T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

KİRİL HARFLİ TATAR ALFABESİNİN İMLA SORUNLARI

Yüksek Lisans Tezi

Gamze ÇİMEN

Ankara-2016

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

KİRİL HARFLİ TATAR ALFABESİNİN İMLA SORUNLARI

Yüksek Lisans Tezi

Gamze ÇİMEN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ufuk TAVKUL

Ankara-2016

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

KİRİL HARFLİ TATAR ALFABESİNİN İMLA SORUNLARI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ufuk TAVKUL

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmza**
Prof. Dr. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER	……
Prof. Dr. Ufuk TAVKUL	……
Prof. Dr. Naciye YILDIZ	……

Tez Sınav Tarihi: 21.01.2016

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımnı ve kaynağımı gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (…./…./2016)

Gamze ÇİMEN

..……

İmzası

..……..

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, günümüzde Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kazan Tatarlarının kökenleri, Kazan Türkçesi'nin oluşum ve gelişim süreci, Kazan Türkçesi'nin yazımında kullanılan alfabeler incelenmiştir. Tatar Türkçesinin, Arap harfleri temelinde Türk alfabesi, Latin alfabesi ve Kiril alfabesi ile yazıldığı dönemlerdeki imla sorunları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kazan Tatarları bugün Rusya Federasyonu'nun sınırları içinde özerk olarak yaşamaktadırlar. Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin tam bağımsızlığını kazanamamış olması, Tatar Türklerinin kendi lehçelerini yazıya geçirirken kullandıkları alfabeyi seçerken de Rusya Federasyonu'ndan bağımsız davranmalarına engel teşkil etmektedir.

Bu çalışmayı hazırlarken bilgi ve tecrübelerine başvurduğumda beni geri çevirmeyen Prof. Dr. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER'e, kendimi geliştirmeye yönelik çabalarımda bana destek olan ve yönlendiren danışmanım Prof. Dr. Ufuk TAVKUL'a teşekkürü bir borç bilirim. Bu süreçte maddî, manevî desteğini esirgemeyen Dr. Zeynep YILDIRIM'a, sabır ve yardımlarından dolayı çalışma arkadaşlarım Arş. Gör. Buket BARAN ve Arş. Gör. Ümit ŞAHİN'e teşekkür ederim.

Bu çalışmayı, yetişmemde emeği geçen ve benden maddî maddî, manevî hiçbir desteği esirgemeyen annem Fatma YALÇIN BADEM'e ithaf ederim.

İçindekiler

ÖNSÖZ IV
KISALTMALAR VII
GİRİŞ 1
1. BÖLÜM 4
1.1. Tatar Etnonimi 4
1.2. İdil-Ural Bölgesinde Tarihî Etnik Katmanlar 10
1.2.1. Kimmerler, İskitler, Sarmatlar, Alanlar, Hunlar, Avarlar 10
1.2.2. Göktürkler, İkinci Göktürkler 17
1.2.3. Hazarlar 20
1.2.4. Büyük Bulgarya, İdil Bulgarları 22
1.2.5. Kimekler, Kıpçaklar 31
1.2.6 Altın Orda, Kazan Hanlığı 35
1.2.7. Hanlık Sonrası Rus Tatar Münasebetleri 41
1.2.8. Kazan (Tatar) Türkleri 46
1.3. Kazan Türklerinin Dilleri 50
2. BÖLÜM 54
2.1. Arap Alfabesi Temelinde Türk-Tatar Alfabesi 54
2.2. Kiril Esaslı Tatar Alfabesi 75
2.2.1. SSCB Döneminde Tataristan'da Latin Alfabesinden Kiril Alfabesine Geçiş Süreci 75
2.2.2. Kiril Esaslı Tatar Alfabesinin Islahı Çalışmaları ve Tartışmalar 81
2.2.3. Kiril Esaslı Tatar Alfabesi 87
2.2.3.1. А – а Harfi 87
2.2.3.2. Б – б Harfi 89
2.2.3.3. В – в Harfi 91
2.2.3.4. Г - г Harfi 94
2.2.3.5. Д – д Harfi 99
2.2.3.6. Е – е Harfi 101
2.2.3.7.Ё – ё harfi 106
2.2.3.8. Ж – ж harfi 110
2.2.3.9. З – з harfi 111
2.2.3.10. И – и harfi 113
2.2.3.11. Й – й harfi 117

2.2.3.12. К – к harfi 119
2.2.3.13. Л - л harfi 124
2.2.3.14. М - м harfi 126
2.2.3.15. Н - н harfi 128
2.2.3.16. О - о harfi 130
2.2.3.17.П - п harfi 132
2.2.3.18. Р - р harfi 134
2.2.3.19. С - с harfi 136
2.2.3.20. Т - т harfi 139
2.2.3.21. У - у harfi 142
2.2.3.22. Ф - ф harfi 149
2.2.3.23. Х - х harfi 151
2.2.3.24. Ц - ц harfi 153
2.2.3.25. Ч - ч harfi 154
2.2.3.26. Ш - ш harfi 157
2.2.3.27. Щ - щ harfi 159
2.2.3.28. Ъ - ъ harfi 160
2.2.3.29. Ы - ы harfi 163
2.2.3.30. Ь - ь harfi 164
2.2.3.31. Э - э harfi 171
2.2.3.32. Ю - ю harfi 172
2.2.3.33. Я - я harfi 176
2.2.3.34. Ә – ә harfi 181
2.2.3.35. Ө – ө harfi 183
2.2.3.36. Ү – ү harfi 184
2.2.3.37. Җ – җ harfi 190
2.2.3.38. Ң – ң harfi 192
2.2.3.39. Һ – h harfi 194
2.3. Latin Esaslı Tatar Alfabesi 196
SONUÇ 203
KAYNAKÇA 206
ÖZET 221
ABSTRACT 222

KISALTMALAR

KTTS (Kazan – Tatar Türkçesi Sözlüğü)

TTAS (Tatar Téléněñ Añlatmalı Süzlégé)

TTOS (Tatar Téléněñ Orfografik Süzlégé)

TTS (Tatarca Türkçe Sözlük)

GİRİŞ

Türklerin, taşıdıkları etnik işaretlere göre, Hunların torunları olup olmadıkları ve onların diğer eski kabile ve halklarla olan etnik bağlantıları günümüze kadar tespit edilememiştir. Türklerin yaşayıp büyük imparatorluklar kurdukları bölgelerde, daha önce Kimmer, İskit, Sarmat, Alan veya As gibi umumi adlar taşıyan kabile ve halklar yaşamışlardır. Eski tarihçilerin belittikleri görüşlere göre bu adlar, Türkçe konuşan halklar da dahil olmak üzere değişik dilli halkların siyasi ve coğrafi adlarıdır. Bugünkü geleneksel tarih çalışmalarında ise bunlar istisnaî şekilde İranî halklar veya sadece Osetinler olarak tanımlanmıştır. Bu konu üzerine araştırmalar yapan tarihçi Mirfatih Zekiyev komşuları tarafından İskit, Sarmat, Alan-As gibi genel adlarla anılan eski halkların bünyesinde Türk dilli kabilelerin bulunacağının göz ardı edildiğini belirtmiş, Türklerin Merkezi Asya veya Altaylarda sadece V-VI. yüzyıllarda Hun kabilelerin bâkiyelerinden oluşan, Birinci ve İkinci Türk Hanlığı gibi iki imparatorluk kuran ve VIII-IX. yüzyıllarda, torunları olmayan birçok halka adlarını ve dillerini miras bırakarak tarih sahnesinden silinen halklar olarak tanımlandığını bildirmiştir (Zekiyev 2007: 35).Böyle bir görüşü kabul etmenin mümkün olmadığını söyleyen Zekiyev;“Biliyoruz ki, bir etnonim, bir halktan kendisiyle hiçbir genetik bağı olmayan başka bir halka geçebilir, ama bir dilin başka bir halka geçebilmesi için aralarında mutlaka genetik akrabalığın olması gerekir. Türk runik kitabelerine göre, VI-VIII. yüzyıllarda Türk dilinin oldukça tekemmül etmiş, standart bir dil olduğunu ve genel kuralların dışında istisnaî bir özelliği bulunmadığını biliyoruz. Böylesine mükemmel yapısı olan bir dil, Türklerle genetik ve etnik akrabalığı bulunmayan diğer halklara aktarılamaz” şeklindeki açıklamasıyla

Birinci ve İkinci Türk Hakanlıklarının yıkılmasından sonra Türklerin tamamiyle tarih sahnesinden çekildiklerini, sanki hiç torunları yokmuş gibi geriye sadece diğer halklara adlarını bıraktıkları şeklindeki görüşü doğru bulmadığını ifade etmiştir(Zekiyev 2007: 36).

Hunların kökenini İskitlerde arayan bir görüş de mevcuttur. Bu görüşe göre Çin kaynaklarında Hsyung-Nu veya Hyung-Nu adlarıyla anılan Hunlarmilattan önceki tarihlerde yoktan var olmuş veya tarih sahnesine çıkmış bir millet değil de, isim değiştirmiş İskitler olarak tanımlanmıştır (Ayda 1987: 44).

Bugünkü tarihçilerden edindiğimiz bilgilere göre Hunlara mensup Türk soyundan çeşitli kitleler, büyük Hun çağında şahsiyetini bulan zengin kültürleri ile Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında, Tabgaç, Göktürk, Türgiş, Karluk, Uygur, Oğuz, Bulgar, Sabar, Hazar, Kuman, Peçenek vb. gibi türlü adlar altında ve yeni, güçlü devletler, imparatorluklar kurarak yaşamaya devam etmişlerdir. Türk milleti denilen büyük ailenin çocukları olan bu kitleler aynı zamanda Rus, Macar, Slav-Bulgar, Romen, Gürcü devletlerinin kuruluş ve gelişmelerinde başlıca rol oynamışlar ve daha sonraki bütün İslam-Türk siyasi teşekküllerine askerî, hukuki ve sosyal yönlerden ana kaynak vazifesini görmüşlerdir (Kafesoğlu 2012: 87).

İdil-Ural bölgesi tarihi üzerine çalışmaları bulunan Akdes Nimet Kurat'a göre Türk kavimlerinin tarih sahnesine çıkışları Hsiyung-nuların faaliyeti ile başlar ve coğrafi bakımdan da Çin'in kuzeybatı sınırlarına düşmektedir.Türk kavimlerinin Altay çevresinden batıya, Aral Gölü istikametindeki yayılışları da en geç M.Ö. I. binin ortalarında vuku bulmuştur (Kurat 2002: 5).

K.T.ve İ.M.'in ortak çalışması olan Türk Halklarının Kökeni adlı eserlerinin netice bölümünde onlar, İdil-Ural bölgesini Türklerin ata yurdu olarak görmelerinin yanı sıra Türk etnosunun bir kısmının da ezelden beri yaşadığı toprakların Altaylar, Güney Sibirya, Baykal civarı, Moğolistan'ın orta kesimi ve Tuva olabileceğini ihtimal dışı görmediklerini belirtmişler (Laypanov-Miziyev 2014:148-149) ve aynı çalışmalarında İdil-Ural'ın coğrafi konumu ve etnik yapısıyla ilgili şu cümlelere yer vermişlerdir: "Coğrafi konumu İdil-Ural'ın hızlı gelişimine fevkalade olumlu katkı sağlamıştır. Asya ile Avrupa'nın kavşak noktasında yer alan bu bölgede, kuzeyden güneye, doğudan batıya ve diğer istikametlere çok sayıda göçler olmuştur. Mezolitik ve neolitik dönemde bile bahse konu bölgede çok yoğun bir nüfus tabakası mevcuttu. Kendi içinde mozaik kültür teşekkül etmiş, gelenekler birbiri ile karışmış ve bu bölge farklı kültür akıntılarının kavşak noktası konumunu almıştır. Arkeologların düşüncesine göre bu bölgeye Karadeniz, Dinyeper boyu, Kafkasya-Hazar çevresi, Ural civarı, Kazakistan ve Batı Sibirya'dan farklı kültürlere sahip insanlar gelmişlerdir. Elbetteki bu bölgeden başka yerlere olan göçler de büyük önem taşımaktadır" (Laypanov-Miziyev 2014: 40-41).

1. BÖLÜM

1.1. Tatar Etnonimi

Tatar ismi ile ilgili olarak ilim âleminde pek çok farklı görüş öne sürülmüş olup bu ismin menşei hakkında kesin bir bilgi yoktur. Hakkında pek çok şey söylenen bu etnonimin, farklı amaçlar doğrultusunda Kazan Tatarlarının da dahil olduğu farklı boyları ya da milletleri adlandırmak için kullanıldığı bilinmektedir.

İdil Tatarları daha ziyade Bulgar, Kazan kişisi, Müslüman adlarıyla anılıp Tatar adını XIX. ve XX. asırlar arasında kabul etmişlerdir. Tatar adı, *ta-ta* veya *da-da* şeklinde ilk defa Çin kaynaklarında M.Ö. V. asırda geçer. Tatar sözü halk adı olarak Avrupa'da XIII. asır başında Moğol-Tatar hareketine bağlı olarak yazılır. Fransız kralı *Tatar* adını Grek mitolojisindeki ölülerin yer altı hükümdarlığını, cehennemi ifade eden tartar sözüne bağlar, bundan sonra Batı Avrupa XX. asra kadar *Tatar* kavim adını *tartar* şeklinde değiştirerek kullanır. Bu devirden itibaren Batı Avrupa'da *tartar* adı doğu halklarının umumi adı olarak kullanılır. XVI. asırda Amsterdam'da çıkan hatıratta Slavyanlar, Türkler, Fin-Ugorlar ve Moğol Mançurların yaşadığı yerler, bu halkları *tartar* diye adlandırmaktan ötürü, *Büyük Tartariya* diye anılmıştır (Zekiyev 2001: 3-4).

Türkçe kaynaklarda Tatar isminden ilk defa, Orhun Abideleri'nden Kül Tigin Abidesi'nin güney ve doğu yüzünde *Otuz-Tatarlar* şeklinde; Bilge Kağan Abidesi'nin doğu yüzünde ise hem *Otuz-Tatarlar* hem de *Tokuz Tatarlar* şeklinde söz edilmiştir ve abidelerde toplam beş kez *Tatar* ismi kullanılmıştır (Ergin 1994: s.2, 8, 12, 34, 48).

Barthold, Orhon Abidelerinde adı geçen Tatarları Türk olmayan kavimlerden biri olarak değerlendirmiş ve Moğolların sonradan bu ad ile (Tatar) kendilerini adlandırdıklarını belirtmiştir. Abidelerde *Dokuz Tatar* ve *Otuz Tatar* adlarının iki farklı şekilde geçmesine dayanarak Tatarların o zaman ikiye ayrılarak birinin dokuz uruğdan, diğerinin otuz uruğdan oluştukları görüşünü savunmuş (Barthold2013: 27-28) ve Tatar adının genellikle Moğol diliyle konuşan kavimlere verilmiş olduğunu varsaymıştır. (Barthold 2013: 125).

Togan da kitabelerde geçen *Tatar* isminin Göktürkler ve Uygurlar devrinden sonra Moğolistan'da yaşayan Moğol ve Türk kavimlerinin oluşturduğu halk için kullanıldığını bildirmektedir (Togan 1981: 66).

Zekiyev'e göre Tatar halkı, İdil-Ural bölgesinde Türk ve Türkleşmiş Fin-Ugor kabilelerinin şekillenmesi neticesinde ortaya çıkmıştır (Zekiyev 2001: 4). O, Tatar etnoniminin anlamını tarihen *ar* 'insanlar' ve t > d > y değişimiyle *yat* 'yabancı' kökünün şekil değiştirmiş hali olan "t*at*"tan oluşan *'yabancı insanlar'* olarak açıklamıştır (Zekiyev 2002: 59).

Bize göre Tatar etnonimini benzeri şekilde açıklama girişimleri henüz ilmi kesinliğe kavuşmuş olmayıp, birer iddia niteliğinde değerlendirilmelidir. Divanı Lügat'it Türk'te bu sözcük "tat, yabancı; Müslüman olmayan; Uygur (Toxsı ve Yagma dillerince); Farslı, acem; Farsça konuşan" biçiminde açıklanmıştır (Atalay 1986: 584). Bize göre bu sözcük hala Dağıstan'da yaşayan ve bir Fars Lehçesi konuşan Musevi topluluğun adıyla alakalıdır. Kaşgarlı Mahmud'un açıklamasındaki *tat* sözünün ikinci anlamı da bu kelimenin Tat halkıyla alakalı olduğunun etnik ve dini bakımdan bir göstergesidir.

Tatarları ve Tatar etnogenezini ilk inceleme girişimi, Kaşgarlı Mahmud tarafından "Divan-ı Lügat-it Türk" te yapılmış ve Tatarları bir Türk kabilesi olarak kabul eden Kaşgarlı Mahmud onların coğrafi yerleşimiyle ilgili şu bilgileri vermiştir: "Bizans sınırına en yakın olan Türk kabilesi Peçeneklerdir; doğuya doğru daha ilerde ise Kıfçak/Kıvçak, Oğuz, Yemek, Başkirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgızlar uzanmaktadır. Çinlilere en yakın olanlar Kırgızlardır". Tatarlarının etnik kökenlerinin belirlenmesi konusunda ilk girişimler ise XIV. yüzyılda Pers asıllı büyük tarihçi Reşidüddin tarafından hazırlanan Şecere-i Türk'te yapılmıştır. Ona göre temelini Moğolların oluşturduğu Türk halkları Nuh peygamberin oğulları, torunları, torunlarının torunlarından türeyen insanların soyundan gelmektedir. İşte bu Türklerin kollarından biri de Tatarlardır. Zekiyev Reşidüddin'in, eski dönemlerde Tatarların Çin sınırına yakın bölgelerde yaşadıklarını kaydederek, onların çoğu kez Çin imparatoruna tâbi ve ona vergi ödeyen bir halk olduklarını belirttiğini söylemiştir. Hive hanı Ebu'l Gazi Bahadırhan'ın 1663'te kaleme aldığı Şecere-i Türk adlı eseri de bu kaynaklar arasında gösterilebileceğini belirten Zekiyev, Ebu'l Gazi'ye göre Nuh peygamberin soyundan gelen Alança hanın Tatar ve Moğol adında ikiz oğullarının olduğunu ve Tatarların bu oğullardan Tatar'ın soyundan türediklerini söylemiştir. Zekiyev Tatar etnoniminin anlamlarını şu şekilde göstermiştir (Zekiyev 2002: 220-239):

Tatarlar			
Kime Tatar diyorlar		Kimler diyor	Kati etnik adları
	1	2	3
1	Çin'in kuzeyli komşuları olan tüm Türk, Moğol, Mançurlar; daha sonra Orhon-Yenisey Türkleri, Kırgızların komşuları Moğol Kimaklar'ın bir kısmı.	Çinliler (ta-ta veya da-da), kendileri (zatî adları).	Eski Tatarlar
2	Başlangıçta Moğol ve Eski Tatarlar'dan, daha sonra tüm mağlup halklardan toplanan Çingizi (fetih ve tenkil) orduları.	Bizzat Çingiziler ve tüm diğer halklar (tahkir amaçlı olarak)	Moğol-Tatarlar
3	Çingizi Moğol devletlerinin tüm sekenesi.	Batı Avrupalılar, Tatar kelimesini (cehennem zebanileri anlamındaki) tartar şekline dönüştürerek.	Tartarlar
4	Cuçi ulusu (Altın Orda) ahalisinin tamamı, yani Özbek, Kazak, Bulgar-Tatar, Kırım Tatarı, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Fin-Ugorlar'ın ataları (Tüm gayr-ı Rus doğulu halklar dahil)	Ruslar	Orda Tatarları
5	Daha sonraki tüm Türkler, bilhassa Müslüman Türkler	Ruslar	Türk-Tatarlar
6	Kırım Hanlığı'nın Türk ahalisi	Ruslar ve XX. yüzyıldan itibaren Bizzat kendileri.	Kırım Tatarları
7	Kuzey Karadeniz Türkleri	Ruslar ve XX. yüzyıldan itibaren Bizzat kendileri.	Dobruca Tatarları
8	Moğol öncesi İdil-Bulgar Devleti'nin ve Bulgar hegemonyası altında kalan tüm bölgelerin Türk dilli ahalisinin torunları	Ruslar ve XIX. yüzyıl sonlarından itibaren bizzat kendileri	Bulgar-Tatarlar

Ahmet Temir Çinlilerin, kuzeydeki boyları, bazen kendi adlarıyla zikretmekle beraber (mes. Hiung-nu = Hun; T'u-K'üe = Türk), çok defa onları Türk veya Moğol olarak ayırmadan, bir bütün olarak Tatar (Ta-ta) diye adlandırdıklarını, VIII. yy. başlarında ise Moğolları, Çin sınırına yakınlıklarına ve medeni seviyelerine göre "Beyaz Tatar", "Kara Tatar" ve "Yabani Tatar" şeklinde gruplandırdıklarını belirtmiş, Moğollardaki Tatarlarla Türk boyu olan Tatarların aynı olmadıklarını hatırlatmıştır. Orhon Yazıtlarında geçen Tatar adının bazı tarihçiler tarafından Moğol, bazı tarihçiler tarafından ise Türk menşeili bir unsur olarak kabul görüldüğünü, ancak Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ında geçen Tatarların bir Türk boyu olduğunun şüphesiz olduğunu söylemiştir. Bunun yanı sıra Temir aynı çalışmasında Rusların da Cengiz devri için bazen Moğol bazen de Tatar adını kullandıklarını, sonrasında kurulan Altın Ordu ve Kazan Hanlığı ahalisine hep Tatar dediklerini ve Çarlık döneminde ellerine geçirdikleri bütün diğer Türk boylarını da Sovyetler devrine kadar toptan Tatar diye adlandırdıklarını, ama bununla hiçbir zaman Moğolları kastetmeyip, bu tabiri yalnız ve yalnız Türk boyları için kullandıklarını ifade etmiştir. Ve Temir'e göre bugün Tatar sözü bir Türk boy adı olarak ancak Kazanlı veya Kuzey Türkleri dediğimiz İdil-Ural, Batı Sibirya ve Astrahan ahalisi ile Kırımlılar için kullanılmaktadır ve kendileri de bir halk adı olarak bu ismi benimsemişlerdir (Temir 1975: 913).

Abay dili sözlüğünde Tatar maddesinde şu açıklama mevcuttur: "Halık atı. Şıngız alamandıkka attanıp, əsker tartıp şıkkanda əskeriniη köbi *tatar* atalgan halık bölingen eken. Osı künde de kazaktıη töre nəsilderi özin *biz tatarmız* dep aytısadı", 'Halk adı. Cengiz sefere çıktığında yanında bulunan askerlerinin çoğu Tatar adıyla

isimlendirilmiştir. O günlerde Kazak soyluları da kendilerini Tatar olarak görürlerdi' (Abay Tili Sözdigi 1968: 590).

Togan'a göre Tatar ismi evvelce Moğollar hakimiyeti zamanında onlara katılan kavimleri adlandırmak için de kullanıldığından Kazan-Tatarı, Kırım-Tatarı, Nogay-Tatarı, Altay-Tatarı, Azerbaycan-Tatarı gibi isimler ortaya çıkmıştır. Bu isimlerin birer etnik münasebet bildirmediklerini belirten Togan, eski Bulgarların ve Kıpçakların karışmasından meydana çıkan Kazan Türkleriyle Tatarlar arasında da etnik münasebetin olmadığını söylemiştir. Ona göre bu Azerbaycan Türkleri için de böyledir. Gerek Kazanlılara gerekse Azerbaycan Türklerine Moğol hakimiyet devrinde doğudan gelen Tatarlar karışmışlardır. Kazanlılarda çoğunluk Kıpçak, Azerbaycan Türklerinde ise Oğuz ve Hazarlar olmuştur (Togan 1981: 65-66)

Kazanlılar yani Kazan Türklerinin köklerinin Kazan Hanlığına uzandığı konusu günümüzde, elde olan bilgi ve belgeler neticesinde uzlaşılmış bir meseledir. Ancak Kazan Hanlığının yerli halkının kökeni konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Bir grup tarihçiye göre Altın Orda; Kırım, Astrahan ve Kazan hanlıklarına parçalanmıştır ve dolayısıyla Kazan Hanlığının başlangıcı da Altın Orda'ya dayanmaktadır, hatta Kazan Hanlığının siyasi ve kültürel kökleri de Altın Orda'dan gelmektedir. Bir diğer tarihçi grubunun görüşüne göre ise Kazan Hanlığı köklerini İdil Bulgar Devleti'nden almaktadır. (Alişev 2007:117). Bu görüşlerin aydınlığa kavuşması konusunda muhakkak tarihçilere büyük iş düşmektedir. Biz bu çalışmamızda dilleri ile ilgileneceğimiz Kazan Tatarlarının kökenleri ve onların günümüzde yaşadıkları İdil-Ural bölgesinin tarihi dönemlerine kısaca bakarak bu halkın meydana gelişini, tarihi süreçlerini ve dillerinin seyrini açıklamaya çalışacağız.

1.2. İdil-Ural Bölgesinde Tarihî Etnik Katmanlar

1.2.1. Kimmerler, İskitler, Sarmatlar, Alanlar, Hunlar, Avarlar

Kimmerler

Avrasya bozkır kuşağının batı kısmında, Vásary'nin deyimiyle tarihin sisleri arasından beliren, ismini bildiğimiz ilk göçebe kavim Kimmerlerdir. Karpatlar'dan Kafkasya'ya kadar yayılan otluk bozkırları M.Ö. 12-8. yüzyıllarda hakimiyetleri altında bulundurmuşlardır. (Vásary 2007: 43).

Proto-Türkler olarak tanımlanan Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı kolunu oluşturan Kimmerler, M.Ö. II. bin yılı başlarından M.Ö. VIII. yüzyıla kadar, Kırım merkez olmak üzere, Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır(Tarhan 1984: 109).

M.Ö. 7. ve 5. yüzyıllar arasında doğudan gelen İskit baskısı neticesinde Kimmerler güneye ve batıya çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu dönemde Orta Asya'da meydana gelen göç hareketleri Güney Rusya'nın bozkır bölgelerinde önemli bir nüfus baskısı oluşturmuştur. M.Ö. 7. yüzyılda Çin'in kuzeybatı sınırlarından batıya göç eden Hun boyları İskitleri batıya sürüklemiştir. İskit baskısı neticesinde göç eden Kimmer boyları burada çeşitli kavimlerle kaynaşarak tarih sahnesinden silinmişlerdir (Tavkul 2009: 56).

İskitler

Fars kaynaklarında Saka, Yunan kaynaklarında Skit(ai), Asur kaynaklarında Askuz(ai) / İskuz(ai), Urartu kaynaklarında İşkıgulu olarak geçen Sakaların kökeni hakkında fikir birliği yoktur. J.Fressel (1886), W.Tomaschek(1888), A. Herrmann

(1921), J. Junge (1939), R. Grousset (1939), P. Golden (1992) gibi batılı bilginlerin birçoğu Sakaları İrani bir kavim kabul eder. Bunlardan bir kısmı ise Türklerin atalarının da Saka İmparatorluğu içinde yer aldığını düşünür. Bazı Rus bilginlerine göre ise Sakalar Slavların atalarıdır (Ercilasun 2010: 43).

Macar Türkolog Geza Kuun, Tatar tarihçi Hadi Atlasi, Türk-Tatar bilim adamı Sadri Mahsudi Arsal, meşhur Türk tarihçilerinden Zeki Velidi Togan, Olcas Süleymanov, Kafkasya uzmanları İ. M. Miziyev ve K. T. Laypanov, Türkiyeli bilim adamı İlhami Durmuş v.s. İskitlerin Türk dilli olduğu görüşünü savunmuşlardır (Zekiyev 2007: 156-158).

İskitlerin menşei ile ilgili çalışmalar 19. yüzyılda ağırlık kazanmıştır. Durmuş'a göre İskitlerin İran yahut Slav kökenli olduklarını kanıtlama çabaları açılan kurganlardan ve arkeolojik kazılardan elde edilen malzemenin artmasıyla boşa çıkmıştır. Yine bu veriler ışığında İskitlerin Çin'in batısından Tuna Nehri'ne kadar olan geniş topraklarda yaşadıkları ortaya çıkmıştır. (Durmuş 2012a: 40-66)

Kurat, İskitlerin M.Ö. VII-IV. yüzyıllarda Azak Denizi çevresi, Kırım ve Karadeniz'in kuzeyinde, Orta Don ve Dnepr nehirlerine ve Tuna'ya kadar uzanan sahada bulunduklarını bildirmiştir (Kurat 2002: 7).

Bulundukları coğrafyada tek başlarına olmayan İskitlerin ilişki içerisinde bulunduğu kavimlerden biri kendileri gibi bir bozkır kavmi olan Sarmatlardır. M.S. 2. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabilen İskitler, bu asırda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır (Durmuş 2012a: 105-106).

Sarmatlar

Hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik buluntuların gösterdiği üzere, Sarmatlar M.Ö. V. yüzyılda ortaya çıkmışlar, yeni göç dalgalarıyla büyük bir güç haline gelinceye kadar İskitlerle yaşamışlardır (Durmuş 2012b: 100).

Kimmerlerden İskitlere geçen egemenlik, Sarmatların M.Ö. II. yüzyılın başlarında İskit coğrafyasında büyük bir güç olarak ortaya çıkmalarıyla el değiştirmiştir. Böylece İskit dönemi Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda son bulmuş ve Sarmat dönemi başlamıştır. Bu dönem M.Ö. II. yüzyıldan M.S. II. yüzyıla kadar aşağı yukarı dört asır sürmüştür (Durmuş 2012b: 43).

Sarmatlar için yazılı kaynaklarda ilk olarak Sauromatae, sonraki dönemlerde ise Sarmatae adına raslanmaktadır. Miladi yıllara gelindiğinde Sarmatae adıyla anılan toplulukların sayısı artmıştır. Bunlar: Yağızlar, Kralî Sarmatlar, Ugorlar, Roksolanlar, Siraklar ve Alanlardır (Durmuş 2012b: 55-58).

Eldeki belge ve bilgilerin sınırlı olması, Sarmatların kökenini belirleme sorununu çözmeye yetmemektedir. Ancak, Sarmat toplulukları içerisinde önemli yeri olan Yağızlar ve Siraklar'ın kültürel açıdan Asya kökenli olduklarını söylememiz mümkün görünmektedir (Durmuş 2012b: 76).

Laypanov ve Miziyev'e göre Sarmatlar arasında Türk kabilelerinin dışında Slavyan, Pers, Fin-Ugor ve diğer halklar da bulunmakla birlikte, onların Türk dilli oldukları varsayımı lehine ortaya konulabilecek daha inandırıcı oldukça fazla faktör mevcuttur (Laypanov – Miziyev 2014: 117).

Alanlar

M.S. I. yüzyıldan IV. yüzyıla kadar Kafkasya'da hüküm sürmüş olan Alan kabileleri federasyonunun dağılmasından sonra Alanların bir kısmı 375 yılında Hunlarla birlikte batıya gitmiş, diğer kısmı Merkezi ve Batı Kafkasya'nın dağlık bölgelerine çekilmiş ve Kafkasya'nın Doğu Avrupa, Ön ve Küçük Asya halklarının tarihinde önemli roller oynamıştır (Laypanov – Miziyev 2014: 130).

Alanların Türk mü yoksa İran kökenli mi oldukları konusu bilim dünyasında henüz kesin olarak aydınlığa kavuşturulamamıştır. Alanların en azından Türk ve İran kökenli iki zümreden oluştukları kabul edilmektedir. Ancak ilginç olan taraf, Bizanslı ve Arap tarihçilerin, gezginlerin eserlerinin hepsinde Alanların Türkçe konuşan bir halk oldukları yazılmaktadır. Yapılan son araştırmalar da Alan zümreleri içinde Türk unsurunun hakim olduğunu belgelemektedir (Tavkul 2009: 71).

Hunlar

M.Ö. III. yüzyılda kabile federasyonları olarak birleşmeye başlayan Hunlar, zamanla Sarmatlar ve diğer akraba kabilelerle birlikte sürülerine meralar bulmak amacıyla Çin tarafına doğru güneye yönelmiş ve o bölgenin bir kısmını ele geçirmişlerdir. Hunların ve Sarmatların ana kitlesi ise batıya yönelip kısa süre sonra Hunlar Sibirya, Altay ve Orta Asya'nın hemen hemen bütün bozkırlarını ele geçirmiş ve M.Ö. I. yüzyılda Ural ve İdil boyunca ilerleyerek Hazar Denizi'nin kuzeybatısına, Kafkasya ve Kuzey Karadeniz boyuna saldırılar gerçekleştirmişlerdir (Laypanov – Miziyev 2014: 121).

Hun baskısı altında Karadeniz'in kuzeyinde 150 yıldan fazla süredir bulunan Ostrogotların büyük bir kısmı Prut'un batısına gitmiş, bir kısmı da yerlerinde

kalarak, Hunların hakimiyetini kabul etmişlerdir (Kurat 2002: 12-18). Mağlup edilen kavimlerin kaçışı, diğer kavimlerin de muhaceretlerinitetiklemek suretiyle bütün Avrupa'da genel bir göç cereyanı meydana getirmiştir. Bunun sonucunda Avrupa kavimleri birbirine karışmıştır (İnan ve başk. 2014: 327).

441 gibi erken bir tarihte, yeni yönetim altındaki Hunların akınları Romalılara yönelmiş, 447'deki büyük bir zaferin ardından, bütün muhtemel rakiplerini temizleyen Atilla, tek güç olarak ortaya çıkmıştır (Golden 2012: 103). Atilla'nın başında bulunduğu, bir konfederasyon olan Hun Devleti içinde hakim unsur Kıral Hunlar, ikinci bir unsur da German kavimleri idi. Karadeniz'in kuzeyinde, Don ve Kuban boylarında Utigur ve Kutrigur Bulgarları; Kafkasların kuzey-doğusunda Alanlar bulunuyorlardı (Kurat 2002: 23).

Büyük Hun hükümdarı, halkını fetihçi bir kitle haline getirerek, dünya fatihi (hakimi) olma idealini gerçekleştirmek istemiştir. Bunun için ilk önce, ikiye bölünmüş olan, Doğu ve Batı Roma imparatorluklarını yıkmak istemiştir. İstanbul kuşatmasıyla Doğu'yu, Campus Mauriacus savaşıyla da Batı'yı etkisiz hale getirmiştir. Daha sonra ordusunu Tuna ile Tisa arasına çekerek, Sasanilere karşı yeni savaş planları tasarlamıştır. İktidarının ve kuvvetinin zirvesinde iken beklenmedik şekilde vefat etmiştir (Ahmetbeyoğlu 2002: 1447-1448).

Atilla'nın vefatından sonra taht en büyük oğlu Ellak'a geçmiş fakat diğer kardeşleri daha fazla pay isteyince aralarında kavga çıkmıştır. İç çekişmelerden yararlanan Hunlara bağlı kavimler bu kavgaları fırsat bilerek birbiri ardına ayaklanmışlardır.457-491 yıllarında Hunların büyük bir kısmı Tuna boyunda toplanmıştır. Bu kavimler bugün Rusya'da yaşayan Çuvaşların atalarıdırlar ve o

zamandan itibaren bu bölgede meydana gelen siyasi faktörlerin başında Bulgarlar gelmektedirler (Baştav 2002: 1384-1385).

Laypanov – Miziyev, Bulgarların ve Hazarların birçok çağdaş Türk halkının ve özellikle de Karaçay-Malkar, Kumuk, Çuvaş, Tatar, Başkurt, Tuna Bulgarları ve Karaimlerin etnogenezine katılan Hun kabileleri olduklarının ilmen ispat edildiğini savunmaktadırlar (Laypanov – Miziyev 2014: 124).

Hunların dilleriyle ilgili Kafesoğlu "Geniş Hun İmparatorluğu topraklarında başta Gotça olmak üzere çeşitli Germen lehçeleri, Slav, İranî ve Fin-Ugor dilleri, Latince ve Grekçe konuşulmakta idi. Kaynaklarımızda Hunlardan kalma dil yadigarlarından bir kısmının bu yabancı dillere ait olması doğal görülebileceği gibi, hattâ Hun hükümdar ailesinden veya yakın akrabalarından bazılarının adlarının – bilhassa Gotlarla çok sıkı münasebet dolayısıyla- Gotça'dan gelmiş olması mümkündür. Fakat hükümdar sülalesinin soyca Türk olduğunda ve Hun kütlesinin Türkçe konuştuğunda şüphe yoktur" (Kafesoğlu 2012: 70) şeklinde kesin ifadelere yer vermiştir.

Avarlar

V. asırda Avrupa'da Hun birliği dağıldıktan sonra Merkezi Asya'dan Doğu Avrupa'ya doğru hareket eden birçok Türk boyları 558 yılında bir Türk Devletini, "Avar" ittifakını yaratmışlardır (Paşayeva 2008: 66).

Orta Asyalı bir kavim olan Avarların İdil'in batısına gelişleri 552 tarihinde Gök Türk Kağanlığı'nın yükselişine bağlıdır. 535'ten sonra, Aşina sülalesinden geldiği anlaşılan Bumin ve kardeşi İstemi'nin idaresinde ayaklanan Türk boyları, 552'de Juan Juan (Avarlar)ların hakimiyeti altından çıkarak, bir "Gök Türk

Kağanlığı" kurmaya muvaffak olmuşlar ve Avarları batı istikametinde çekilmeye zorlamışlardır. 552'de Gök Türklerin tazyiki altında ya Juan Juan (hakiki Avarlar) veya "Sahte Avar"lar Talas boyundan kalkarak İdil boyuna ve oradan da Kafkasya ve Don boyuna gelmiştir. 558'de Bizansla anlaşma yaparak kuzeye, Burtasların memleketlerine gitmişler ve yine şiddetli hücumları altında Kafkaslardaki Sabirler de dağılmıştır (Kurat 2002: 24-27).

568'e doğru Pannonia merkez olmak üzere büyük bir Avar İmparatorluğu'nu kurmuşlar ve buradaki Slavları hakimiyetleri altına almışlardır (Kurat 2010: 5). Ancak zamanla Bizans üstünde güç kaybetmişler, VII. yüzyılda Bulgarların gittikçe güçlenmesiyle Karadeniz'in çevresinden Tuna boyuna Batı'ya itilmişler ve Pannonia ile Tissa-Tuna boyunda kalmışlardır. Bir müddet Franklara karşı savaştıktan sonra Büyük Karl tarafından 796-805 yıllarında, Avarların askerî bir kuvvet ve teşkilatlı bir zümre olarak varlıklarına son verilmiştir (Kurat 2002: 28-29).

Fehér, Avarların soylarını Ogur oymağına dayandırdıklarını ve hükümdarlarını Uar ve Hun adıyla adlandırdıklarını belirtmiş ve bu hususu Avar halk ananesinin Hun şuuruna delili olarak görmüştür (Fehér 1999: 11)

1934'te kazısı yapılan Jánoshíd'deki Avar mezarlığında bulunan 228 numaralı mezardan, üzerinde oyma yazısı kitabe bulunan bir iğnelik çıkmıştır. Bu kitabe Uygur diline yakın olmakla birlikte, daha ziyade Orhon-Yenisey oyma yazılı kitabelerin diline bağlanmaktadır. Buna dayanarak, geç Avarların Altay bölgesinden gelen z'li bir Türk dili konuştuğu sonucuna ulaşılmaktadır. Harmatta'ya göre bu sonuç geç Avarların z dilli bir Türk dili konuşuyor olmalarıyla onların, Kobratos'un dördüncü oğlu Kuber'in Bulgarları olmaları teorisini (kitabelerin r'li Türk diliyle yazılmış olmaları gerekirdi) veya Macar dilli bir halk olduğu teorilerini (kitabelerin

eski Macar diliyle yazılmış olmaları gerekirdi) çürütmektedir; ancak bu, söz konusu grupların geç Avarlar arasında yaşadığı ihtimalini ortadan kaldırmaz (Harmatta 1999: 11-26).

1.2.2. Göktürkler, İkinci Göktürkler

Göktürkler

Hepsini değilse bile, Türk dilli halkların büyük çoğunluğunu hakimiyeti altına alan muazzam Türk Hakanlığının kuruluşuyla birlikte "Türk" kelimesi geniş bir anlam kazanmıştır. Başlangıçta bu isim, Altaylarda Moğol göçebeleri Juan-Juanların hakimiyeti altında yaşayan küçük bir kabilenin özel adı olarak kullanılmıştır. Bu kabilenin en önemli özelliği demiri maharetle işlemesi ve Juan-Juanların demir mamulleri ihtiyacını karşılamasıdır (Artamonov 2008: 139).

542 yılından itibaren kuvvetlenmeye başlayan Göktürk kağanı Bumin Kağan, gücünün iyice arttığına inanıp Juan Juan reisinin kızını istemiştir ancak Juan Juan reisi A-na-kui'nin sert tepkisiyle karşılaşmıştır. Bunun üzerine Bumin Kağan'ın 552 yılının baharında beklenmedik bir şekilde Juan Juanlara saldırıp, kazandığı büyük zaferin ardından İl Kağan unvanını almasıyla 552 yılında Göktürk devleti bağımsızlığına tam olarak kavuşmuştur (Taşağıl 2014: 20-22).

Devletin batı kanadının idaresini, kuruluşta birlikte çalıştıkları kardeşi İstemi'ye veren Bumin, devleti kurduğu yıl içinde ölmüştür. Doğu kanadının yüksek hakimiyetini tanıyan İstemi, Batı'da fetihlerine devam ederken doğuda Bumin'in oğullarından Mu-kan (Beğ-Han? 553-572) zamanında devlet haşmetli çağına ulaşmıştır (Kafesoğlu 2012: 96-97).

VI. yüzyılın 70. yıllarına doğru kağanlığın sınırları: batıda Amuderya, Kafkasya, Aral Gölü; doğuda Büyük Hıngan Dağları'na kadar yayılmıştır. Caferoğlu bu devlete Soğdiyana, İdil Nehri ile Azak Denizi arasında yaşayan Büyük Bulgar-Hazar halklarının da dahil olduğunu bildirmiştir (Caferoğlu 2000: 104).

Göktürklerin gücü karşısında endişelenen Çinliler İstemi ve Mugan'ın arasını açmayı denemiş, bu şekilde bir savunma yöntemi geliştirmişlerdir. Buna rağmen Mugan'ın ardılı T'o-po (Taspar) Kağan (572-581) batıdaki kuzenleri tarafından saygıyla tanınmış ve imparatorlukta birlik bozulmamıştır. Ama onun ölümünden sonra herşey değişmiş, Çinlilerin Şapo-lio dediği ardılı İşbara Kağan'ı Batı Göktürkler tanımamışlar ve İstemi'nin oğlu Tardu'yu desteklemişlerdir (Roux 2006: 138-139).

Büyük Türk Hakanlığı 582-603 yılları arasında Doğu (Merkezi Asya) ve Batı (Orta Asya) olmak üzere ikiye ayrılmış; bu uzun zaman diliminin tamamı Doğu ve Batı Hakanlıkları arasında acımasız savaşlarla geçmiştir. İki kanada ayrılmak, eski ve Orta Çağdaki büyük Türk kabilelerinin çoğuna has bir özelliktir (Klyashtorny, Sultanov 2004: 94, 97).

Batı Türk konfederasyonu kendisine bağlı bulunan kabileler arasındaki sürekli çatışmalardan dolayı çözülmeye başlamıştır. Bu durumdan yararlanan Çinliler egemenliğinin sınırlarını yavaş yavaş genişletmişler ve daha son zamanlara kadar Türklerin egemenliğindeki bölgeleri Çin yönetimi altına almışlardır. Batı Türk devletinin yıkılışı, oldukça ani bir şekilde çökmüş olan doğudaki benzerinin yıkılışından daha uzun bir sürede gerçekleşmiştir: Batı devletinin dağılışı ve Çinlilerce yutulması çeyrek yüzyıl kadar sürmüştür (Sinor 2014: 416).

İkinci Göktürkler

Çin'in kuzey sınırlarına yerleşmiş olan Türklerin büsbütün teşkilatsız olmadığını, başlarında Çinliler tarafından kabul edilmiş kimseler olan başbuğlar bulunduğunu bildiren Gabain, eskiden Türk hakanının ailesine mensup olan bu başbuğlardan Kutluğ'un, daha fazla tahammül edemeyerek 681'de maiyetindeki birkaç kişi ile beraber Çin Seddi'nin dışında olan Yin-Şan dağlarına kaçtığını ifade etmiştir. Bu önemli olay Çinlilere itaat etmenin sonu olarak görüldüğünden onun arkasından birçok Türk uruğu da onun yanına kaçmıştır. Çinlilere o güne kadar sadakatle hizmet etmiş olan Türk kumandanı Bilge Tonyukuk da, Kutluğ'un bir kere daha Türk Devleti'ni kurma gayesinde onun destekçisi olmuştur (Gabain 1944: 686).

Önce Çin'e ardı ardına akınlar yapılarak esir Türkler kurtarılmış; Çin orduları sürekli mağlup edilmiştir. 688 yılında devletin iç ve dış güvenliği sağlam temellere oturtulmuştur. 691'de ölen Kutlug'un yerine kardeşi Kapgan Kağan geçmiş; 705 yılına kadar devleti zirveye çıkaran bir yönetim göstermiş, ancak bu yıldan sonra boylara karşı aşırı sert tutumu yüzünden sık sık isyanlar çıkmıştır. Nitekim kendisi de 716'da bir boy isyanı sonucunda öldürülmüştür. Yerine geçen oğlunu tanımayan Kül Tegin bir ihtilal ile onu devirerek ağabeyi Bilge'yi tahta çıkarmıştır. Onun 734'te ölümü üzerine kağanların idari bakımdan yetersiz kalması sebebiyle 745 yılında II. Göktürk Devleti yıkılmıştır. Bu çöküşte Çinlilerin Türk boylarını kışkırtması, Karluk, Uygur ve Basmıl gibi boyların baş kaldırması gibi faktörler de önemli yer işgal etmiştir (Taşağıl 2008: 28-29).

Birinci Türk Kağanlığı boyunca devlet idaresinde ve yazıtlarda Soğdcayı, Soğd yazısını kullanan Türkler, İkinci Türk Kağanlığında Runik olarak tanımlanan alfabeyle Türkçeyi kullanmışlardır (Róna-Tas 2013: 59).

1.2.3. Hazarlar

Peter Golden'ın "Türk Halkları Tarihine Giriş" adlı eserinde Hazarların, karma karışık halklar yığını içinde ilk olarak Altaylar arasında ortaya çıktıklarını ve büyük bir ihtimalle Türk olduklarını belirtmiştir (Golden 2006: 30). Aynı eserinde Golden, zirvede olduğu dönemde oldukça geniş toprakları kapsayan çok uluslu bir imparatorluk olan Hazar Kağanlığının sınırlarının hiçbir yerde kesin olarak çizilemediğini belirtmiş ve yaklaşık sınırları "Kuzey sınırı: İtil Bulgarya, Güney sınırı: Güneybatı: Kuzey Kırım; Güneydoğu: Kafkasya'nın kuzeydoğu sektörü (Kuzeydoğu Dağıstan) ile Derbend boyunca uzanan topraklar, Batı sınırı: Donets-Don Nehri'nden Kiev'e kadar olan alan, Doğu sınırı: Harzem'e kadar uzanan topraklar" şeklinde vermiştir (Golden 2006: 103).

Osman Karatay, Hazar Devleti'nin aslında Göktürk Devleti'nden başka bir şey olmadığını belirterek Osmanlı-Türkiye arasındaki bağlantıyı örnek gösterir; ancak Türkiye'nin Türk nüfusunun yoğun olduğu yerde, Hazar Devleti'nin ise Göktürklerden ziyade Türk ve gayrı-Türk toplulukların bulunduğu bölgede kurulmuş olduğuna dikkat çeker. İdil'i geçerek Kafkasların kuzeyine geldiğine dair bir bilgi bulunmayan Hazar adlı bir topluluğun yaşadığı bölgede daha önce, V. yüzyıl sonlarında Kafkaslara doğru geldikleri görülen Suvarlar yaşamışlardır. Kafkasların kuzeyindeki düzlükleri Ogur ve Bulgar toplulukları tuttuğu için, onları daha fazla itecek gücü olmayan Suvarlar Hazar Denizi sahillerinde kalmışlar, güneye doğru sarkmışlardır. Avar ve Göktürk işgallerinden sonra 6. yy ortalarında aynı yerde Hazarların adı geçmeye başlamıştır (Karatay 2014: 25-35). Kurat da Sabirlerin M.S. I. yüzyıl civarında İdil-Kama boyunda bulunduklarının bilindiğine göre, bunların bir

kısmı olması lazım gelen Hazarların da İdil boyunun en eski ahalisini teşkil etmelerinin mümkün olduğunu ifade etmektedir (Kurat 2002: 30).

568-630 (belki de 650) tarihleri arasındaki süreci, Hazar Devleti'nin Göktürk hakimiyeti altında bulunduğu dönem olarak belirten Golden, Sabir göçü Avarlar tarafından kırılınca, artık Göktürk ordularının önemli bir parçası halini alan Hazarların, yavaş yavaş adlarını duyurmaya başladıklarını ifade etmiştir. Batı Göktürk Kağanlığı'nın çöküşüyle birlikte, Hazar Kağanlığı tam bağımsızlık kazanmıştır (Golden 2006: 63-65).

Bu devletin başında bulunan hakanlar Göktürklerin de mensup olduğu Açina/Aşina nesline mensup oldukları, belki aynı sülalenin doğu Avrupa'yı yöneten bir kolu oldukları anlaşılmıştır. Bunların hükümet merkezleri Dağıstan'da Belencer (şimdiki Enderey), Semender (şimdiki Kızlar) ve İdil deltasındaki Etil (şimdiki Astrahan'ın yanında) şehirleridir. Bunlar VI-VII. yüzyıllarda mühim siyasi kuvvet olarak görülmüş; önce Sasanilere sonra Araplara karşı Bizanslıların müttefiki ve Göktürklerin bir kolu sıfatıyla savaşmışlardır. Hazar Devleti İskandinavya'dan gelen Rus-Normanların 965 senesinde yaptıkları taarruzlar neticesinde zayıflamış, sonrasında memleketlerinde Oğuz ve Kıpçaklar hakim olmuşlardır. Hazarlar eski Türk medeni ve devlet idaresi ananelerini en iyi muhafaza eden bir Türk siyasi zümresi olarak görülmüşlerdir (Togan 1981: 57-58).

IX. yüzyılın ortalarından sonra Uralların güneyinden İdil Nehrine doğru gelen Peçenekleri durdurmak için Uz (Oğuz)larla yaptıkları anlaşmada Peçenekleri durduramamışlar ve Peçenekler İdil Nehri'ni aşarak Don ve Kuban boylarına gitmişlerdir. Peçenekler, büyük tahribata uğrayan Hazarlara tabi Macarları da yerlerinden çıkarıp batıya doğru itince Sarkel kalesi de ellerinden çıkmış ve devletin

yıkılışı hızlanmıştır. Diğer yandan doğudan, Yayık ve İdil boyuna doğru ilerleyen Kıpçak/Kuman uruğları hakanlığa son darbeyi indirmişlerdir (Kurat 2002: 42-43).

1.2.4. Büyük Bulgarya, İdil Bulgarları

Büyük Bulgarya

Bulgar adından ilk olarak, Hazar Denizi ile Tuna Nehri arasındaki bölgede ortaya çıkışlarından, 480 yılında bahsedildiğini bildiren Roux, o zamanlar Bulgarların valiler tarafından yönetildiğini söyleyerek şöyle devam eder: "Bunların içinde en meşhuru, 603'te başa geçip uzun, ancak belirsiz bir süre boyunca bu görevde kalan Gostun'dur. Gostun'un Kovrak (Kavrak) ya da Kubrat adındaki yeğeni Bizanslıların eski bir talebesidir. 619'da vaftiz edilir, 642'de de ölür. Kubrat, 635 yılında Avarların himayesinden kurtularak 5 yıl süren bir mücadeleden sonra han ünvanını alır ve Büyük Bulgaristan'ı kurar" (Roux 2013: 108). Talat Tekin'e göre Büyük Bulgaristan devletinin kurucusunun adının veya unvanının Kuvrat veya Kovrat oluşu şüphe götürmez. Tekin bu ad ile ilgili fikrini "Orhon Türkçesi kubrat- 'derlemek, toplamak, cemetmek' (Uygurca kuvrat-) fiilinin emir şekli olabilir" (Tekin 1987: 3) ifadesiyle dile getirmiştir. Golden Kobrat'ın, Bizans yardımı ile Avar yönetimini deviren bir Avar vassalı olduğunu savunmaktadır (Golden 2006: 56).

Bulgarlar/Ogurlar, Golden'ın bildirdiğine göre III. yüzyılda, Hun baskısı sebebiyle, Batı Sibirya ve Kazakistan'daki ana vatanlarından batıya doğru itilmişlerdir. İlk duraklama noktaları Ural bölgesi olan Bulgarlarla ilgili ilk kayıt V. yüzyılın sonlarına aittir. Bu, büyük olasılıkla, Atilla'nın oğlu İrnik'in liderliği altındaki erken bir Ogur ve Hun boy birlikteliğidir. İrnik adının Tuna Bulgarları

prens şeceresinde bulunmasının, bu durumu teyit eder nitelikte olduğunu söyleyen Golden, yedinci yüzyıla kadar diğer hiçbir Bizans kaynağında Bulgarlardan bahsedilmediğini belirtir. Bu dönem "Büyük Bulgarya"nın meydana çıkmaya başladığı dönemdir (Golden 2006: 54-55).

Tagirov'a göre 340'lı yıllarda Hun birliklerinin içindeki Bulgar kabileleri İdil üzerinden Batı'ya doğru yönelerek Kafkaslara kadar dayanmış ve Hazarlar ile karşılaşmaktan kaçamamışlardır. Hazarları yenmeyi başaramayan Bulgarlar, grup halinde yollarına devam etmiş ve Alanlar ile mücadeleye girerek birkaç yıl sonra batıya, Kuban nehri havzasına ulaşmışlardır. Bulgarların Doğu Avrupa'ya girişleri ise IV. yüzyılın sonlarına denk gelmekte olup bu durum Hunların doğuya doğru ilerleyişi ile ilgilidir (Tagirov 2007: 35).

Tarihçilerin bir kısmı Bulgarların, Çin kaynaklarındaki "Ting-Ling" ("tiyin"li-sincap kürklü)lerden geldiklerini savunurlar. Kurat'a göre bu "Ting-Ling"liler, Bulgarların cedleri sayılan "Onogurlar" olsa gerektir; onlar milat sonlarında batı Sibirya'da bulunmuşlar ve nüfuzlarını İdil sahasına kadar yaymışlardır. Bu "Onogur" zümreleri sonraları, II.-III. yüzyıllarda Büyük Hun kitlesine karışmışlar ve onlarla birlikte "Büyük Göçlere" katılmışlardır. Atilla tarafından kurulan Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Bulgarların Karadeniz'in kuzeyinde, herhalde, doğu kısmında bulundukları anlaşılmaktadır. Hun Devleti dağıldıktan az sonra Bulgarların iki zümre halinde yaşadıkları bilinmektedir. O dönemde bunlardan biri Utigurlar, Kuban çevresinde, öteki de Kutrigurlar, Don Nehri'nin batısında varlık göstermişlerdir. (Kurat 2002: 109).

Henüz Batı Sibirya ve Ural eteklerindeyken Hunlarla birleşen Ugorlara "Bolgar" denildiğini savunan Artamonov, bu ismin onlarla birlikte Hun kabileleri

tarafından işgal edilen bütün topraklara yayıldığını ve Hunların bünyesindeki Ugorların, özellikle Atilla'nın devletinin yıkılışından sonra bölgede hakimiyeti ele geçirdikleri için Hun adını itmeye başladıklarını bildirmektedir. Artamonov'a göre Hun hanedanına mensup yöneticiler, Türk dilli ordanın Moğolistan'dan çıkıp gelişinin bir hatırası olarak başta kalmışlar ve Türkçe giderek Hun birliği bünyesinde yer alan tüm kabilelerde hakim dil haline gelmiştir (Artamonov 2008: 112-113).

Zekiyev'e göre İdil Ural'daki Tatarlar çok eskiden beri Türk'tür ve onların tesirinde yavaş yavaş Türkleşmiş Fin-Ugor kabilelerinin sosyal ve linguistik yönden beraber oturmasından vücuda gelmişlerdir. Tatar halkı çeşitli dönemlerde çeşitli kavim adları ile adlandırılmıştır. Onun işkili~iskiti, sön, as, Bigerni, Biar ~ Biler, Bolgar, Kıpçak hatta Mösilman (Müslüman) diye adlandırıldığı dönemlerin de olduğunu belirten Zekiev, İdil Ural Tatarlarının tarihte yegane isminin Tatar olduğunu ispatlamaya çalışmanın tarihi gerçeklerle bağdaşmadığını vurgulamaktadır. Ona göre, Kazanlıların Tatar mı Bulgar mı, Kıpçak mı Biger mi olduklarını günümüzde tartışmaya devam etmek, tarihi süreci anlamamaktır ve sonuç olarak Tatarların en eski kökü İşkili (İskit) kabilelerine dayanmaktadır" (Zekiyev 2001: 29).

Bulgarların Kazanlıların ataları olup olmadığıyla ilgili görüş birliği yoktur. Zekiyev, kimilerine göre Bulgarların Çuvaşların, kimilerine göre Tatarların, kimilerine göre hem Çuvaş hem de Tatarların dolaysız ataları olduğunu bildirmiş ve bu üç teoriyle ilgili açıklamalar yapmıştır. Bulgar-Çuvaş teorisini sadece dil verilerine dayanılarak Çuvaşların Bulgar kökenli olduğunun kanıtlanma çalışmalarını eleştirmiş, antropoloji, arkeoloji ve etnoloji verilerinin dikkate alınmamasından yakınmıştır. Tüm bu veriler ışığı altında yaptığı değerlendirmeler sonucunda ise

kendisi Bulgarların Çuvaşların değil bugünkü Tatarların ataları olduğu görüşünü savunmaktadır (Zekiyev 2007: 292-299)

W. Barthold, Poppe'nin Çuvaş dili üzerinde yaptığı araştırmalara dayanarak, Hunların dillerinin Çuvaşça'nın dayandığı dil olmasının mümkünlüğünü belirtmiştir (Barthold 2006: 4-5) Bu konuyla ilgili Barthold, Türkiye'de verdiği derslerden derlenerek çeşitli dillere tercüme edilmiş *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* adlı eserde şu açıklamayı getirmiştir: "Çuvaş dili İdil Nehri'nin orta yatağı boylarında kullanılmış ve Orta Asya'dan göç eden Türk kavimlerinin takip ettikleri yol üzerine rastlamış olduğu halde, yine de korunmuştur. Zannolunuyor ki, bu dil orta zamanlarda bugünküne nazaran daha geniş bir sahaya yayılmış imiş. Arap coğrafyacıları Güney Rusya'daki Peçeneklerden başlayarak doğuda Çin hududuna kadar çeşitli Türk kavimlerinin dillerinin birbirine benzediğini kaydediyorlar. Yalnız İdil havzasındaki Bulgar ve Hazarların dillerinin diğer Türklerce anlaşılmadığını, bu dilin Fin kavimleri dillerinden de farklı olduğunu ilave ediyorlar. Bugünkü Çuvaş lehçesi de aynı vaziyettedir. Fin lehçelerine nazaran Türkçe'ye daha yakın olduğu halde bu lehçeyi Türk ve Finlilerin hiçbiri anlamıyor. Gerek Bulgar ve gerek Hazarlar İdil Nehri'ne Etil diyorlardı. Bu kelime Çuvaşça ırmak anlamındadır. Bunlara dayanarak Türkologlar Çuvaş dilinin eski Bulgarların ve muhtemelen Hazarların dilinin kalıntısını teşkil ettiği sonucuna varmışlardır" (Barthold 2013: 20-21). Barthold yine aynı çalışmada Tuna Bulgarları ile İdil Bulgarları arasında şöyle bir benzerliği dile getirmiştir "Tuna Bulgarları gibi İdil Bulgarları da Türk-Çuvaş halkının Slavlarla karışmasından meydana gelen bir kavim olmalıdır. Bir fark ile ki Tuna Bulgarları'nda Slav dili, İdil Bulgarları'nda Türk Çuvaş dili üstün gelmiştir" (Barthold 2013: 54).

Zenkovsky'e göre, İdil Bulgarlarının 922'de İslamiyeti kabul etmesiyle, onların başka bir grubu İslam'dan kaçmışlar, Pagan kalmışlar ve bunların torunları İdil boyunda "Çuvaş" ismi altında yaşamaya devam etmişlerdir (Zenkovsky 1971: 21).

Vásary konuya şöyle yaklaşmaktadır: "İdil'nın sağ kıyılarında yaşayan bugünkü Çuvaş kavminin dili şüphesiz bir tür eski İdil Bulgar lehçesinden türemiştir; fakat Çuvaş etnisitesinin kökenini doğrudan İdil Bulgarlarına bağlamak birçok zorluğu da beraberinde getirmektedir. Çuvaşlar 16. yüzyılda Ruslarla ilişkiye geçtiğinde 'pagan'dı, yani Müslüman değildi; ayrıca kendi kavim isimleri de Bulgarlarla herhangi bir ilişkiye atıfta bulunmamaktaydı. En muhtemel varsayım şudur: Çuvaşlar, Ogur/Bulgar özelliklerini izole durumda olmaları sayesinde Moğol döneminde de korumuş, İdil Bulgar imparatorluğunun henüz Müslüman olmamış periferideki bir kavim unsuruydu; aynı zamanda, İslamı benimseyen ve İdil'nın sol kıyılarında yaşayan İdil Bulgarlarının çoğu 13. yüzyıldan sonra Moğol fetihlerinin ardından bölgeye yerleşen Ortak Türkçe, daha doğrusu Kıpçak tipinde bir dil konuşan gruplar içerisinde erimiştir". Vásary bu açıklamanın doğru olması durumunda eski İdil Bulgarlarının etnik olarak özellikle bugünkü Kazan Tatarları arasında yaşadıklarını; İdil Bulgar dilinin yakın bir versiyonunun ise bugünkü Çuvaş dilinde varlığını sürdürdüğünü ifade etmektedir (Vásary 2007: 206).

Türk Yılı 1928 adlı çalışmada Abdullah Battal Taymas tarafından kaleme alınan Kazan Türkleri (651-675) adlı bölümde Taymas, Bulgarların dilinin nasıl bir Türk lehçesi olduğunun hala açıklık kazanmamış olduğunu vurgulamakta ve bunun sebebi olarak da meydanda Bulgar Türkçesi ile yazıldığı kesin olan herhangi bir eserin yokluğunu göstermektedir. Bununla birlikte bazı dilciler Bulgar yurdundaki

bazı mezar taşlarındaki yazıların dilinden ve IX. yüzyılda Bulgarcadan Macarcaya geçen kelimelerden eski Bulgar lehçesinin şimdiki Çuvaş diline benzer olduğu sonucunu çıkarmaktadırlar (Akçuraoğlu 2009: 652).

Çok erken bir dönemde Kama civarı, Kuzey Karadeniz ve hatta Batı Sibirya'da bulundukları hususunda bir hüküm çıkarılabilecek Bulgarların daha sonraki dönemlerde kurdukları devletleri arasında enine boyuna incelenmiş olanı Kubrat Han'ın Büyük Bulgaryasıdır. 632'de Kubrat Han tüm Bulgarları ve akraba kabileleri Azak ve Hazar Denizi sahillerinde birleştirmiş. Batı Göktürk Hanlığı'na karşı sürdürülen savaş sırasında diğer hanlar Kubrat'ın hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlar ve bu da Büyük Bolgarya'nın oluşumuna fiilen zemin hazırlamıştır. Kubrat Han'ın 665'te ölümünden sonra Büyük Bolgarya'nın 670'lerde Hazarların ve Arapların darbeleriyle parçalanmasının ardından Kubrat'ın büyük oğlu Bayan, Büyük Bolgarya topraklarında Hazarların vassalı olarak kalmış, ikinci oğlu (Kotrag), silah arkadaşlarıyla birlikte İdil Bulgarları'na sığınmış ve üçüncü oğlu Asparuh, batı yönünde Bizans sınırına yakın topraklara çekilmiştir. Dinyeper ve Dinyester'i geçen Asparuh maiyetiyle birlikte doğrudan Bizans'a sınır olan Güney Bessarabya'ya yerleşmiştir. 680'de Bolgarlara karşı karadan ve denizden sefer düzenleyen Bizans'ı yenilgiye uğratan Bolgarlar Tuna nehrini geçerek Asağı Misia (şimdiki Kuzey Bulgaristan) eyaletini işgal etmişler ve Asparuh, henüz VI. yüzyılda buraya gelmiş olan Slavyan kabileleri yanına çekmiştir. Tuna, Karadeniz, Eski Planin toprakları Bolgarya'nın sınırını oluşturmuştur ve Bolgarlar ağırlıklı olarak devletin başkenti olan Plisk kalesinin bulunduğu kuzeybatı Bolgarya'da yaşamışlardır. Bilim adamlarına göre Türk ve Slavyan dilleri birbirine karışmış, ama Slavyanca ağır basmıştır. (Zekiyev 2007: 439-442). Zekiyev Tuna Bulgarlarının ve dillerinin

geçirdiği süreci kısaca açıklar: VII. yüzyılda Türk dilli Bolgarlar Tuna'nın bir bölgesine geldikleri sırada bölge halkının çoğunluğunu Slavyanların oluşturduğunu, Bolgarların burada bir Türk devleti kurduklarını, ama birkaç kuşak sonra Slavyanlar arasında eriyip gittiklerini, bunun sonucunda ortaya Slavyan dilli Bolgar halkının meydana geldiğini belirtir (Zekiyev 2007: 45).

İdil Bulgarları

Büyük Bulgarya'nın dağılmasının ardından Kotrag'ın hakimiyetinde kurulan İdil Bulgar devletinin kuruluş tarihi hakkında görüş birliği bulunmamaktadır. Kimi tarihçiler Kubrat'ın oğlu Kotrag'ın silah arkadaşlarıyla birlikte İdil Bulgar Devleti'ni kurduğunu kaydederler ve Kubrat 665'te öldüğüne göre oğlunun İdil boyundaki devleti VII. yüzyıl sonlarında kurmuş olma ihtimalini ifade ederler. Zekiev' e göre Bulgar-Tatar ve Başkurt halklarının oluşumuna iştirak eden Biar / Baylar / Biger / Bilerler, İdil Bulgaryasından çok daha önce devlet oluşum aşamasına ulaşmışlar, VIII-IX. yüzyıl sonlarında hakimiyetin yavaş yavaş Biarlardan güçlenen Bulgarların eline geçmesi sonucunda da Biarm Devleti'nin adı Bulgar Devleti olarak değişmiştir ve böylelikle İdil Bulgar Devleti kurulmuştur (Zekiev 2007: 410-446). Vásary ise, daha önceden İdil Bulgarlarının Tuna Bulgarlarıyla aynı tarihte, 7. yüzyılın ikinci yarısında kuzeye çekilmiş oldukları düşünülmekle birlikte, daha sonradan ortaya çıkan arkeolojik buluntular neticesinde bölgeye 800'lü yıllarda göç ettiklerinin düşünüldüğünü bildirmiştir. (Vásary 2007: 203).

Akar'a göre Batı Hun Devleti'nin yıkılması üzerine (470) Tuna Bulgarları Tuna bölgesine, İdil Bulgarları İdil ve Kama ırmaklarının arasına yerleşmişlerdir. Bölgenin yerli halkları olan Fin-Ugor topluluklarından Çirmişler, Mariler, Votyaklar, Zıryanlar ve Visolları yönetimleri altına alan bu halk bir süre sonra Sabirler (503-

568)'in daha sonra da Göktürklerin (568-630) egemenliğine girmişler ve Batı Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra, 670'li yıllarda Hazar Devleti'ne bağlı yarı bağımsız bir hanlık olarak yaşamaya başlamışlardır (Akar 2014: 75).

Kafesoğlu, İdil Bulgarları hakkında verilen bilgilerden en güvenilirinin Arap yazarı İbn Fadlan tarafından verildiğini ifade etmektedir. Ticari temaslar dolayısıyla İslam dini ve kültürünün yayılmaya başladığı ülkede, Bulgar hanı Almış, Müslümanlığı aslından öğrenmek istediğini Bağdad Abbasi halifesine bildirmiş, halife El-Muktedir de din adamları ile mescit inşası için mimarlardan oluşan bir heyeti Bulgar şehrine göndermiştir. H.309 (M. 921-922) yılı Martında yola çıkarak Mayıs 922'de başkentte Bulgar hanını ziyaret eden bu heyetin başkanı olan İbn Fadlan seyahat notlarında Bulgarlardan başka Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar, Hazarlar ve Slavlar hakkında da ilgi çekici malumat vermektedir (Kafesoğlu 2012: 200-201).

Fadlan'ın seyahat notlarından Bulgarlarla ilgili "Buğday ve arpanın bol olmasına rağmen en çok darı ve at eti yerler, hükümdar ata seyissiz biner, gezerken yanında muhafız bulunmaz, hepsi kubbeli çadırlarda otururlar, bir çadıra yıldırım düşünce bunu Allah'ın gazabı sayarlar, bir adam diğerini kasten öldürürse, suçuna karşılık kısas olarak onu da öldürürler, kadınlar ve erkekler nehre girip çırılçıplak yıkanırlar ama zina etmezler, zina en büyük günahlardandır ve zina edeni iki parçaya ayırarak öldürürler, hırsızı da zina yapan gibi öldürürler" gibi değerli bilgilere ulaşılmaktadır(İbn Fazlan 1995: 57-67).

İdil Bulgarları, 10. yüzyılın ortasına kadar siyasi bakımdan Hazarlara bağlı kalmış; bağımlılık ancak Rusların Hazarları kesin olarak yenilgiye uğratmasından sonra ortadan kalkmıştır (Vásary 2007:205).

Bulgar Devleti yerine Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından 13. yüzyılda Altınordu Devleti'nin kurulmasının ardından Bulgar Türklerinin başındaki hakim sülaleye yanlış olarak Tatar denilmiştir. Kazan Hanlığı zamanında eski Bulgar şehri harap olunca eski Bulgar şehrinin 60-70 kilometre kuzeyinde Kazan şehri kurulmuştur. Kazan Hanlığı kurulduktan sonra da Ruslar ve bazı diğer yabancı milletler bu bölgedeki Türkleri Tatar ismiyle adlandırmaya devam etmişlerdir (İnan ve başk. 2014: 340).

İdil Bulgaryası, 15. yüzyılın ilk yarısında eski Bulgar topraklarının Kazan Hanlığı ismiyle bağımsız hale gelmesine kadar Moğol Cihan İmparatorluğu'nun batı yarısında kurulan Altın Orda devletinin parçası olmuştur ve Kazan Hanlığı sadece yüz yıl süren bağımsızlıktan sonra, 1552'de istilacı Moskova Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir (Vásary 2007: 205).

Bugün coğrafi bir tabir olarak kullanılan İdil-Ural, Ekim 1917'den Nisan 1918'e kadar İç Rusya ve Sibirya Müslüman Tatar Türklerinin tesis ettiği millet meclisi tarafından kurulan İdil-Ural Devleti sebebiyle siyasi bir anlam da kazanmıştır (Özkan 2007: 192).

İdil Bulgarlarının dili, Tuna Bulgarlarının dili gibi bir *r* Türkçesidir. Bunların dil malzemesini mezar kitabeleri oluşturur. Yer yer Tatar Türkçesi'nin etkisi göze çarpmakla birlikte, eski Batı Türkçesi'nin özellikleri de açık olarak görülmektedir. Müslümanlığın etkisi ile Arapça terim ve ibarelerin bulunması dikkat çekicidir (Akar 2014: 75). İdil Bulgar Devleti 922'de İslamiyet'i resmi din olarak kabul etmeleriyle İslamiyet İdil-Ural bölgesinde halkın esas dini ve hayatının mühim bir parçası haline gelmiş, Altın Orda (1238-1502) ve Kazan Hanlığı (1473-1552) dönemlerinde en yüksek noktasına ulaşmıştır (Devlet 1998: 43).

1.2.5. Kimekler, Kıpçaklar

Kimekler

Batı Göktürk Kağanlığı'nın yıkıntıları üzerinde kurulan devletlerden biri Kazakistan'ın kuzey, doğu ve merkezi bölgelerinde, başkenti İrtiş'in orta kesiminde yer alan Kimek Devleti'dir (Akışev 2007: 96).

Kimeklerin yurtlarının Yukarı İrtiş boyları olduğunu ifade eden Taşağıl, Kimek adının İki Kimek (İki Yimek)'ten geldiği şeklindeki fikrin ilim aleminde kabul edildiğini belirtmekte ve Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızların bir kolunun, güneyinde Artuş ve Etil nehirlerinin, batısında Kıpçakların bir kısmının, kuzeyinde ise gayr-i meskun sahanın bir kısmının bulunduğunu bildirmektedir (Taşağıl 2013: 86).

Kumekov, Kimek boy bileşimini *İmi, İmak, Tatar, Kıpçak, Bayandur, Lanikaz, Aclad* başlıkları altında açıklamış ve Tatarla ilgili şu ifadeye yer vermiştir: "Dokuz Oğuz (Uygur) boyundan biri olan Eymürler gibi, 840'ta Kırgızlar tarafından darbe yedikten sonra Tatarlar da Kimek federasyonuna girmişlerdir" (Kumekov 2013: 44).

Kuzeyev, Kıpçakların VIII-X. yüzyılda Kimeklerle koalisyon halinde, belki de onlara bağlı durumda olduklarını ve bu iki halkın aynı dilin farklı lehçelerini konuştuklarını söylemektedir. Bununla birlikte Kıpçakların Kimeklere siyasi yönden bağlılıklarının sürekli olmadığını; her iki grubun etnokültürel karakteristiklerinde, muhtemelen onların etnogenetik kökenlerinin farklı oluşundan kaynaklanan özelliklerin bulunduğunu belirtmiştir (Kuzeyev 2013: 176).

Oğuz boylarını işgal ettikten sonra Kıpçak hanları Kimek-Kıpçak boylarının yaşadıkları yerlerde üstünlüğü ele geçirmişlerdir. Bu olaylar sırasında Kimek boyları siyasi hakimiyetlerini kaybetmiş ve Kıpçaklara boyun eğmişlerdir. Kimeklerin bir kısmı eski vatanları İrtiş'te kalmış, diğer kısmı da Kıpçaklarla birlikte Güney Rusya bozkırlarına göç etmişlerdir. İç anlaşmazlıklardan zayıflayan Kimek Devleti merkezi Asya boylarının darbesiyle yıkılmıştır. Onların batıdaki veliahtları Kıpçaklar olmuştur (Kumekov 2013: 135).

Kıpçaklar

Kıpçakların İslam kaynaklarında *Kıpçak / Kıfşak*, Macarca'da *Kun*, Ermenice'de *Khartes*, Rus kaynaklarında *Polovets* ve *Polovtsı*, Almanca'da *Falben*, Bizans ve Latin kaynaklarında *Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani* gibi adlarla anıldıklarını belirten Taşağıl, bu adlarla anılmakla birlikte en yaygın kullanılan isimlerinin *Kıpçak* ve *Kuman* olduğunu vurgulamıştır. Esasında Kuman-Kıpçak birliğinin X. asrın sonunda Kimek, Kıpçak ve Kuzeybatı Çin'den gelen Kunların (Sarılar) birleşmesiyle meydana geldiğini ve Kuman isminin Kunların, Kıpçaklara dahil olmasından sonra ortaya (1012-1013) çıktığını bildirmiştir (Taşağıl 2013: 73).

Kaşgarlı Mahmud'dan aldığımız bilgiye göre Kıpçaklarla Kimekler aynı dilde konuşmuşlardır, ancak Kıpçaklar kendilerini Kimekler ile birleştirmeyip, onları sadece kendilerinin bir kolu olarak saymışlardır (Kumekov 2013: 45).

Kıpçaklar, IX. ve XI. asırlarda İrtiş Irmağı, Balkaş Gölü civarından kuzey Sır Derya ve Orta Batı Kazakistan bozkırlarına uzanan bölgede yaşımışlardır (Taşağıl 2013: 73). Esas Kıpçak (Kuman) kitlesinin Yayık Nehri'nin batısında İdil istikametinde ilerleyişinin en geç XI. yüzyıl başlarında olması gerektiğini ifade eden

Kurat bu hareketin çok geniş bir cephe üzerinde yapıldığını bildirmektedir. Kıpçakların bir kısmının İrtiş boyundan Uralları aşarak Kama-İdil sahasına sokulduklarını ve böylelikle İdil Bulgarları ile karışmaya başladıklarını belirten Kurat'a göre Orta İdil boyunun Kıpçaklaşması bu suretle başlamıştır. Kumanların Orta İdil sahasında hem doğudan hem de batıdan İdil Bulgarlarının komşuları olmaları sebebiyle, Bulgar arazisine de sık sık hücum ettikleri ve bilhassa yaz mevsimlerinde Bulgar sahasına epey sokuldukları ve belki de bir kısmının orada kalmış olmaları dahi mümkündür (Kurat 2002: 72-74).

12. yüzyılda ve 13. yüzyılın başlarında Kıpçak-Kuman iş birliği İrtiş Nehri'nin ortalarından aşağı Tuna'ya kadar uzanan çok büyük bir alanda egemen olmuştur. Bu geniş topraklarda 1241'deki Moğol istilasına kadar merkezi bir güç tarafından siyasi bir birlik oluşturulamadığı gibi bir Kıpçak ya da Kuman İmparatorluğu da kurulamamıştır. Bölgede kendi liderlerine göre hareket eden ve çevredeki Rus prensliklerinin siyasi hayatına müdahale eden, bağımsız hükümdarlar ya da hanlar tarafından yönetilen farklı Kuman grupları varlıklarını sürdürmüştür. Bunlar Kafkaslar, Harezm ve Balkanlarda Bizans gibi devletler üzerinde de etkili olmuşlardır (Vásary 2015: 21).

Kıpçak bozkırlarına Moğol öncü birliklerinden daha erken ulaşan korkunç söylentiler, göçebeleri hareketlendirmiştir. Ebu'l Gazi Kıpçakların önemli bir kısmının Urallara ve İdil boyuna yöneldiklerini kaydetmektedir (Kuzeyev 2013: 178).

Çingiz'in torunu Batu Han kumandasındaki büyük Moğol-Tatar kuvvetleri ile başlanan Batı seferinin ilk hedefi İdil Bulgarları olmuştur. 1237'de Moğol-Tatar orduları Sır Derya'nın aşağı mecrasından Yayık Nehri'ne doğru ilerlerken, önlerine

birçok Kuman katmışlardır. Kumanlardan, Moğolların hakimiyeti altında kalmak istemeyenler ya İdil boyuna Bulgarlar memleketine sığınmışlar veya İdil'in batısına doğru gitmişlerdir, Moğol Tatar istilası her şeyden önce Kuman-Kıpçak uruğlarını yerinden oynatmıştır. Batu Han ordusunda da pek çok Kuman askerinin bulunduğu muhakkaktır (Kurat 2002: 96). Batu Han 1239' da Kuman-Kıpçaklarla meşgul olmuş, Moğol orduları Kumanların başlıca yığınak sahası olan Don-Donets havzasında savaştıkları sırada, bazı Moğol kıtaları da İdil boyunda harekette bulunmuşlardır. Aynı zamanda aşağı İdil ve Don boyundan birçok Kuman unsurunun Orta İdil boyuna yani Bulgar yurdundaki ormanlık sahaya sığındıklarının da bilindiğini belirten Kurat, bu suretle Moğol-Tatar istilasının eski İdil-Bulgar ilinin büsbütün Kıpçaklaşmasında büyük bir rol oynamış olduğunu, bunun tesiriyle de eski Bulgar dilinin kademeli olarak ortadan kalktığını ve yerini Kıpçakçaya bıraktığını bildirmiştir. Göktürk yazısının izlerine Hazarlarda, Peçeneklerde ve İdil Bulgarlarında rastlandığını ve özellikle Peçeneklerde buna benzer yazının epey gelişmiş olduğunu, fakat Kuman-Kıpçakların bu Göktürk alfabesini kullandıklarının bilinmediğini de bildirmektedir (Kurat 2002: 107).

Kıpçaklar, Aşağı İdil boyunda ve Karadeniz bölgesinde, en azından bozkırdaki etki ve güçlerinin geliştiği ölçüde, yerli halkın diğer gruplarını içine almışlar ve asimile etmişlerdir. Kuzeyev, aksi halde Kıpçak dilinin Altın Orda'da (birçok kaynak tarafından vurgulanan) "hızlı zaferinin" başka türlü açıklanmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. El Ömeri'nin verdiği bilgilere göre: "Eski çağlarda bu devlet bir Kıpçak ülkesiydi. Fakat Tatarlar burasını ele geçirince, Kıpçaklar onların tebaası oldular. Bu yüzden Tatarlar onlara (Kıpçaklara) karıştılar ve akraba oldular ve toprak onların (Tatarların) tabii ve ırki özelliklerine baskın çıktı;

onların hepsi Kıpçaklar gibi oldu, sanki onlarla aynı soydanmış gibi…" (Kuzeyev 2013: 181-182).

Kıpçaklar XIII. asır iptidalarına kadar kudretlerini muhafaza etmişlerse de bu asırda Cengiz'in torunu Batu Kıpçak ülkesini istila etmiş ve hakimiyeti altına almıştır (İnan ve başk. 2014: 340).

1.2.6Altın Orda, Kazan Hanlığı

Altın Orda

Cengiz Han, orduyu yönetmede kendisine çok yardımı olan Cuci Han'a, bu gayretlerinden dolayı Deşt-i Kıpçak bölgesini vermiştir. Cuci Han 1227'de, Cengiz Han'dan 6 ay önce, vefat ettiği zaman Deşt-i Kıpçak'ın tahtına Cengiz Han tarafından Cuci'nin ikinci oğlu Batu Han çıkarılmıştır(Fahreddin 2003: 32).

Batu Han 1236'da büyük bir orduyla İdil Bulgar Devleti üzerine sefer düzenlemiştir. Bulgar şehrinin ele geçirilip harabeye döndüğü, halkın kılıçtan geçirildiği bu dönemde Bulgar Devleti'nin başında İlham Han bulunmaktadır. ((Fahreddin 2003: 35-36). Büyük tahribata rağmen, Bulgar-Türk ahalinin yok edildiği hükmüne varılmaması gerektiğini söyleyen Kurat, şehirlerin ve büyük yolların dışında kalan halkın zarar görmediğini, şehirli ve köylü ahaliden birçoğunun da kaçarak ormanlarda saklandığını dolayısıyla Orta İdil sahasındaki Bulgar unsurunun ortadan kaldırılmış olmadığını; yok olan şeyin müstakil bir Bulgar Devleti olduğunu bildirmiştir (Kurat 2002: 121).

XIII. asrın 40'lı yıllarında kurulan Altın Ordu, Bulgar Devleti'nin önceki geniş arazilerini çok aza indirmiş, kendisi pek fazla yayılmıştır: Bugünkü Kırım,

Kafkas, İdil-Ural, Batı Sibirya, Kazakistan, Özbekistan, Rusya yerlerini içine almıştır. İşte bu yerlerdeki halkları da Batı Avrupa'da Altın Ordu Tatar Devleti adından hareketle, *Tatar* diye adlandırmaya başlamışlardır (Zekiyev 2001: 36).

Batu Han zamanında Deşt-i Kıpçak, Bulgar bölgesi, Kırım ve Dağıstan'a kadar uzanan Kafkasya toprakları Moğolların (veya Tatarların) eline geçmiştir. Sonrasında batıya doğru yönelen Batu çeşitli sebeplerle 1242-1243'te geri dönmüş ve Moğolların seferi sonunda Deşt-i Kıpçak'ta ve ona bitişik bölgelerde büyük bir imparatorluk kurulmuştur (Yakubovskiy 2000: 29-30).

Avrupa fethini erteleyip İdil'e dönen Batu Han, devletin yönetimini kolaylaştırmak için İdil Nehri civarında Saray adında bir şehir yaptırmış ve burayı başkent ilan etmiştir (Fahreddin 2003: 39).

Böylece Batu Han'ın devleti batıdan doğuya doğru Tuna'dan İrtiş'e; kuzeyden güneye Tayga bölgesinden Kafkasya ve Orta Asya çöllerine kadar uzanmıştır. Altın Orda'nın merkezi olarak Aşağı İdil bölgesinin seçimi tesadüfi değildir. Burası eskiden beri kervan ticaretinin anayolu üzerindedir. İdil deltasında ticari Saksın şehri vardır ve bu şehir Çin'den Avrupa'ya uzanan İpek Yolu'nun kuzey rotası ve İdil ticaret yolu üzerinde önemli bir merkez olmuştur (Vasilyev 2008: 154-155).

Batu Han'ın küçük kardeşi Berke Han İslam dinini kabul etmiş ve onun zamanında Altın Ordu Moğolistan'daki büyük kağanlıktan ayrılmış, tamamen müstakil bir devlet olmuştur. Yeni Saray adıyla kurdurduğu şehir sonradan Saray Berke diye tanınmış ve Özbek Han zamanında başşehir olmuştur. Ayrıca Özbek Han, Altın Ordu'da İslamiyetin tamamiyle yerleşmesine büyük önem vermiş ve bu suretle

Altın Ordu'da eski bozkır göçebe inanç sistemi bırakılmış ve memleket tam bir İslam ülkesi haline gelmiştir (Kurat 2002: 128-130).

Özbek Han (1313-1341), Canıbek Han (1342-1357) ve Berdibek Han (1357-1359) zamanları Altın Ordu'nun en kudretli devri olmuş, fakat bundan sonra karışıklıklar başlamış ve bu hal 1380'de Toktamış'ın Aksak Timur'un yardımı ile Altın Ordu Hanı olmasına kadar devam etmiştir. Fakat sonra bu ikisinin arası açılmış ve 1391 ve 1395 yıllarında aralarında büyük savaşlar olmuştur. Bu savaşlarda Aksak Timur Toktamış'ı yenerek Saray şehrini tahrip etmiştir. Toktamış 1398'de tekrar Saray'a girmeyi denemişse de bunu başaramayıp Litvanya Krallığı'na sığınmıştır. Temir'in bildirdiğine göre 1502'de Altın Ordu hükümdarı Seyit Ahmet ile Kırım Hanı Mengli Giray'a yenilmesinin ardından 1505'te ölümü üzerine Saray'da Han olarak tahta çıkacak kişilik sahibi bir kimse bulunamadığı için Altın Ordu devlet olarak ortadan kalkmıştır (Temir 2002: 425).

Altın Orda han kronolojisinde Toktamış Han ile Seyit Ahmet arasında geçen sürede Altın Orda'nın başına çok sayıda han gelmiştir. Uluğ Muhammed Han (1420-1438) tarafından Kazan Hanlığı'nın kurulması da (1437) bu döneme rastlamaktadır.

Kurat'a göre Moğol istilasından sonra, eski Kıpçak ili etnik bakımdan yine de *Kıpçak* olarak kalmış, fakat üst tabaka imha edilmiş, Altın Ordu hanlarının '*yeni nizamı'* kurulmuştu (Kurat 2002: 97).

Güneydoğu Avrupa'nın sonraki tarihi gösteriyor ki Moğolların, daha doğru bir tabirle Tatarların yalnız adı kalmış, dilleri unutulmuştur. XV. yüzyılda artık hiç kimsenin Moğolca konuşmadığını belirten Yakubovskiy hanların yarlık diye anılan resmi fermanlarının bile ya XV. yüzyıl Orta Asya edebi Türk dilinde (Toktamış

Han'ın 1332'ye ait yarlığı), yahut da "yerli Kıpçak dilinde" (Toktamış Han'ın 1393'e ait yarlığı) yazıldığını bildirmektedir (Yakubovskiy 2000: 35).

Toktamış Han yarlığı Uygur harfleriyle, Temir Kutluk yarlığı ise hem Uygur hem Arap harfleriyle yazılmıştır. Uluğ Muhammed Han, Mahmud Han ve Ahmed Han bitikleri ise Arap alfabesiyledir. Altın Ordu hükümdarları Uygur harflerini daha ziyade dış yazışmalarda kullanmışlar, içteki yazışmalarda Arap alfabesini tercih etmişlerdir. O zamana kadar Kıpçak sahasında kullanılmayan Uygur harfleri, Moğol hareketiyle birlikte gelmiştir. Ancak Altın Ordu'da da gittikçe güçlenen İslam kültürünün etkisi altında Uygur harfleri fazla tutunamamıştır. Harezm-Kıpçak edebî dilinin ürünleri olan yarlıklarda Kıpçak Türkçesi'nin izleri görülürken Altın Ordu Türkçesi olan bu bitiklerde, bitiklerin Osmanlı padişahlarına sunulmasının da etkisiyle, özellikle üslupta az da olsa Osmanlı Türkçesinin tesiri dikkati çeker (Özyetgin 1996: 12-14).

Rusya'da iki yüzyıl süren Altın Orda hakimiyeti (1236-1502) kendiliğinden ortadan kalkmış ve bu devlet 1502'de artık tarihe karışmıştır. İşte bu hakanlığın çözülme devrinde Kırım (1441-1783), Kazan (1437-1552), Kasım (1445-1681), Astrahan (1466-1556) ve Sibir (1428-1598) hanlıkları kurulmuştur. Özellikle Kırım ve Kazan hanlıkları Rusların Türk illerine yayılmalarına birkaç yüzyıl set çekmeleri bakımından önemlidirler (Devlet 2012: 190).

Kazan Hanlığı

Tataristan'ın tarihine kısaca bakıldığında Kazan Hanlığı'nın dayanakları ve temeli konusunda 2 ayrı görüş bulunduğu görülür. Bir grup tarihçiye göre Altın Orda; Kırım, Astrahan ve Kazan hanlıklarına parçalanmıştır ve dolayısıyla Kazan

Hanlığı'nın başlangıcı da Altın Orda'ya dayanmaktadır, hatta Kazan Hanlığı'nın siyasi ve kültürel kökleri de Altın Orda'dan gelmektedir. Bir diğer tarihçi grubunun görüşüne göre ise Kazan Hanlığı köklerini İdil Bulgar Devleti'nden almaktadır (Alişev 2007:117).

Bulgarların Kazanlıların ataları olup olmadığıyla ilgili görüş birliği olmadığını Büyük Bulgarya bölümünde anlatmıştık. Biz Kazanlıların kökünün Altın Orda'dan daha öncesinde aranması gerektiğini düşünmekteyiz. Zira Kazan Hanlığı'nı oluşturan temel unsurun İdil-Ural bölgesinde Altın Orda Devleti kurulmadan önce de var olduğu göz ardı edilmemelidir. Bize göre bölgede Moğol istilasının ardından değişen şey siyasi sistemdir. Moğollar İdil-Ural'a geldiği dönemde çağunluk Kıpçaklar ve Bulgarlar olmak üzere bazı diğer etnik unsurlar bölgede yaşamaktadırlar, bölge halkının Moğol ordularının arasında gelen etnik unsurlarla karışıması olağandır ancak Moğolların gelişiyle yerli halk tamamen, üstelik bir anda bölgeden kaybolmamıştır. Biz "Kazan Hanlığı ahalisinin esas unsurunu, eski Bulgar, Kıpçak, Uz v.b. boyların karışmasından meydana gelen "Kazan Türkleri" (veya Tatarları) teşkil ediyor, bunlardan başka ülkede Başkırt, Çuvaş gibi Türk asıllı boylarla; Çirmiş, Ar ve Mokşı gibi Fin-Ugor asıllı boylar da bulunuyordu" sözleriyle Kazan Türklerinin ve Kazan Hanlığının etnik yapısını açıklayan Temir'e (Temir 1992: 412) katılmaktayız.

Kazan Hanlığı'nın kurulması, Altın Orda hanlarından Toktamış'ın (1376-1391) neslinden Uluğ Muhammed'in 1437 yılında Kırım taraflarından İdil boyuna, yani Kazan bölgesine gelmesiyle mümkün olmuştur" (Gömeç 2011: 462).

Eski Altın Ordu hanlarından Uluğ Muhammed Han, Altın Ordu içindeki taht mücadelesinde tahtını Küçük Muhammed'e kaptırınca Altın Ordu'dan ayrılarak

Kırım'a gitmiş ancak Kırım'da tutunamamıştır (Özyetgin 1996: 9). Kırım'dan hareketle İdil Nehri'ni geçmiş, Bulgar emirlerine ait olup Rus saldırılarından dolayı boşalan Kazan'a yönelmiştir. Şehrin yerine tamamen yeni bir şehir inşa edilmiş ve şehre yeni bir hükümdar geldiğini haber alan Çuvaş ve Mariler de, Rus ve Bulgar saldırılarından korunmak için şehrin etrafına yerleşmişlerdir. Böylece ikinci kez inşa edilen Kazan şehriyle beraber Kazan Hanlığı kurulmuştur (Fahreddin 2003: 81).

Uluğ Muhammed Moskova Knezliği üzerinde kurduğu baskı neticesinde oğullarından Kasım'a 1445'te Oka boyunda bir beylik verilmesini sağlamış ve böylece Kasım Hanlığı da kurulmuştur. Kasım Hanlığı'nın kurulmasından sonra çok yaşamayan, belki de aynı yıl ölen hanın yerine diğer oğlu Mahmud geçmiştir. Mahmud zamanında Kazan, eski Bulgar ve İtil şehirleri, Altın Ordu'nun başkenti Saray şehrinin yerini almış, Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuştur. Ekonomik yönden süratle gelişen hanlıkta siyasi istikrar ve güven oluşmuş, Ruslar yıllık vergilerini muntazam olarak göndermişlerdir. Mahmud Han'ın ölümünden sonra tahta çıkan oğullarından İbrahim Han'ın politikasından memnun olmayan taraftarlar onun yerine Kasım Han'ı Kazan Hanlığı'nın başına getirmek isteyince bu durumu öğrenen Moskova, Kazan Hanlığı'nın iç işlerine karışma fırsatı bulmuştur. Üstelik tam da bu sıralarda (1462) Moskova tahtına III. İvan gibi yayılma siyasetini takip eden bir knez geçmiş, Kasım'ın askeri yardım müracatını memnuniyetle kabul etmiştir. Bu anlaşmazlıklardan yararlanan knezlik İbrahim Han tarafından dizginlendiyse de onun ölümünden (1479) sonra bir yandan Kazan'daki hanlar arasındaki mücadeleler diğer yandan Moskova'nın süratle kuvvetlenmesi sebebiyle Kazan'ın ilk defa 9 Temmuz 1487 tarihinde Ruslar tarafından işgali gerçekleşmiştir (Kurat 2002: 158-164). Sonrasında Kazan tahtına Rus taraftarları geçirilmiş, Rus

düşmanlığı ile tanınanlar birer birer idam edilmiştir. III.İvan'ın siyaseti süresince rahatça nefes alamayan Kazan Hanlığı Rus isteklerine boyun eğmek mecburiyetinde kalmıştır (Kurat 2010: 116-117). Moskova büyük knezliğinin önderliği altında bulunan Rusya, artık hanlara tabi knezlik değil, Lehistan-Litvanya, Macaristan gibi müstakil Hıristiyan devleti olmuştur (Devlet 2014: 77).

III. İvan'ın ölümünden sonra Kazan Hanlığı Rus hakimiyetinden çıkmış ve 1521-1523 arasında Kırımlılarla birlikte Rusları ağır bir yenilgiye uğratarak Kazan sahasındaki Moskova nüfuzunu büsbütün kırmışlardır. Fakat sonrasında Kazan'da baş gösteren partiler mücadelesi yüzünden Hanlık kuvvetten düşmüştür. 1547'de Çar lâkabını ilk kez alan Rus hükümdarı IV. İvan, tahta geçmesinden sonraki sene hemen Kazan'a sefer düzenlese de başarılı olamamıştır (Kurat 2011: 79). Ancak sonraki denemesinde, güçlü bir şekilde karşı konulmasına rağmen, 2 Ekim 1552 günü Kazan şehrini ele geçirmiş ve bu suretle Orta İdil sahasında M.S VI. yüzyıldan beri devam edegelen Türk hakimiyeti sona ermiştir (Kurat 2010: 152-153).

Kurat, hanlıkta önü alınamayan karışıklıkların sebeplerini, 80 yıl devam eden Uluğ Muhammed Han sülalesinin ardından 1518-1552 yılları arasında Kasım, Sibir, Kırım ve Ejderhan (Astrahan) gibi ayrı şubelerden hanların Kazan Hanlığı'nın başına çağrılması ve yerli aristokrasinin devlet işlerine karışmasıyla açıklamaktadır (Kurat 1954: 228).

1.2.7. Hanlık Sonrası Rus Tatar Münasebetleri

Kazan Hanlığı düştükten sonra Ruslara karşı 5 yıl (1552-1557) daha mücadele edilse de Kazan'ın zaptı Rus devlet sınırlarının pek kısa zaman içinde

Hazar deniz kıyılarına ve Kafkaslara dayanmasını sağladığı gibi, Ural sahasının da Rusların eline geçmesiyle, Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışına geniş imkanlar açılmıştır (Devlet 2014: 7-9).

Rus idaresini kurabilmek için mümkün mertebe kısa bir zamanda bölgeye Rus ahalisini yerleştirmek ve bilhassa Kazan ilinin ekonomik faaliyetini Rusların ele geçirmesini sağlamak gerekmiştir. Hanlık devrinin belli başlı temellerini yıkmak en başta gelen meselelerden biriydi. Zira bu yolla yerlilerin üst tabakasını, asil zümreyi ve ruhani sınıfı imha etmenin, Müslümanlığı ezmenin, Kazan Türklerini ve diğer kavimleri Ortodoksluğa çevirmek suretiyle Ruslar'a, Moskova hükümetine destek olacak bir zümre meydana getirebilmek mümkün olacaktı. Bunun için Kazan'da bir "Psikoposluk" tesis edilmiş ve Ortodoks kilisesine geniş imtiyazlar sağlanmıştı. Kazan şehrinde Hanlık devrini andıracak hiçbir bina bırakılmamış; camiler, saraylar, medrese ve hamamlar hepsi yıkılmış ve kiliseleri, kuleleri, manastır ve Rus yapısı binalarıyla Kazan şehri tam bir Rus şehri haline getirilmişti (Kurat 1965: 91-92).

Kazan Hanlığı'nın düştüğü yıllarda (1552-1556) Rus bölgesindeki Türklerin sayısının birkaç milyona ulaştığını söyleyen Nadir Devlet, bölgede dini durumla ilgili "Ortadoksluğu kabul eden Tatarlar, Ruslarla eşit haklara sahip oluyorlar ve tanınmış Tatarlara Rus asilzadeleri çevresine girme, idareci durumundaki Ruslarla evlenme hakkı veriliyor, böylece Tatarlar, idareci mevkilere geçme hakkına sahip oluyorlar" demiştir. Fakat Hıristiyanlığa geçmiş olanların bu dini kabul etmeyen Türk ve Fin-Ugor boylarıyla birlikte yaşaması, yiyip içmesi, kiliselere gitmemesi, haç taşımaması, çocuklarını vaftiz ettirmemesi, ölülerini Tatar mezarlarına gömmeye devam etmelerine dair hazırlanan rapora istinaden, söz konusu dinin gereğini yerine getirmeyenlerin ağır bedeller ödemesi için hükümet tarafından karar aldığını

belirtmiştir (Devlet 2014: 10-13). 1584-1813 yılları arasında İdil-Ural bölgesindeki Müslümanlar ekonomik baskı ve mükafatlandırma gibi idari tedbirlerden hiçbirisi Hıristiyanlığı kabul eden Tatarların sayısını artırmamış, bilakis Tatarların 1669-70 yıllarında Stefan Razin isyanına katılmalarına yol açmıştır. 18. yüzyılda misyonerler İdil bölgesindeki faaliyetlerine yeniden başlamış, İmparatoriçe Anna İvanova zamanında Müslümanlık aleyhinde uygulanan politikalar en yoğun düzeye çıkmıştır (Rorlich 1984: 5).

Rusya XVIII. yüzyıla kadar Kazan bölgesine yönelik Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini genellikle klasik tarzda baskı veya teşvik unsurlarını kullanarak sürdürmüş ve eğitim meselesi üzerinde pek durmamıştır. Ancak XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'da tahtta bulunan I. Petro bu konuda ciddi bir değişikliğe yönelmiş ve Hıristiyanlaştırmada kullanılan klasik baskı ve teşvik politikalarının yanına eğitimi de eklemiştir. O, Kazan bölgesinin Hıristiyanlaştırılmasında eğitimin önemli bir katkısının olacağını ve bu nedenle de Kilise teşkilatının eğitim yoluyla Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine önem vermesi gerektiğini söylemiştir. Bu amaçla Çar, Kazan bölgesinde, eğitim yoluyla Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini sürdürecek bir ekip oluşturmuş, bunların başına da Krutitskiy Manastırı'nın başrahibi Tihon'u getirmiştir. Tihon'un birkaç girişimde başarısız olmasının ardından devlet eliyle Kazan'da misyonerlik okulları açılmış ancak bu okullar kilisenin ve devletin istediği başarıyı sağlayamamıştır (Yusipova 2003: 57-60).

Tatarların Hıristiyanlaştırılmasına ilgi göstermeyen Rusların varlığının yanı sıra bu durumdan şikayetçi olan Ruslar da olmuştur. Tatarların Hıristiyanlaştırılması Rus ticaret sınıfının işine gelmemiştir, çünkü verimli topraklarından, nehir kıyılarından uzak, toprağı taşlı dağ bölgelerine sürülen Tatarlar ticarete atılarak Rus

tüccarlarının rakipleri haline gelmişlerdir. Müslümanlar arasında ticaret yapamayan Rus tüccarları Tatarların Tatar olarak kalmalarını ve onların kendi halkları arasında ticaret yapmalarını istemişlerdir. 1762 yılında tahta çıkan II. Katerina, zamanının taleplerini, yani hızla çözümü gereken meselelerin önemini anlayarak, Tatarların hukuki, ekonomik ve kültürel durumlarında değişiklikler meydana getiren birçok reform yapmıştır. Örneğin; 1773'te yayınlanan "dini hoşgörü" kararnamesine göre, cebren Hıristiyanlaştırmaya artık müsaade edilmemiş, 1776'dan itibaren Tatarlara resmen, yalnız doğu sınır bölgeleriyle değil, aynı zamanda bütün Rusya'da da ticaret yapmalarına ve bütün işlemlerin Tatarca yapılmasına izin verilmiştir. 1782'de Kazan'da Tatar Belediyesi kurulmuştur (Devletşin 1981: 17-24).

Tam da bu zamanlarda İdil ve Ural bölgesiyle Türkistan arasında ticaret kervanları sıklaşmış, Kazan bölgelerinde yaşayan ve buradan göçen Türkler, 19. asrın ilk çeyreğinde Türkistan ile ticari münasebetlerde canlı ve verimli faaliyetler göstermişlerdir. Bu Türkistan'a gidip gelen Kazanlı tacirler sık sık Kazan'ın genç öğrencilerini eğitim için Buhara'ya götürmüşlerdir. O sırada Buhara'da gerçek ilim ve eğitim çok parlak olmamakla birlikte, büyük medreseler, birçok aydın ve perişan bir halde olsa da epeyce zengin kütüphaneler bulunmaktadır. Zaman geçtikçe Kazan'da ekonomi canlanmış, Buhara'da senelerce kalıp, eğitimini tamamlayan Kazanlı gençler dönmeye başlamış ve dönenler zenginlerden aldıkları destekle medreseler açıp, öğrencilerini Buhara usulüyle okutmaya başlamışlardır. Kazan ve Ural bölgesinde 19. asır boyunca bu gibi medreseler çoğaldıkça çoğalmıştır. Taymas bu durumla ilgili fikrini şu sözlerle aktarmıştır: "Skolastik alanda da olsa, geniş bilgili müderrislerin çoğalması, hesapsız medreselerin açılması ve bu medreselerde binlerce Türk gencinin toplanarak, bir şeyler öğrenmeye uğraşması, Kazan yurdunda

o güne kadar görülmeyen bir yenilik, yenileniş ve bir çeşit fikri kalkınma değil de nedir?". İşbu yeniliklerin getirisi olarak, bu medreseler sayesinde, halkta okur-yazarlık artmış ve o zamanın aydınlar sınıfı vücuda gelmiştir (Taymas 1966: 113-115). Bu aydınlar sınıfı ve onların yetiştirdiği kimseler ilerleyen zamanlarda millî bilincin gelişmesinde önemli bir yer işgal etmişlerdir.

Sovyet Devri'ne kadar, bütün Çarlık Rusyasındaki Türklere Ruslar tarafından umumi olarak Tatar adı verilmiş, imparatorluk dahilindeki Türkler yer adlarına göre "Kazan Tatarları, Kırım Tatarları, Astrahan Tatarları, Kafkas Tatarları, Azerbaycan Tatarları, Sibir Tatarları, Altay Tatarları ve hatta Türkistan işgal edildikten sonra Taşkent Tatarları, Hive Tatarları, Buhara Tatarları, Kaşgar Tatarları" v.s. gibi adlandırılmıştır. Sovyetler Birliği hakimiyetinin kurulmasıyla birlikte Tatar adı yalnız Kazan, İdil-Ural, Batı Sibir, Astrahan ve Kırım Türkleri için kullanılmış ve Tatarlara küçük bir arazide özerklikverilerek Tataristan Cumhuriyeti kurulmuştur (Mədətoğlu Qasımlı 2012: 325-326).

1920'de Tataristan Özerk Cumhuriyeti kurulurken, bütün Tatar-Başkurt halkının %69-70'i Orta İdil ile Ural arasındaki topraklarda yaşamaktaydı; bu topraklarda yaşayan nüfusun %54-55'ini Tatar-Başkurtlar teşkil etmesine rağmen, bu topraklar suni olarak 1) Tataristan Cumhuriyeti, 2)Küçük Başkurdistan Cumhuriyeti, 3) doğuda Başkurdistan, batıda Tataristan Cumhuriyeti arasında bulunan, fakat onların hiçbirisinde değil de doğrudan doğruya RSFSR'ye ithal edilen bir milyon kadar Tatar-Başkurt nüfuslu bölge olmak üzere suni şekilde 3 parçaya bölünmüştür (Devlet 1981: 516-517).

Tatar halkının ancak %26'sının yaşadığı sembolik Tataristan Özerkliğinin maskesi altında, Tatarların %74'ü muhtariyet sınırları dışında kalmış ve her yerde

diğer halklar arasında millî azınlık durumuna düşürülmüşlerdir (Devletşin 1981: 516-517).

1.2.8. Kazan (Tatar) Türkleri

Kazan Türkleri denince yalnız tarihi Kazan ülkesinde yaşayan Türk toplulukları anlaşılmamalıdır. Taymas, Kazan Türklerini şöyle tanımlamıştır: "İnkar edilemez bir gerçektir ki, Kazan Hanlığı'nın yıkılmasından sonra, tarihten bildiğimiz siyasi, iktisadi faktörlerin tesiri altında Kazan Türkleri pek fazla dağılmışlardır. Şu halde nerede yaşasalar yaşasınlar, tarihî Kazan ülkesinden göçmüş olan, Orta İdil diyalektiyle konuşan, Kazan örf-adetlerini, gelenek ve göreneklerini unutmadan yaşatan bütün Türkler Kazan Türkleridir" (Taymas 1966: 160).

Kazan Türklerinin kökenleri ve bulundukları bölgeye gelip yerleşmeleri hakkında çeşitli fikirler ortaya sürülmektedir. Bazılarına göre bunlar, XIII. yüzyılda Kama havzasını ele geçiren Kıpçakların bir koludurlar. Bazılarına göre ise Kazan Türkleri, eski Bulgar Türk Devleti'nin parçalanması üzerine Moğol istilası dalgalarından kaçarak burada yerleşen Türklerin torunlarıdırlar (Caferoğlu 1988: 74). Halasi Kun da Bulgar İmparatorluğunun sonu ile Kazan Devrinin başlangıcı arasında, Moğol istilası hariç, mühim bir kesinti olmadığını ve bugünkü Kazan Türklerinin yalnız coğrafya, medeniyet veya tarih bakımlarından değil, kavim ve özellikle dil bakımından da İdil Bulgarlarının bir kısmıyla münasebette bulunduklarını, Kazan Türkçesinin İdil Bulgar İmparatorluğunun Doğu-Türkçe dilini konuşan ve sonraki zamanlarda bilhassa Kıpçak zümresine mensup bir Türk lehçesinin karışmasından vücuda gelmiş olduğunun kolayca tahmin edilebileceğini

ancak daha bol malzeme elde edilinceye kadar ispat etmenin mümkün olmayacağını belirtmiştir (Kun 1949: 604-605).

İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatarların büyük çoğunluğunu teşkil eden Kazan Tatarları, Tipter, Perm, Nukrat ve Besermen Tatarları olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır (Özkan 2007: 209). Bizim bir bütün olarak ele aldığımız Kazan Tatarları, daha Kazan Hanlığı döneminde bütün mülki, idari, ticari muamelelerin hepsini muntazam defterlere kayderek takip etmişlerdir. Devlet işlerini yazıya bağlama, hükümetin her bir kararını, fermanını yazı ile ilan etme, alışveriş münasebetlerini yazılı defterler vasıtasıyla sürdürme ve yazılı malumata istinaden vergi toplama usulü Rusya'ya Tatarlar tarafından getirilmiş uygulamalardır. Bunlara ek olarak Hudakov, nüfus sayımının da Rusya'da Tatarlar tarafından başlatıldığının tamamen tespit edilmiş bir mesele olduğunu söylemektedir (Hudyakov 2009: 222-223). Biraz geriye gidip, günümüze doğru, Tatarların nüfusu ve özellikle Tatar Türkçesiyle ilgili tespit edilen verileri karşılaştırmak, Tatar Türklerinin nüfusunun ve Tatar Türkçesinin kullanım durumunun günümüzde geldiği noktanın sebep ve sonuçlarını ortaya koymakta ve bugünkü hali anlamakta bize yardımcı olacaktır.

17 Ocak 1979'da yapılan nüfus sayımına göre SSCB'de 6.317.000 Tatar bulunmaktadır ve ana dillerini kendi milli dili olarak kabul edenlerin oranı %85.9, Rus dilini iyi bilenlerin oranı ise %68.9'dur. 1970 yılında 5.931.000 kişinin % 89.2'si ana dillerini milli dilleri olarak kabul etmiş ve % 62.5'i Rus dilini iyi bildiklerini söylemişlerdir. Bu bilgiler ışığında nüfus artış hızının yüzdesi 6.5 olmakla birlikte 1959-1970 sayımlarına göre hesaplanan nüfus artış yüzdesine (%19.4) oranla oldukça düşüktür. Nüfus artışı bir milletin mevcudiyetini koruması bakımından oldukça önemlidir ancak kendi benliğini, dilini, edebiyatını kısacası

maddi manevi kültürünü muhafaza etmediği takdirde sadece sayıca Tatarların geleceğinde etkili olmayacaktır (Devlet 1989: 71-75).

1960'ta cumhuriyette okula devam eden çocukların genel sayısından %32,6'sı, 1965'te %32.2'si, 1972'de %33'ü Tatar dilinde okumaktaydı. 1972'de okula devam eden 353.000 Tatar çocuğundan ancak 213.000'i veya %66'sı Tatarca, geriye kalan %34'ü Rusça öğrenim yapmaktaydı (Devletşin 1981: 368).

Tatar dilli okullarda eğitim alan Tatar çocukların oranı 1970'lerin sonlarına kadar %70 olmasına rağmen, 1990'lara doğru bu oran %24'e düşmüştür ve bunun sadece %3'ü kentsel bölgelerdedir. Tatar liderlerinin müdahalesiyle 1990 ve 2001 yılları arasında bütün konuları Tatarca öğrenen Tatar öğrencilerin oranı %49.3'e ve kentlerdeki oran da %28'e yükselmiştir. Yöneticiler tarafından destek olunan dil kullanımı sadece eğitimle sınırlanmamış, yasalarla, idari kurumlar, mahkemeler, endüstriyel girişimlerde, kültürel kurumlar ve bilimde de Tatar dilinin statüsünün artırılarak Rusça ile birlikte Tatarca'nın kullanılmasının gerekliliği belirtilmiştir. 1990'larda Tatar dilinde gazete ve dergiler basılmış, Tatarca radyo ve televizyon yayınları haftada birkaç saate kadar yükseltilmiştir (Gorenburg 2005: 79-81).

1990'larda Tatar dilinin canlandırılma çabalarına rağmen Tatarlar arasında Tatarca kullanımında azalma mevcuttur. Örneğin 2001'de yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre Tatar dilini akıcı olarak konuşan, kentlerdeki Tatarların oranı 1990'da %65 iken, 2001'de %58.8'dir. Benzer azalma kırsal bölgelerde yaşayan Tatarlar arasında da görülmektedir. 1990'larda kırsal bölgelerdeki Tatarların %97.4'ü Tatar dilinde okuyup, yazıp, konuşabiliyorken bu oran 2001'e gelindiğinde 91.6'ya gerilemiştir. Ayrıca 1990'larda iş için iki dillilik oranında azalma görülürken, Rusça kullanan Tatarların oranı 2001'de %35'ten %43.5'e yükselmiştir.

Ayrıca Tatarcanın evde kullanılma oranı da hem kentsel hem de kırsal bölgelerde yaşayan Tatarlar arasında azalmıştır (Gorenburg 2005: 79-81).

Tatarlar Rusya'da en kalabalık azınlık olmanın yanında dilleri de Rusçadan sonra en fazla kullanılan ikinci dildir. Tatar Türkçesi bu kadar yaygın ve güçlü bir dil olmasına rağmen Tatarların %20'si anadillerini bilmemektedir. Bu oranın Sovyet döneminin sonlarında yapılan 1989 sayımında %15 olduğu göz önüne alındığında, hak ve özgürlükler alanındaki bütün gelişmelere rağmen 22 yılda %5'lik bir kayıp söz konusudur. Rusya'da en kalabalık azınlık olmanın ötesinde sosyo-ekonomik açıdan güçlü bir toplum olmalarına rağmen bu kadar kayba uğramaları, Ruslarla çok fazla kaynaşmış bir Türk topluluğu olmalarından kaynaklanmaktadır. 1989 sayımına göre Tataristan'daki Tatarların nüfusu 1.765.404'tür. Bu sayı bölge nüfusunun %48.5'ine denk gelmektedir. Bunların %96,6'sı (1.705.151) anadillerini bilmektedirler. 2002 sayımına bakıldığında 2.000.116'e ulaşan nüfus bölge nüfusunun %52.9'unu teşkil etmektedir ve aynı yılda anadilini bilenlerin sayısı bölge nüfusunun %94,2'sini (1.884.442) oluşturmaktadır (Yiğit 2012: 21-22).

Rusya Federasyonu içindeki en kalabalık azınlığı oluşturan Tatarların toplam nüfusu 5.320.000 (2010) kadardır. Bu nüfusun iki milyonu kendi ülkesinde, bir milyonu Başkurdistan'da, 1,3 milyonu da komşu ülke ve eyaletlerde olmak üzere 4,3 milyonu İdil-Ural bölgesinde yaşamaktadır. Yani Rusya Federasyonunda yaşayan toplam Tatar nüfusunun % 81'i İdil-Ural bölgesinde yer almaktadır. Geri kalanı da Rusya'nın hemen her tarafına dağılmıştır. İdil-Ural bölgesi dışındaki diğer bölgelerde bir milyon kadar, Eski Sovyet ülkeleri ve Doğu Avrupa ülkelerinde de toplam 850 bine yakın Tatar nüfus bulunmaktadır (Yiğit 2012: 21).

1.3. Kazan Türklerinin Dilleri

Bugünkü Kıpçak lehçeleri içinde yazı dili geleneği en eski olan Kazan (Tatar) lehçesidir. Bu bölgedeki edebi gelenek, Rus işgali ile bir kopukluk yaşasa da Türkistan ve daha sonra Osmanlı tesiriyle devam eden klasik bir yazı dili, XIX. asra kadar devam etmiştir. Bu asrın sonlarında Kayyum Nasırî ve Şihabeddin Mercanî gibi aydınların öncü olduğu milli kimlik arayışları ve yenileşme hareketi esnasında, özellikle yeni dille, geniş halk yığınlarına ulaşıp eğitim-öğretim ve basın faaliyetini yaymak maksadından ötürü mahalli unsurlar eski yazı diline yavaş yavaş girmeye başlamıştır. Kazan lehçesinin esas olduğu bu yeni dil, bilhassa 1905 ihtilalinden sonra Çağatay ve Osmanlı unsurlarının ağırlıkta olduğu, eski kitabi dilin yerini almaya başlamıştır... Ancak önce bir milli kimlik arayışı ve kültürde zenginleşme halinde başlayan bu hareket, en küçük kabilelere dahi, ayrı bir kimlik verip milli ve coğrafi bütün birlikleri yıkan Sovyet devrinde, maalesef ağır bir şekilde istismar edilmiştir (Öner 1998: XXX-XXXI).

Uzun zaman Rus sansürü tarafından engellenen Tatar edebiyatında da XIX. yüzyıl sonuna doğru Fatih Kerimi, Ayas İshaki, Aliaskar Kemal gibi genç yazarlar ortaya çıkmıştır. Ancak onların edebi faaliyetleri de, Tatar edebiyatının çok büyük ilerlemeler yaptığı çağda yani 1905 Devrimi'nden sonra gelişmiş ve yazar sayısı gittikçe çoğalmıştır. Bilhassa onların arasında Abdullah Tukay sivrilmiş ve büyük milli şair olmuştur. Onun tarzını, Sait Remiyey ve Derdmend sürdürmüştür: Böylece, büyük temsilcileri nesirde (düz yazı) Ayas İshaki, Fatih Emirhan, şiirde ise daha önce zikr edilen üç yazarın olduğu, klasik bir edebiyat gelişmiştir. Tatar edebiyatı, 1917 Devrimi'nden önce Rusya'daki diğer Türk halklarının edebiyatları arasında zaten ilk sırayı işgal ediyordu (İshakî 2014: 35).

Rusya'nın Uzak Doğu'da Mançurya ovalarında Japonlara mağlup olması neticesinde patlak veren birinci Rus ihtilali, bütün Rusya İmparatorluğunda büyük bir sarsıntısı yaratmıştır. Bununla beraber, o zaman Rusya'da yaşayan Türklerin ve bu arada Kazan Türklerinin hayatında da bir takım izler bırakmıştır. Bu ihtilalin bahsi geçen önemli ve ilmi neticelerinden biri Türkçe süreli basın (gazete ve dergiler) neşretme imkanının ortaya çıkmış olmasadır. 1905'te Nur, Kazan Muhbiri, Ülfet, İrşad, Hayat isimli beş gazete çıkmış ve bunların ilk üçü Kazan lehçesiyle yazılmıştır. Ertesi yıl ise (1906), toplam 14 Türkçe siyasi gazeteden sekizi Kazan lehçesiyle yazılmış, bunların beşi Kazan'da çıkmakla beraber, geriye kalanların ikisi Kırım, ikisi Taşkent, biri Astrahan ve biri de Bakü'de çıkmıştır (Taymas 1966: 168-172).

1905-1907 ihtilalinin getirdiği düşünce ve basın özgürlükleri, Tatar aydınlarını da birçok yönde etkilemiş ve kendi milli değerlerini koruyabilmeleri, Rusya ve diğer Batı ülkelerindeki gelişmelerden haberdar olabilmeleri için öncelikle eğitim meselelerinin çözülmesi gerektiğini düşünerek neredeyse her gazete ve dergide "Bizde nasıl bir eğitim var? Ya onlarda? Ne yapmalıyız?" gibi soruları gündeme getirmişlerdir. Böylece hemen her gazete ve dergide Amerika'dan Japonya'ya, Almanya'dan Çin'e, Türkiye'den Hindistan'a kadar birçok ülkenin eğitim sistemlerinden, okullarından bahseden makaleler yer almıştır. Rusya okulları ve eğitim sistemleri ise Rusya, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'daki faaliyetleri ile de doğal olarak en çok söz edilen konulardan olmuştur (Eşenkulova 2006: 25).

Kuman-Kıpçak dili üzerine yapılan araştırmalar da, bu dilin günümüzdeki Kazan Türkçesi'ne büyük benzerliğini meydana çıkarmıştır. Eski Rusya Bilimler Akademisi üyelerinden meşhur Türkolog Wilhelm Radloff, Kuman-Kıpçak dilinin

eski bir belgesi olan Codex Cumanicus'taki Kuman-Kıpçakça kelimeleri fonetik bakımından inceledikten sonra, Kuman-Kıpçak dilinin en fazla benzediği Türk lehçelerinin İdil-Ural lehçeleri olduğunu belirterek Codex Cumanicus'tan elde edilen verilerin ışığında İdil-Ural Türk lehçelerinin 500 yıldan beri fonetik bakımdan pek az değişikliğe uğradığını tespit etmiştir (Taymas 1966: 17-18).

Tatar Türkçesi'nin en belirgin özelliklerinden bir tanesi, öteki Türk lehçelerindeki /e/ yerine Tatarcada /i/, /ö/ yerine /ü/, /o/ yerine /u/ kullanılmasıdır. Hattori, bu darlaşmayı İdil Bulgarlarının 13. yüzyıldan itibaren tesiri altına girdikleri Türk-Tatar (Kıpçak) dilini kabul etmelerine bağlamaktadır. Kurulan Altın-Orda devletinde Bulgarlar daima çoğunlukta oldukları için Türk-Tatarca'yı (Kıpçakçayı) kendi dillerinin seslileri ile taklit etmeye başlamışlar; İdil boyunda gelişen Tatarca, böylece, Eski Türkçe'nin geniş ünlülerinin darlaştığı bir şive olarak ortaya çıkmıştır (Develi 1997: 73).

N. Poppe 1960'lı yıllarda Tatar Türkçesi'nin 3 ana diyalektini şöyle saymıştır: "1.Tatar Cumhuriyeti'nde yaklaşık 1,5 milyon kişi tarafından konuşulan Merkez diyalekti, 2. Tatar Cumhuriyeti haricinde İdil bölgesinde ve esas itibariyle Saratov, Kurbisev, Penza, Ryazan, Voronez, Tambov, Gorkiy ve Orenburg bölgelerinde (oblastlarında) konuşulan Batı (Mişer) diyalekti, 3. Batı Sibirya'da (Baraba, Tomsk, Tümen, İşim, Yalutorovsk, İrtiş Nehri, Tobol, Tara Tatarları v.s.) 100 bin kişi tarafından konuşulan Doğu diyalekti". Bu ana diyalektlerin dışında birkaç karma diyalekti de şöyle gruplandırmıştır: "1. Yaklaşık 45 bin kişi tarafından konuşulan Astrahan diyalekti, 2. Kasımov bölgesinde 5 bin kişi tarafında konuşulan Kasımov diyalekti, 3. Perm, Glazov ve Başkurt Otonom Sovyet Cumhuriyeti'nde yaklaşık 300 bin Tatar tarafından konuşulan Tepter diyalekti, 4. Verhniy-Uralskiy

(Yukarı Ural) bölgesinde hemen hemen 110 bin vaftiz edilmiş Tatar tarafından konuşulan Ural diyalekti" (Poppe 1963: 3).

Tatar Türklerinin yazı dilleri Tatar Cumhuriyeti'nde Merkez (Orta) diyalekti temelinde gelişmiştir. Tarihin eski devirlerinden itibaren İdil-Ural bölgesinde yaşadıkları bilinen ve bugün Kazan Tatarları, Kazan Türkleri, Kazanlılar, olarak adlandırılan Tatar Türkleri, Bulgar Türkçesi'nin Kıpçak Türkçesi ile karışımından meydana gelen, bizim günümüzde Tatar Türkçesi olarak adlandırdığımız lehçenin eski biçimini kullanmışlardır. Bu çalışmamızda onların konuştukları lehçenin yazıya geçirilmesinde kullandıkları üç ana alfabe üzerinden alfabe-imla bağlamında bugün gelinen durumu açıklamaya çalışacağız.

2. BÖLÜM

2.1. Arap Alfabesi Temelinde Türk-Tatar Alfabesi

Çok eski ve köklü bir tarihe sahip olan ve eldeki yazılı kaynaklara göre, milattan önceki yıllardanbaşlayarak büyük devletler ve medeniyetler kurmuş olan Türk kavmi,coğrafya koşullarının, zamanın, bağlı bulunduğu dinin, kendisinibiçimlendiren sosyal-siyasi yapının ve içinde bulunduğu medeniyetalanlarının gerçeklerine göre, birbirinden farklı, değişik alfabelerkullanmıştır. Bunlar Run, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Arap,Ermeni, İbrani, Got, Slav ve Latin alfabesi gibi alfabe türleridir.Ancak, X. yüzyılda Orta Asya'da, Karahanlılar döneminde topluolarak İslamlığın kabulünden sonra kullanılmaya başlayan Arap alfabesi, yaygınlık ve süreklilik açısından bunların arasında en uzunsüren bir alfabe türü olmuştur (Korkmaz 2009: 1470).

Kazan Türklerinin kökenini incelerken ele aldığımız Altın Ordu başlıklı bölümde hükümdarların Uygur harflerini daha ziyade dış yazışmalarda kullandıklarına, içteki yazışmalarda daha ziyade Arap alfabesini tercih ettiklerine, o zamana kadar Kıpçak sahasında kullanılmayan Uygur harflerinin Moğol hareketiyle birlikte geldiğine ve Altın Ordu'da da gittikçe güçlenen İslam kültürünün etkisi altında Uygur harflerinin Arap alfabesi karşısında fazla tutunamadığına değinmiştik. Ancak Arap alfabesinin Türk dilinin seslerini karşılamaktaki yetersizliği, Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi Kazan (Tatar) Türkçesi'nde de görülmektedir.

İlk olarak şekil itibariyle Arap alfabesi yazımında kelimeler arasında belirgin aralıklar kullanılmadığı için, özellikle bitişmeyen harflerin kelime sonunda ya da başında kullanılmasıyla, o harflerin hangi sözcüğe ait olduğunu anlamanın yolu

kelimeleri doğru okuyabilmekten geçmektedir. İkinci olarak da Arap alfabesindeki harflerin sözcüğün başında, ortasında ve sonundaki yazılışları birbirinden farklıdır ve bunların hepsinin bilinmesi icap eder. Dolayısıyla öğrenme açısından bakıldığında harflerin üç şekli olacağından alfabeyi öğrenirken harf sayısı üçe katlanır. Bunlar biraz daha fazla çabayla öğrenilmeyecek şeyler olmadığı gibi Türk dilinin Arap alfabesiyle okunup yazılmasını zorlaştıran başlıca sebepler de değildir. Asıl sebepler Türk dilinin yazımında sesleri karşılayan harflerin eksikliği ya da fazlalığı, şekil itibariyle aynı yazılıp birden çok okunuşa sahip olan sözcükler, Türk dilinin sese dayalı yazımı ile Arapça ve Farsça kelimelerin bu yazımın dışında kendine has yazılışlarını korumaları ve Türk dillerinin ses sisteminde bulunmayan bazı seslerin Arap alfabesinde bulunmaları gibi türlü meselelerdir.

Türkçe ile Arapça'nın kelime türetme yolları farklı olduğu gibi, ses sistemlerinin yazıya aktarılışında da farklılıklar vardır. Arapça'nın gramer yapısında, kelime kökleri sülâsî, rubaî, ve humasî denilen üçlü, dörtlü ve beşli sessizlerden meydana gelmektedir. Köklerdeki bu sesler aslî seslerdir. Bunlara "zait harfler" denilen yeni harfler eklenerek ve kelime kökünde bazı kırılmalar yapılarak yeni kelimeler türetilir. Fakat gerek köklerde gerek yeni türetmelerde vezin denilen birtakım kalıplar vardır ki, dilin bütün kelimeleri bu kalıplara uydurulur. Söz gelişi şâir kelimesi fâil, teşkil kelimesi tef'îl, teşekkür kelimesi de tefe'ul veznindendir. Ancak, belirli vezinlere göre yazılan bu kelimelerde de çok defa sesli harfler yer almadığından, kelimelerin doğru yazılıp doğru okunabilmeleri, Arap gramerinin vezinlerini ve kelimelerin anlamlarını bilmekle mümkün olabilmektedir. Türkçe, ses yapısı bakımından, Arapçanın aksine ünlülere ağırlık veren bir dildir (Korkmaz 1991: 15).

Ünlülere ağırlık veren bir dilin ise Arap alfabesiyle yazılmasında bir takım sınırlılıkların olması kaçınılmazdır. Bin yıla aşkın Türkler arasında kullanılan bu alfabe sistemi, Türkçenin sessistemine uymayan özellikleriçermektedir. Türkçedeki temel 8 ünlüye karşılık Arapalfabesinde bunları karşılayabilecek üç harf vardır (elif, vav ve ye) (ا,و,ى). Türkçe'deyer almayan, sadece Arapça ve Farsça asıllı sözcüklerde kullanılan harfler mevcuttur(peltek se, ha, hı, zel, zı, ayın) (ث, ح, خ, ذ, ظ, ع). K (ke), g (ge) ve nazal n ünsüzleriiçin de tek bir harf atanmıştır: kef (ك). Bunun yanı sıra ha-hı-he (ه ,خ ,ح), peltek se-sin-sad (ص ,س ,ث), te-tı (ط, ت), peltek ze-zel-zı (ظ, ,زذ) gibi Türkçede tek seslekarşılanan birden fazla harf bulunmaktadır. Harflerin yazımı sırasında da özelliklenoktalı harflerde sorunlar yaşanmış, nokta eksikliği ya da fazlalığı yanlış okumalarayol açmıştır(Altun 2004: 61).

Arap imlasının Türk dili ile olan ses uyuşmazlığı, ünsüzler bakımından daha önemli sorunlar da ortaya çıkarmıştır. Şöyle ki, Türkçe'de k, g, ğ, v, ň gibi ayrı birer ses değeri taşıyan ünsüzler, Arap imlasında kef (ك) denilen bir harfle karşılanmıştır. Bu nedenle kvk (كوك) biçiminde yazılan bir kelime bile hem kök, hem gök (gökyüzü); kul (كول) olarak yazılan bir kelime hem kül, hem gül (gül çiçeği) hem de göl olarak okunabilmektedir. Eğer v (و) harfi yazılmazsa o zaman gel de okunabilir. Bunun gibi kemik (كمه يك), kişi (كـ شى), kütük (ağaç kütüğü كوتـ ك) kelimelerindeki k'ler ile güneş (كونش), güzel (كوزل), göğüs (كوكس) kelimelerindeki g'ler hep kef (ك) harfi ile karşılanmıştır (Korkmaz 2007: 186).

Arap yazısında p/ç/j/g seslerini verecek harf de yoktur. İslamlığa giriş çağlarında Arap yazımına uyulmuş p yerine b, ç yerine c, j yerine z, g yerine de k kullanılmıştı. Sonraları bunlardan ilk üçünün sesçe az çok benzerlerine üçer nokta

eklenmekle p/ç/j bulunmuştur. Ancak k-g-ğ karışıklığı Arap yazısı kaldırılana değin sürmüştür (Gencan 1978: 530).

Latin kökenli Türk alfabesinde, üç harfin (i/ö/ü) üzerinde nokta ve iki harfin (ç/ş) altında işaret vardır, Arap alfabesinde ise 17 noktalı harf vardır. Bunların 1 noktalı, 2 noktalı, 3 noktalı olanları vardır, 12 tanesi üsten noktalı, 5 harf alttan noktalıdır. Ayrıca bunlara ilaveten 6 tane de hareke işareti vardır. Yani toplamda bu alfabede 28 harf, 23 adette nokta ve işaret olduğu göz önüne alındığında böyle bir alfebenin yazılış ve okunuşunun ne kadar güç olduğu ortadadır. Bununla birlikte Arap alfabesinde ayın (ع) ve hemze (ء) denilen iki harf vardır, ancak Türkçe'nin bunlara ihtiyacı yoktur, çünkü Türk dilinde bu iki harfin temsil ettiği sesler yoktur (Hacıeminoğlu 1991: 22). Yarı ünlü ayın (ع) ve hemze (ء) Türkçe telaffuzda düşmektedir. Bununla beraber bu iki harf kelime dahilinde bir durak gibi vazife gördüğünden, gerektiğinde bir apostrof (') ile belirlenebilir (Zülfikar 1991: 35). Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde ayın sesi, /g/ sesine dönüşmüştür ve günümüzde kullandıkları alfabede dahil olmak üzere g harfiyle gösterilmektedir.

Arap yazısıyla Türkçe'nin yazımında Türkçe sözcükler ünsüz harflerle (örneğin; kz yazılıp kız okunması gibi) yazılı sesli okunmaya çalışılmıştır. Hal böyle olunca Türkler kendi adlarını bile *Trk* diye yazmak zorunda kalmış, hatta bu alfabede özel isimlerin büyük harfle başlanarak yazılması geleneği olmadığından *trk*biçiminde yazılmış, dolayısıyla özel ad olduğu da yazımda belirtilememiştir. Çünkü Arap yazısında kısa ünlüler gösterilmediği gibi, büyük harf (majiskül), küçük harf ayrımı da yoktu (Şimşir 2008: 7). Bu görüş 1926 yılında toplanan Bakü Türkoloji Kongresi'nde de ortaya atılmış, Aga-Zade Ferhad'ın sunduğu bildiride "Yeni Türk alfabesinin yazım bakımından çeşitli üstünlükleri olduğu: bu alfabenin özel adlarla

coğrafi adların büyük harflerle yazılmasını sağlayabildiği, sözcüklerin hecelere ayrılabilmesine olanak verdiği dile getirilmiştir. Üstelik yeni alfabede sesli harflerin sözcüklerde vurgulanabildiği(alenen gösterildiği),bunun da çocukların doğru okuyup yazmalarını sağladığı hususları da belirtilmiştir (Şimşir 2008: 122).

Kurbatov, Arap harflerinin Tatar Türkçesi için kullanımı ile ilgili olarak özetle şunları söylemiştir. Fonetik ve gramatik yönden oldukça farklı sistemi olan Türk dili konuşurları tarafından kullanılmaya başlanan Arap yazısı, uzun yıllar boyunca Tatarlar tarafından hiç değiştirilmeden kullanılmıştır. Tatar Türkçesindeki g yerine Arap alfabesinde kef (ك), ç yerine c (ج), p yerine b (ب) harfleri kullanılmış, Tatar Türkçesindeki nazal n (ň) sesi ise ng (ڭ) harfiyle verilmiştir. Vakit geçtikçe p, ç seslerini bildirmek için Arap harflerinden b(ب) ve c(ج)'nin altına iki nokta eklenmiştir. Vav (و) harfinin üstüne koyulan üç nokta(ۋ) yardımıyla/v/ sesi için de farklı bir harf yapılmıştır. Daha sonraları da,bu usul ile, r harfinin üstüne üç nokta ۼeklenerek j harfi yapılmıştır. /G(ge)/ sesi için de ayrı bir harf yapılarak ۓkullanılmaya başlanmıştır. /K (ka, q)/ ve /g (ga)/ sesleri için de sırasıyla kaf (ق) ve gayın (غ) harfleri tahsis edilmiştir. Bazı seslerde ikişer harf kullanılır: örneğin /t/ ve /s/ kalın sözlerde (sözün kök ve gövdesinde) tı (ط) ve sad (ص), ince sözlerde te (ت) ve sin (س) harfleri ile yazılır. Bazı ünsüzler (peltek se, zad, zı, ha, ayın, zel; ضظحعز ڈ) Arap dilinden giren sözlerdeki gibi, aynen yazılır. Tatar Türkçesinde 10 ünlüyü göstermek için Arap alfabesinde 3 harf (ى,و,ا) vardır. Elif harfi (ا) hem /a-ə,ый-и, ы-э(e)/ sesleri için hem söz başına gelen و, ىharflerinin tam ünlü (у,ү, и) şekillerini göstermek için yazılır. Kendisi söz başına geldiğinde de и, э(e),ы seslerini bildirir. Özellikle son zamanlarda söz başında /a/ sesini bildirdiğinde üzerinde işaretle (ٱ) yazılır. و(vav)önünde ا(elif) varken /у-ү, у-в, о-ө ы-е/, önünde

ا(elif)olmadan /ya, yə/ diftonglarını ifade eder. ى harfi /ый-и, й/ seslerini gösterir, geleneksel olarak /ы/, /e/ sesleri için de yazılmıştır ve söz başında /йа-йе/, /йы-йе/ seslerini de bildirmesi mümkündür. Bu çalışmasında ünlülerin yazıda gösterilip gösterilmediği yerleri de örneklerle gösteren Kurbatov, bu bahsettiğimiz şeklin 19. yüzyılın sonlarına kadar kullanıldığını bildirmiştir (Kurbatov 1960: 28-34).

19. yüzyıldan 20. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar Arap alfabesi temelindeki Tatar alfabesinin ıslahı ve onu takiben Latin harflerine geçilmesi üzerinde yoğun tartışmalar olmuştur. Arap alfabesi temelindeki Türk yazısını Latin harflerine üstünlüğünü savunanların düşüncelerinden biri Arap alfabesi temelindeki Türk alfabesinin ünlü ses eksiklerinin avantaj olarak değerlendirilmesidir. Bu tür görüşlere göre Arap alfabesinde Arapça ve Farsça kelimelerin kullanımında olduğu gibi eklerin kullanımında da bir kalıplaşma söz konusudur.Gerçek farkların yazıda gösterilmemesi, bir yazı dilinin anlaşılma alanını genişletir ve Türk dilleri için Arap yazısının kullanıldığı dönemlerde ünlülerin gösterilmemesi, diller arasındaki önemsiz varyantları ve farkları örtmesi bakımından büyük bir yarar sağlamaktadır. Bu bakımdan kısa ünlülerinyazıda gösterilmemesi sadece yer bakımından tasarruflu değil; aynı zamanda, bir yapıbirimi"nin ("m o r f e m") yazılı şekli, değişmez görüntüsü ile hem diğerleriylekullanılabilir bir parça, hem de yazı dili öğrenilirken zihne yerleşen bir bütünolarak görülmektedir. Bu görüş Johanson tarafından çokluk morfeminin lr şeklinde gösteriminin,lar, ler, lor, lör, lir, dar, tar, nar vb. gibi bütün varyantları karşılayabilmesiyle örneklenmiştir (Johanson 2002: 76-78).

Çağatay'a göre de Arap harflerindeki ses yetersizliği, Türk dilini Çin sınırlarından Akdenize kadar birleştirmiştir. Kökü aynı olan Türkçe kelimeler Türkistan ve İdil-Ural'ın her köşesinde kendi ağzına göre okunabilmiştir. Böylece

aslında birbirine pek yakın olan ağız ve lehçelerimizi bu alfabe daha da yakınlaştırıp, mükemmelce koruduğunu belirten Çağatay, bu alfabeyi dil kültürümüz için büyük bir talih, eski edebiyatımızın son zamanlara kadar ulaşmasını sağlayan bir bekçi gibi görmüştür. Ancak sonradan klişe halindeki Arap harfli imlanın hecelerle sökülmesi ve Türk ağızlarına göre ayarlanma arzusu ile Arap harflerinin yardımı ve türlü işaretlerle ağızların ses eksiklikleri doldurulmuştur (Çağatay 1978: 149). Böyle olduğunda yazı dilinin konuşma dilinin seslerini karşılayabilip karşılayamama meselesi akla gelmektedir. Çağatay'ın bahsettiği ağızlardaki ses eksikliklerinin doldurulması yönündeki Arap alfabesine karşı tutum, onun özellikle ses bakımdan Türk lehçeleri için yetersiz olduğu düşüncesinin bir sonucudur.

Türk dilinin Arap alfabesiyle yazımında seslerin tamamının kullanılmaması yanlış okumalara yol açmıştır.Bu yanlış okumalardan kurtulmak için Kur'an yazılarında olduğu gibi "hareke"ye başvurulmuş ancak yüzyıllar sonra işe yaramadığı için harekeden vazgeçilerek sözcükleri daha doğru ve kolay okuyabilmek için (ا ه و ی) harflerine ikinci görevler eklenmeye başlanmıştır. Ancak bu da çözüm olmamış, bu harflerin kullanımında çekinceler olduğu gibi Arapça, Farsça sözcüklerin yazımlarına dokunulmadığı için de okuyuştaki bu karmaşa engellenememiştir. Örneğin eşit anlamına gelen müsavi;mesavi okunursa 'kötülükler' demek olur. 'Adam, erkek, yiğit' anlamında olan merd; mürd okunursa 'ölmüş, gebermiş' olur. Şiirde 'takma ad, lakap' anlamına gelen mahlas, muhlis okunabilir; anlamı 'içtenlikli' olur.Muhallis de bu biçimde yazılır ve 'kurtarıcı' demek olur (Gencan 1978: 531).

Zaten kısa ünlülere ve doğru heceleme için kullanılan harekelere günlük yazıda yer verilmesi de söz konusu olmamış, kullanım alanı Kur'an ve çocuklar için

yazılmış kitaplarla sınırlı kalmıştır. Arap alfabesini aynen alan Türkler, kendi ünlülerini yazmakta eksik olan bu alfabeyi öylece, eksik ve yetersiz haliyle, kabul etmek zorunda kalmışlardır (Tulum 1991: 24) Basımevlerinin devreye girmesiyle okuryazar sayısının artmasına gereksinim duyulması ve basılan kaynaklarda özellikle gazetelerde hareke kullanımının kullanılma olanaksızlığı işleri iyice zora sokmuştur (Canpolat 1978: 554-555).

Arap harflerinin, bir yandan vokallerin ve hecelerin söylenişe göre belirtilememesi, diğer yandan da her harfin, sözlerin başında, ortasında ve sonunda olmak üzere 3 şekilden ibaret olması Türkçe için, özellikle de matbaacılıkta büyük bir zorluk teşkil etmekteydi. Bu zorlukları gidermek amacıyla önce her vokalin ayrı ayrı belirtilmesiyle kelimeler okunuşa göre yazılmış, sonra da özellikle matbaacılıkta kolaylık olsun diye her harfin söz ortası ve söz sonundaki şekilleri atılarak her yerde yalnız baş şekilleri kullanılmıştır. Böylece Arap alfabesi, Latin alfabesi gibi tek işaretli harflerden ibaret bir yazı haline getirilmiştir (Temir 1992: 18). Örneğin Alirahim A. Aziz'in 1925 'te Kazan'da Arap harfleriyle basılan Tatar Türkçesi eserinde yazar bütün ünlüleri yazıda göstermiştir. Bu durum hemen kitabın adında göze çarpar: (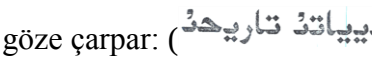) Tatar edebiyatı tarihi (Aziz1925: 1).

Tatar yazısındaki zorluklar ve karışıklıklar hakkında ilk olarak ciddi fikirler yürüten Kayyum Nasıri olmuştur. O, Tatar Türkçesinde ünlülerin sadece üç harfle gösterilmesini kabul etmemiş ve harfler üzerine işaretler koyma yolunu seçmiştir. Kayyum Nasıri, 1985'te basılan "Enmüzec" adlı eserinde Tatar Türkçesi'nde 10 ünlü ses olduğunu belirtmiş ve onlarınyazıda Arap harflerinin üzerine çeşitli işaret eklemek yoluyla gösterilebileceğini savunmuştur.Ancak Nasıri'nin bu yeniliği, o

zamanlarda sadece kendisi tarafından değil başkaları tarafından da hayata geçirilmemiştir (Kurbatov 1960: 35).

Usul-i Cedid döneminin önemli isimlerinden biri olan Tatar eğitimcisi Kayyum Nasıri (1824-1902), okul düzeninin Rus örneğine göre yenilenmesi için uğraşmış, Kazan Tatarcası'nın edebi dili olma yolundaki gelişimini desteklemiştir. Bu amaçla Tatarca'nın dilbilgisini yazmıştır (Bozkurt 1992: 335). Saadet Çağatay, onunla ilgili şu anlamlı sözleri ifade etmiştir: "1855-71 yıllarında Rus Semineri'nde Kazan Lehçesi okutmakla vazifelendirilmiş ve 1871'de misyoner İlminski'nin isteği üzerine muallimlikten uzaklaştırılmıştır. 1873'te Kazan'da Ruslar tarafından açılmış olan muallim mektebine (uçitelskaya şkola) Türkolog W. Radloff tarafından muallim tayin ettirilmiş ise de buradaki hocalığı da ancak birkaç yıl devam edebilmiş, derslerinde Radloff'un eklediği ders kitabını tashih ederek okuttuğundan araları açılmış, Radloff bu yüzden istifasını talep etmiş, Nasıri de bunu yapmıştır"(Çağatay 1952: 148).Rus okullarında Tatarca hocası iken duyduğu ihtiyaç ile olacak, Tatar Türkçesi'ni incelemeye koyulmuş, Tatarlar arasında kullanılan "Türk Dili" (yani Türkistan'daki Çağatayca tesiri altında meydana gelen edebi dil) yerine Kazan bölgesinde yerli halkın konuştuğu dili ikame etmek üzere bunun gramerini hazırlamıştır. Böylece o, dilde "Tatarcılık" cereyanının önderi durumuna geçmiş; edebi dilin halkın anlayacağı şekilde sade (Arapça, Farsça ve Osmanlıca söz ve şekillerden arınmış) olmasını prensip edinmiş ve bütün ömrü boyunca bu düşüncesinden ayrılmamıştır (Devlet 2014: 22). Geçmişte çağdaşları tarafından iyi anlaşılmayan bir alim olarak, 1878'de yayınlanan Tatar konuşma dilinin ilk defa yazıya döküldüğü Tatarca-Rusça Lügat Kitabı da dahil 40'tan fazla eşsiz esere imza atan Kayyum Nasıri'nin dil bilimi alanında yaptığı reformlar, kendinden sonra gelen

ve onun yolunda yürüyen diğer ıslahatçıların çalışmalarıyla karşılaştırılabilir. Çağdaşlarının çoğunun aksine kendinden sonra gelenler arasında onun etkisindeki ıslahatçıların içinde en ünlüsü İsmail Bey Gasprinskiy'dir (Chantal Lemercier - Quelquejay 1984: 6-11).

Gaspıralı'nın (1852-1914) Rusya Müslümanlarının maddîve manevî sahada ilerlemelerindeki hizmeti emsâlsizdir. O, Rusya Müslümanlarının hayatında yeni ortaya çıkan "Usul-i Cedîd"in kurucusuolmuştur. "Tercüman" (1883-1914) gazetesi ile Türk dilindeki matbuatıbaşlatmıştır.Kâsımov, Geçen asrın sonlarında "Usul-i Cedîd"in şöhretinin ulaşmadığı bir köy yahut kasabayı, Müslüman Rusya'nın merkezinde değil, Türkistan sahasında, hatta Hive, Buhara hanlıklarında da bulmanın zor olduğunu, o dönemde Gaspıralı'nın"Tercüman"ından daha meşhur bir gazete olmadığını belirtmiştir. Bu sebeple, Gaspıralı 1914 yılında vefat ettiği zaman ne Orta Asya'da, ne de Kafkas ve İdil boyunda kaygılanmayan bir aydın bulmanın zor olduğunu belirlerek Gaspıralı'nın yaptıklarının önemini vurgulamaktadır (Kâsımov 2010: 337).

Zorlu bir mücadeleden sonra 10 Nisan 1883'te Bahçesaray'da iki dilde (Türkçe ve Rusça) Tercüman gazetesi çıkmaya başlamıştır. Tercüman Arapça ve Farsça kelimelerin epeyce sınırlandırıldığı, biraz sadeleştirilmiş güzel bir Türkçe ile neşredilmiştir. Gaspıralı'nın kendi sözleriyle ifade etmek gerekirse "Boğazın kayıkçılarından tutup Kaşgar'ın devecilerine kadar" anlaşılır olması bu gazetenin temel prensibidir. Fakat Emirhanov'a göre bu fikir oldukça tartışmalıdır, çünkü İdil-Ural boyunun sade Tatar-Başkurt'u Tercüman'ı okuyup anlamaktan epeyce uzaktır. Bununla birlikte aydınlar takımı, ileri seviye öğrenciler için böyle zorluklar görülmediğini bildirir (Emirhanov 2005: 73). Gökalp ise bu konuyla ilgili şu yorumu

getirmiştir: “Tercüman gazetesini Şimal Türkleri anladığı kadar Şark Türkleriyle Garp Türkleri de anlardı. Bütün Türklerin aynı lisanda birleşmelerinin mümkün olduğuna bu gazetenin varlığı canlı bir delildir” (Gökalp 2011: 12).

İsmail Gaspıralı otuz yıl kadar bir müddet Tercüman gazetesinin baş yazılarında ve fırsat oldukça makale ve konferanslarında Türk-Tatar halkları için *“Dilde, Fikirde, İşte Birlik”*bilincinin gerekliliğini ilan etmekten geri durmamıştır. Gaspıralı “Dilde Birlik” fikriyle neyi tasavvur ettiği hakkında ömrünün son dakikalarına kadar kesin, net bir şey yazmamış ve söylememiştir. Bununla beraber Çobanzade’ye göre birbirine bağlı olarak kullanılan *Gaspıralı dili ve sade dil*tabirlerine gerek kendisi gerekse bu fikrin savunucuları tarafından verilegelmiş bazı kayıtlar, az çok onun dil tasfiyesi görüşleri arasında ne gibi bir tavır takındığını göstermek için yeterlidir. Bu kayıtları, belgeleri anlamak için Tercüman’ın makale ve fıkralarını dikkatle gözden geçirmenin yeterli olacağını belirten Çobanzade, öyle yaptığımız takdirde ulaşılabilecek tespitlerişöyle sıralamaktadır (Çobanzade 2015: 176):

1. Türkçeden mümkün mertebe yabancı dil ve kurallarını çıkarmak,

2.Okuryazarlar tarafından anlaşılmayan Arapça ve Farsça tabirleri, terimleri kaldırmak,

3.Her lehçede çok kaba olmayan mahalli kelimeleri Osmanlı Türkçesine uydurarak kaldırmak.

Gaspıralı İsmail Bey, bir taraftan modern eğitim usüllerini benimserken, diğer taraftan da medreselerin eski usül tedrisatında ıslahat yapmak mecburiyetinde

olunduğunu belirterek, kurtuluşun ancak böylemümkün olabileceğini savunmuştur(Saray 1987: 25).

Eski usul mekteplerde hoca ve talebeler sınıfa gün doğarken gelmiş, yemek zamanına kadar hiç durmadan çalışmışlardır. Mümkün olduğunca kısa zamanda yemek yenildikten sonra gün batıncaya kadar çalışmaya devam edilmiştir. Hocanın dışarı çıktığı zamanlarda büyük bir öğrenci onun yerine geçmiş, sınıf içi düzeni sağlamak görevini üstlenmiştir. Talebeler yerde hocanın karşısında oturmuşlardır. Gerek talebenin gerek hocanın önünde birer rahle bulunmuştur. Hocanın elinde uzun değnek bulunmuş ve dikkatsiz öğrenciye hafifçe ya da sertçe vurma hakkına sahip görülmüştür, hatta duruma göre falaka cezası da verilmiştir. Aileler çocukları mektep dışında işledikleri suçlar için cezalandırmayı da hocalara bırakmışlardır. Esas itibariyle hocanın vazifesi çocuklara iyi bir terbiye, yani tamamen dini bir terbiye vermekten ibarettir olmuştur. Mektepte geçen uzun senelerden sonra çocuk çok defa Kur'an'ın ancak bir kısmını öğrenebilmiş ve tıpkı hocası gibi, doğru dürüst bir mektup yazmak veya bir kitap okumaktan aciz bir şekilde mektebi bitirmiştir (Björkman 1978: 654-657).

Gaspıralı'nın yeni metoduna (usul-i cedid) göre, Arap alfabesinin öğrenimi daha değişik olacaktı. Bu usulde önce harflerin telaffuz şekilleri, sonra bir kelime içinde nasıl kullanıldıkları, aynı şekilde, kelimelerin de bir cümle içinde nasıl kullanıldıkları öğretilecekti. Bunlara ilaveten talebeye baştan itibaren yazı yazma imkanı verilecekti. Mektebe devamının iyi bir şekilde ayarlanacağını, her sınıfın 30'u geçmeyecek şekilde tanzim edileceğini, günde 4 saat ve haftada 6 gün talebelerin ders göreceklerini, teneffüs ve dinlenme saatleri olacağını belirtmiştir. Sınıfların sıhhi, mektep binalarının sağlıklı ve emniyetli olacağını, ayrıca eskiden olduğu gibi,

talebelere dayak, falaka ve kötü sözle cezaların verilmeyeceğini, bu gibi hususların çocukları okuldan soğuttuğunu belirten Gaspıralı, usul-i cedid mekteplerinin iki sene süreli olacağını ve talebelerin şu dersleri okuyacağını belirtmiştir: Arapça ve Türkçe okuma-yazma, kaligrafi (hat), tartışmalı ders (sualli-cevaplı öğrenme şekli), Türkçe gramer ve aritmetik (Saray 2008: 43).

Bu yeni usulü Gaspıralı önce hocalara öğretmiş, usul-i cedid mektepleri denilen yeni okullar açmış ve açtırmıştır. 1884'te Bahçesaray'ın Kaytmaz Ağa mahallesinde bizzat Gaspıralı "birinci mekteb-i cedid" açılmıştır. (Yılmaz 2014: 346). Gaspıralı diğer adıyla bu "usul-i savtiye" okuluna yakın arkadaşı olan ve aynı fikirleri paylaşan Bekir Efendi'yi öğretmen tayin etmiştir. Bekir Efendi günde 4 saat ders verdiği talebelerini 45 gün okutmuştur. Zira İsmail Bey, bu kadar zamanda öğrencilerin okuma-yazma öğrenebileceğini iddia etmiştir. Bu iddiaların doğru olduğunu ispat etmek için halkın önünde bu talebelerin okuma yazmadan imtihan edileceğini ilan etmiş, davetliler önünde öğrencileri yetiştiren Bekir Efendi, onlara daha önce hiç görmedikleri metinlerden parçalar okutup yazdırtmıştır. Öğrencilerinaldıkları eğitimin ardından hem okuma hem de yazmada büyük başarı göstermeleriyle Gaspıralı iddiasında haklı çıkmıştır. Usul-i cedid mektebinde okuma yazma öğrenmenin ne kadar kolay ve kısa zamanda gerçekleştiği haberi Rusya Müslümanları arasında hızla yayılmıştır (Saray 2008: 37).O, bu ilk yenilikçi okulunda kendi kaleme aldığı ve çocuklara kısa zamanda okuma-yazmayı öğreten Hoca-ı Sübyan adlı kitabı kullanmıştır. Bu tarz okulun ikincisiüç yıl sonra 1887'de İdil boyu Tatarlarının yaşadığı Han Kirman (Kasımov) şehrinde açılmıştır. 1905 yılına gelindiğinde Rusya müslümanlarının yaklaşık beş bin okulunda, şartların getirdiği bazı farklılıklara rağmen genelde "usul-i cedid" kullanılmaya başlanmıştır.

Bunların en yaygın olduğu İdil-Ural bölgesinde 17 Kasım 1905 tarihli, Çar'ın Rusya'daki herkese bazı hürriyetlerin verildiği hususundaki fermanı ile hayli yayılma imkanı bulmuştur. 1905-1907 yılında tek bir Kazan eyaletinde müslüman okullarının %90'ı yeni sistemle eğitim-öğrenim yaptıkları görülmüştür (Devlet 2014: 224-228).

Yeni sistemle okuma yazma öğretme için basılan kitaplardan biri Ahmed Hadi Maksudi'ye aittir. Usulü Savtiye Buyınça Türki Elifba isimli eserde resimlerle birlikte hece usulüyle, harflerin başta, sonda ve ortada kullanımları gösterilerek okuma yazma öğretme yoluna başvurulduğu görülmektedir. Hecelerin öğrenilmesi daha çok heceli sözcüklerin öğrenilmesiyle takip edilmiş ve bu yolla cümleler okunmuştur.Bazı kısımları şöyledir (Maksudi 1917: 1-6):

Biraz daha geç bir tarihte, 1926'da basılan Tatar Elifbası adlı eserde de "ilkokul seviyesindeki mektep için usul-i savtiye ile tertib edilmiştir" notu düşülerek bu metot gösterilmiştir. Bu eserde de bazı kelimelerin yanında, okumanın kolaylaştırılması için, yine resimler yer almış ve okuyucuların küçük çocuklar olduğu düşünülerek sıkıcı, uzun, zor ve yorucu metinler yerine, kısa hikayelere yer verilmiştir(Kurbangaliyev 1926: 5-52).

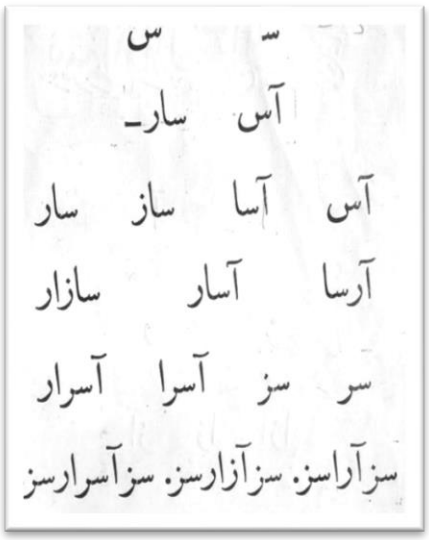
س
آس سار-
آس آسا ساز سار
آرسا آسار سازار
سر سز آسرا آسرار
سز آراسز. سز آزارسز. سز آسرارسز

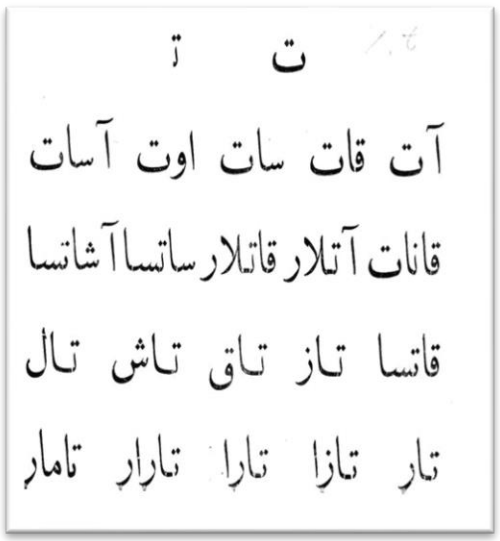
ت
آت قات سات اوت آسات
قانات آتلار قاتلار ساتسا آشاتسا
قاتسا تاز تاق تاش تال
تار تازا تارا تارار تامار

İsmail Gaspıralı ve ceditçi arkadaşları tarafından yürütülen "ortak yazı dili" düşüncesi ile Çarlık yönetimi ve misyonerlerce yürütülen "boy lehçelerine dayanan

farklı yazı dilleri" düşüncesi 19. Yüzyılın sonunda ve özellikle 1905-1917 yılları arasındaki Rus Meşrutiyeti döneminde birbirleriyle rekabet halinde olmuştur. Bu rekabet bazen jurnalciliğe kadar uzanmış ve İlminskiy, savcı Pobedobçev'e mektup yazarak Gaspıralı'yı jurnallemiştir. İlminskiy bu mektuplarında Gaspıralı'nın "kendi yayın organlarıyla Osmanlıcayı Türk soyundan gelen bütün müslümanların ortak dili yapmak" istediğini yazmış ve şöyle devam etmiştir: "Duyduğuma göre Kazan'da Türkçe gazetelerin ve ayrıca ders kitaplarının sayısı her geçen yıl artmaktadır. Kitapların muhteviyatı Avrupaî, dili Osmanlıcadır" (Ercilasun 2007: 394).

19. yüzyılın 2. Yarısında bir yandan Rus istilası tamamlanırken öte yandan Kuzey-Doğu Türk yazı dilinde yeni bir sürecin ilk adımları atılmaya başlanmıştır. Kazan Üniversitesi hocalarından, aynı zamanda misyoner bir papaz olan İlminskiy, Tatar ve Kazak aydınlarına telkinlerde bulunarak onlara kendi konuşma dillerinde gramer ve alfabeler yazdırtmıştır (Togan 1942-1947: 487-489).

Ahmet Baytursınoğlu da Kazak Türklerinin Kazak Türkçesiyle ve daha kolay bir şekilde eğitim almasını sağlamak üzere Arap harflerini ıslah etmiştir. Kazaklar arasına din yoluyla giren alfabeyi bırakıp başka bir alfabeyi almanın zorluğundan hareketle her sesin ayrı bir harfle gösterilmesi, her kelimenin içinde yer alan seslerin karşılığı olan harflerle yazılması gibi prensiplerle Kazakçanın dil kanunlarından kopmadan, harfe bağlı kalarak dili bozmak yerine, dile bağlı kalarak harf değiştirmenin uygun olduğunu düşünmüştür (Tamir 2008: 32). AhmetBaytursunov, İsmail Gaspıralı ve diğer Tatar Ceditçilerden farklı olarak Kazakça'ya uygun yeni alfabe hazırlama çalışmalarından dolayı, alfabe konusunda Türk halkları ile beraber hareket etmediğiiçin eleştirilmiştir.Baytursunov, alfabe çalışmalarını, bu dönemde İsmail Gaspıralı ile birlikteönce Kırım'da daha sonra Bütün Rusya Müslümanları

arasında birçoktaraftar kazanan ve Tatar eğitimciler vasıtasıyla Kazakistan'da da etkiliolmaya başlayan Usûl-ü Savtiye (Fonetik metot) çalışmaları ile birlikte yürüttüğü göz önünde tutulduğunda onun, Tatar ceditçilerinin karşısında yer almadığı düşünülebilir (Özdemir 2008: 69-70). Ancak Kazak Türkçesi için oluşturduğu yazıda Türk halkları ile ortak hareket etmediği düşünüldüğünde onun çalışmalarının İlminskiy'in istediği yönde bir gelişim gösterdiği de tartışılmaya müsait bir konudur.

Ercilasun'un bildirdiğine göre de Baytursunoğlu imlası, Arap harfli imla geleneğini radikal biçimde değiştiren ve Kazak ses sistemini büyük ölçüde yansıtan bir imladır. Dolayısıyla 1920'lerin sonlarında kabul edilen Latin alfabesinin Baytursunoğlu imlasına dayanması son derece normaldir ve Kiril harflerinden önce kullanılan Latin alfabesinde de her ses için bir harf ilkesi benimsenmiştir (Ercilasun 2000: 484).

İlmiskiy'e göre eski usul eğitim ile devam ettirilen Müslümanlık Rusya ve Ortodoksluk için önemli bir tehlike değildi. Uygulanacak kontrollü bir eğitim ile müslümanlığın mağlup edilebileceğini söyleyen İlminskiy, reform yapmış, yükselmeye yönelik müslümanlığın ve batı medeniyetinin ortaya koyduğu imkanları da kullanarak ve aynı zamanda modern okullar açarak yeni bir kimliğe bürünmesinin Ortodoksluk için büyük bir tehdit teşkil edeceğini bu sebeple Gaspıralı'nın önderliğini yaptığı Cedidcilik akımına mani olmak mecburiyetinde olduklarını belirtmiş, cedid mekteplerinin açılmasına izin vermekle, Rus hükümetinin ve aydınlarının kendi bindikleri dalları kesmiş olduklarını bildirmiştir. İlminskiy'in metodunu kullanarak Rusların, Müslümanları Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini hızlandırmaları da Gaspıralı İsmail Bey'i büyük bir endişeye sevk

etmiştir. Ona göre Rusya idaresinde yaşayan Müslüman topluluklar için tek çıkar yol; milli ve dini varlığı devam ettirebilmek için, yetersizliği iyice anlaşılmış olan eski usul eğitimi bırakarak yeni usül eğitimi kabul etmek ve bir an evvel geri kalmışlıktan ve Rus sömürüsünden kurtulabilmektir (Saray 1987: 30-31).

Arap alfabesini Latin alfabesiyle değiştirme fikri, bu halklar kültürünün, daha Sovyet öncesi zamanlarında, ilk defa 1911'de İdél gazetesi sütunlarında Tatar şairi Sagit Ramiyev ve takipçileri tarafından, Batı Avrupa kültürüyle yakınlaşmaya yöneltilen ceditçilik belirtilerinden biri olarak Türk ve Tatar aydınları arasında doğmuştur. Bolşevikler iktidara geldikten sonra Sovyetler Birliği, Türk halklarını, geçen bin yıl içinde onlarda derin kökler salan ve Ruslaştırılmaya karşı engel teşkil ettiklerini düşündükleri Arap harflerinden koparmak için bu fikirden yararlanmışlardır. Tatar aydınları tarafından Latinleşmeye karşı olumsuz tutumun başlıca sebebi de yeni harflere geçişin halkı kültür mazisinden koparacağı ve böylece onu Ruşlaşmaya karşı direnme yeteneğinden yoksun bırakacağı korkusu idi (Devletşin 1981: 500-505).

Süreç incelendiğinde görülüyor ki hem Sovyetler Birliği hem de aydınların bir kısmı Arap harflerinin Rus harflerine, dolayısıyla Rus diline karşı direncinin farkındadırlar. Rus dilini benimsemiş yabancı halkların İslamiyeti simgeleyen harflerden ayrılmasıyla Ruslaşmanın ve Hıristiyanlaşmanın daha etkili olacağı her iki taraf için de kabul edilen bir görüş durumundadır. Çarlık döneminden itibaren Ruslar ellerindeki imkanları Arap yazısı ile bağların daha da güçlenmemesi yönünde kullanmış ve bu yazıyı kullanan halklar arasında matbaaların açılmasına mümkün olduğu kadar direnmişlerdir. Çarlık döneminde matbaaların açılmasının geciktirilmesi, aydın kesim tarafından matbaalar aracılığıyla halkın milliyetçilik

yolunda teşvik edilmesini engellemenin de bir yolu olarak görülmüştür. Onların kendi kitapları, dergi ve gazeteleri olmadığında Rus diline olan ilgilerinin ya da bu dille aralarındaki bağın artacağı ön görülmüştür.

19. yüzyıla kadar Kazan ilinde kitap basımı olmadığından elyazmaları kullanılmış bu da ihtiyaca cevap vermeye yetmemiştir. Kazanlı tacirler gittikleri yerlerden Arap harfleriyle basılmış eserleri getirip halka dağıtmışlardır. Tatarca kitap basımının ve dolayısıyla bir Tatar matbaasının bu kadar gecikmesinin sebebi Çar rejiminin yasağı olduğundan Tatarlar çeyrek asır boyunca Petersburg'a gidip gelmişler, dilekçeler sunmuşlar ve kendileri için bir Tatar matbaasının tesisinde ısrar etmişler ve neticede ancak Kur'an ve diğer dini kitapları basma müsaadesini almışlardır. Böylece Kazan'da Arap harfli ilk Tatar matbaası 1800'de kurulmuştur. 1809'da da Kazan Üniversitesi Matbaası kurulmuş ve Tatarca kitapların yayılmasında rol oynamıştır. 1841'de ilk özel matbaa, 1844'de ikinci olarak "Yahin" ve üçüncü olarak "Rahimcan Sait(ov)" basımevleri kurulmuştur ve bu matbaalarda çeşiti engellemelere rağmen Kazan Üniversitesi Basımevi de dahil 207 kitap basılmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusya'daki diğer Türk boylarının lehçelerinde kitap basılmadığından Tatar lehçesindeki kitaplar onlar arasında da yayılmıştır (Devlet 2014: 22-23).

Kazan Tatarları arasında okur-yazaroranının yüksek olması, burada ileri bir basım sanayiinin bulunması ve Arapçabasılan kitapların bütün İslam dünyasında, Arap harfli Türkçe kitapların ise bütün Türkdünyasında okunması sebebiyle Kazan Tatarlarının yeni yazıya direnişi diğer Türk topluluklarına nazaran büyük olmuştur. Bu dönemde gerek Kazan, gerek Kırım Türkleri,Türkiye Türklerinin takip ederek

Türkiye'de henüz eski harfler kullanıldığı için onlar dabu alfabeden ayrılmak istemediklerini belirtmiştir (Şahin 2003: 43).

1926'da Bakü'de Türk dilli halkların alfabe ve dil birliğinin görüşüldüğü, Türk devletleri açısından büyük öneme sahip bir kongre toplanmıştır. Bu kongrede Türklerin kullandığı alfabe ve imla sorunları tartışılmış, alfabe değişikliği gündemde olmuştur. Galimcan Şeref, 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nde yazının değiştirilmesini şunlara bağlamıştır: "Okuma yazma bilenlerin yeniden öğrenmesi ve aynı zamanda neşriyat birimlerinin de buna dahil olması, Alman v.b. halklarda olduğu gibi, okuma-yazmanın hem eski dilde hem yeni dilde öğretilmesini gerektirir. Ayrıca pratik ve metodik olarak öğretmenleri de eğitmeyi gerekli kılar. Basım evlerinin değiştirilmesi vs. Bunlar geniş kitlelerin moral ve manevî değerlerini de değiştirecektir. Hem ekonomik hem sosyal bakımlardan... Bunun bütün sorumluluklarını, olumlu ve olumsuz taraflarını ölçmek gerek. Bizim meselemiz yazılardan birini seçmek değil, değiştirmek ve uygulamaktır. Harcanan emeklerin boşa gitmemesi için, teklif edilen Latin alfabesine büyük tedbirlerle yanaşmalıyız. Alfabe teknik bir şeydir; eğer herşeyi hesaplamazsak dar bir çizme içinde sıkışıp kalacağız" (Öner 1999: 20).

Öyle ki 1926 yılında Bakü'detoplanan ve bitiminde Latin harfleri temelli ortak bir alfabenin kabul edildiği TürkolojiKongresi'nde Galimcan Şeref Arap harflerinin Rusya Türklerinin ekseriyetinin ortak alfabesi olduğunu ve bu alfabenin Latin alfabesinden geri olmadığını da ifade edilmiştir. Konuya dair Kazan'da yazdığı bir eserde de Latin harflerinin Türk toplumlarına gelişmeye dair hiçbir yenilik getirmeyeceğini hatta mevcut metinleri ilkel milletler düzeyine indireceğini ileri sürmüştür. Kongrede yaptığı konuşmada Galimcan İbrahimov da Tatarların sahip

olduğu İslami kültür geleneğinin en önemli işaretinin Arap harfleri olduğunu belirtmiş ve elli yıldır Tatar dilinin ihtiyacını karşılayan gözden geçirilmiş bir Arap alfabesine sahip olduklarını, bunu değiştirme yerine geliştirmenin uygun olacağını ifade etmiştir (Metin 2011: 138-139).

Bakü kongresinden sonra Sovyetler Birliği Türk temsilcileri hemen dağılmamış, yine Bakü'de toplanmışlardır. Bu toplantıya yeni Türk alfabesine karşı olan Kazan temsilcilerinin katılıp katılmadığı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.Sovyetler Birliği Türk-Tatar Cumhuriyetleri ve bölgeleri temsilcilerinin katıldığı bu toplantıda Kafkas Ötesi, Bütün sovyetler Birliği Türk-Tatar bölgelerini ve cumhuriyetlerini kapsayan "Yeni Türk Alfabesi Tüm Sovyetler Birliği Merkez Komitesi"kurulmuştur.Bir yıl kadar sonra Sovyetler Birliği Hükümeti tarafından resmen onaylanan Merkez Komitesi, 11 Mayıs 1927'de çıkardığı kararnameyle bütün Türk-Tatar bölgelerine Latin harflerini benimsetmek için tam yetkiyle donatılmıştır. Komitenin ilk görevi "Birleştirilmiş bir Türk Alfabesi" hazırlamak olmuştur. Bakü Kongresi'nden sonra yeni alfabeye geçerken ayrı ayrı şivelere göre ayrı ayrı Türk alfabeleri hazırlanmaya başlanmıştır. Komitenin 1. kurultayının aldığı en önemli karar bahsedilen bölgelerde tek tip alfabe "Birleştirilmiş Yeni Türk Elifba" sı kullanılması kararıdır. Azerbaycan'ın kabul ettiği Latin alfabesi göz önünde tutularak hazırlanan bu alfabe 4 harfi Rus (Kiril) alfabesinden, 29'u da Latin alfabesinden alınan 33 harften oluşuyordu (Şimşir 2008: 131-140). Bu alfabe şöyledir: a, b, c, ç, d, e, ə, f, g, ƣ, ñ,h, i, j, k, l, m, n, ñ, o, ö, p, q, r, s, ş, t, u, v, x, y, z, ƶ, Ь (423). Ancak şimdiki Türkiye Türkçesindeki /ğ, ı, j, ö, ü, y/sesleri için başka harfler kullanılmıştır. /ı/ ve /ü/ seslerini veren harfler Rus alfabesinden, /ö/ harfi Danimarka alfabesinden alınmıştır. J harfi ise Alman

alfabesinden alınmıştır ve bu alfabede /y/ sesine karşılık kullanılmıştır. /J/ sesi için de z harfinin değişik bir biçimi, /ğ/ sesi için de q harfini andıran yepyeni bir harf kullanılmıştır. a, b, c, ç, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, ş, t, u, v, z olmak üzere 23 harf Türkiye'de kullandığımız harflerin birebir aynısıdır(Şimşir 2008: 140). Ancak yeni Türk elifbasında kullanılan q, ñ, ə ve x bildiğimiz üzere Türkiye Türkçesi alfabesinde bulunmamaktadır.

3 Temmuz 1927'de Tataristan Cumhuriyeti'nde Tataristan Cumhuriyeti'nin resmi alfabesi olarak Latin alfabesi ilan edilmiştir.

Latin alfabesi aleyhtarlarının bütün çabaları ve hatta meşru itirazları Latinleştirme planını değiştirmemiş, sadece uygulanmasını biraz geciktirmiştir. Tataristan Hükümeti'nin Tatar okullarında 1928'de Latin harflerine geçme hakkında kabul ettiği karar ancak 1930'da uygulanmış, yeni alfabeye tamamen geçiş ise ancak 1931'de tamamlanmıştır. Böylece Türk halkları arasında Latin harflerine en son geçen Tatarlar olmuştur (Devletşin 1981: 505).

2.2. Kiril Esaslı Tatar Alfabesi

2.2.1. SSCB Döneminde Tataristan'da Latin Alfabesinden Kiril Alfabesine Geçiş Süreci

Hasan Eren'in bildirdiğine göre Bakü Kongresi'nde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde yer alan Türkler için Türk dilinin ses yapısına uymayan Arap alfabesinin bırakılıp yeni bir yazı sistemi kabul edilmesi konusu uzun uzun tartışıldıktan sonra Arap alfabesi yerine Rus alfabesi mi kabul edilmeli yoksa Latin alfabesi esasından alınmış bir yazı sistemi mi alınmalıdır konusu üzerine türlü

görüşler ortaya atılmıştır. Önce Rus alfabesi üzerinde durulmuş ancak bu alfabenin Türk seslerini ifade edemediği anlaşıldığından daha önce de söylediğimiz gibi Latin esaslı bir alfabe kabul edilmiştir. Kongrede Türkler için ortak Latin esaslı yazı sistemini savunan ünlü Rus Türkolog Aleksandr N. Samoyloviç bu görüşlerinden dolayı suçlanarak Sibirya'ya sürülmüştür (Eren 1991: 4-5). Kongreden bir süre sonra, Sovyet Hükümeti'nin tavrı değişmiş ve Latin harflerinin bırakılıp Rus harflerine geçilmesiyle ilgili çeşitli sebepler öne sürülmüştür. Samoyloviç gibi Bakü Türkoloji Kurultayı'nda aktif rol alan, tek bir millî alfabe ve tek bir millî Türk dilini amaç edinen Bekir Sıtkı Çobanzade 1937'de Türkçülük iddiasıyla tutuklanarak Sibirya'ya sürgüne gönderilmiş, 1939 yılında da Azerbaycan'da işkenceyle öldürülmüştür. Bakü Kurultayı'nda ortak alfabeyi savunan birçoğunun akibeti de benzer olmuştur (Aslan 2009: 365-371).

Alimcan İbrahimov, Alimcan Şeref ve arkadaşları Bolşevik idaresinin esas maksadının Türk halklarını Latin alfabesini kabule teşvik ederek medeniyet yolunda ilerlemelerini sağlamak değil, ileride Rus harflerini kabul ettirmek için bunu bir basamak olarak kullandıkları düşüncesiyle hareket etmekteydiler. Çünkü, Sovyet idaresi derhal Rus harflerinin kabulünü talep ederek ortaya atılırsa, Müslüman halkı ürkütüp kendi işlerini zorlaştıracaklarına inanıyorlardı. Ayrıca Arap harflerinde, hemen hemen bütün boyların imlaları birbirine çok benzediğinden, boylar arası şive farkları da pek o kadar ortaya çıkmıyordu. Gerek onların kendi aralarında ve gerek Rusya idaresindeki Müslüman Türklerin Türkiye, İran ve Arap memleketleri gibi İslam ülkeleriyle münasebetlerinde büyük bir kolaylık teşkil ediyordu. Şeref, bunların hepsini de açıkça söylemeye cesaret edememekle beraber, bağlı bulunduğu grubun fikirlerini imkan nispetinde ortaya koymaktan da çekinmemiştir.Onunla aynı

fikirde olan Alimcan İbrahim de 1926 Bakü Türkoloji kongresinde şöyle demiştir“Bir Türk edebiyatının meydana gelmesini kolaylaştırmak için, yeni kelime ve yeni harflerin teklif edildiği hallerde öyle hareket edilmelidir ki, bu bakımdan bütün Türk yazı dilleri bir fikirde olsunlar. Aynı şekilde bütün şivelerin de aynı işaretleri ve harfleri almaları temin edilmelidir”. Ayrıca sözlerinin devamında şu cümleye yer vermiştir: “Korkarım ki, Latin harflerinin büyük bir tehlike olduğunu söylersem beni pantürkistlikle itham edeceklerdir” (Temir 1992: 19-20). Nitekim o da sürgüne gitmek zorunda kalmıştır.

Arap harflerinin Türk dili için yetersizliğini ve sorunlarını Arap alfabesi başlıklı bölümde detaylı olarak ele almıştık. Şüphesiz Arap alfabesi Şeref'in dediği gibi Tatar Türkçesi için yeterli bir alfabe değildi.Şeref Latin alfabesinin kabulü gündeme geldiğinde Tatar Türkçesi'nin yazımındaki aksaklıkların giderilmesinde çarenin Latin harflerinin kabulü değil mevcut harflerin ıslahı olduğunu savunanlardandır.Şeref'in konuşmalarından Latin alfabesinin kabulü ve devamındaki süreci gözönünde bulundurarak şu çıkarımda bulunmak mümkündür: Şeref, Rusların,Türklerin Latin alfabesi etrafında bir yazı birliği sağlamalarına destek olmalarının altında yatan sebepleri öngörmüştür.Latin alfabesinin kabulü tartışmalarının sürdüğü sırada Türklerin Latin harflerini kullanmasına destek olan Rusların amacının, bütün Türk dünyasında kullanılan köklü Arap harflerinden kurtulmak ve Latin harflerini bir basamak olarak kullanıp, sonrasında Kiril harflerini benimsemelerini sağlayarak TürklerinRus harflerini, dolayısıyla Rus dilini öğrenmelerinin kolaylaşmasını sağlamak ve nihayetinde Ruslaştırma politikalarını başarıya ulaştırmak olduğunu en başından anlayanlardandır.

Şeref'in ve onun gibi düşünenlerin Türk boylarının Latin harflerine geçmesinin Ruslar tarafından desteklenmesinin altında yatan sebepleri tespitleri konusunda haklı oldukları yıllar sonra anlaşılmıştır.Sema Barutçu Özönder,Sürekli Türk Dili Kurultayı'ndaki konuşmasında kullanılan alfabenin yetersiz kaldığı tartışmalarıyla birlikte Arap alfabesinin ıslahının da gündeme geldiği süreci ve devamını kısaca şöyle değerlendirmiştir: "…Rus Çarlığı idaresindeki Türk topluluklarına karşın gerçekleştirilmesi planlanan yabancı milletlerin Ruslaştırılması onların inanç ve dil bakımından da Ruslar ile kat'i olarak kaynaştırılmaları, yabancı milletleri eğitme sisteminin erişmek istediği son hedeftir şeklinde ifadesini bulan ve gene İlminski'nin din-alfabe bağlantısına dayalı "İslam dini var oldukça Rus harflerinin Arap harflerine karşı savaşı güç olacaktır", şeklinde tespiti Rus alfabesinin boy şivelerine ayrı ayrı uygulanması çalışmalarını başlatır. 1920'li yıllar Rusya'nın Türk topluluklarını kullandıkları alfabeyi Latin alfabesiyle değiştirme yönündeki telkin ve teşviklere dayalı çalışmaların görüldüğü yıllardır. 19. yüzyıl sonlarında Türk aydın çevrelerinde cereyan eden alfabeyi Latinleştirme gayretleriyle 1920'li yıllarda Sovyetlerde cereyan eden Arap alfabesi temelindeki Türk alfabesini Latinleştirme yönündeki faaliyetleri birbirinden ayırmak gerektiği düşüncesindeyim. 1930'lu yılların sonunda Latin'den Kiril'e geçiş ve ayrıca eldeki bilgi ve belgeler göstermektedir ki Sovyet döneminde cereyan eden Latinleştirme çalışmaları Türklerin Kiril alfabesine geçişlerinde yalnızca bir basamak teşkil etmiştir" (Barutçu Özönder 1993: 26-27).

1926 Bakü kongresinde Sovyetlerin, Türk topluluklarının Latin alfabesine geçişlerini desteklemesinin sebeplerinden birinin onların Türkiye ile bağlarını kesmek olduğunu belirten Saray, aynı dönemde Türkiye'nin Latin alfabesini kabul

etmesinin Sovyetlerin bu planlarını boşa çıkardığını ifade etmiştir. Sovyetler Birliği Hükümeti, Türkiye'de alfabe değişikliğinin gerçekleştiğinin duyulmasının hemen ardından Sovyetler Birliği'ndeki Türklere Rus, yani Kiril alfabesini kullandırtmaya karar vermiştir (Saray 2008: 88).

Tataristan Cumhuriyeti'nde de Tatar Türkçesinin yazımında kullanılan, maddî ve manevî özveri ile büyük emek sonucu hazırlanan ve yaklaşık 10 yıl kullanımda kalan Latin alfabesi (Yañalif) yerine, bilim adamlarına danışılmadan ve bilimsel temele oturtulmadan, üstten gelen buyrukla ve birçok sorunuyla birlikte Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Stalin siyasetinin yaydığı korkudan ve daha önceki Latin alfabesine karşı çıkanların akibeti bilindiğinden bu yeni uygulamaya yüksek sesle hiçbir itiraz olmamıştır (Şahin 2007: 239-240).

1927-1930 yıllarında benimsenmiş olan Latin kökenli birleştirilmiş Türk alfabesi 1930'ların sonlarında ortadan kaldırılmış, bu alfabenin yerini Rus alfabesi almıştır. Şimşir, Rusların 1930-1940 yıllarında Sovyetler Birliğindeki Rus olmayan insanlara zorla Rus alfabesini kullandırıp, böylelikle onları Ruslaştırma amacı güttüğünü, pek az değişiklikle Rusların alfabesini kullanacak olan Sovyetler Birliği'ndeki Türklerin adım adım Ruslaştırmak istendiğini, üstelik bu Ruslaştırma amaçlarını da gizlemeye hiç gerek duymadıklarını belirtmiştir (Şimşir 2008: 350).

Devletşin, Tatarlar tarafından basında, özel kongre ve konferanslarda 10 yıllık tartışmadan sonra kabul edilen Latin harflerinin kabulünden farklı olarak, Rus harflerinin projesinin kapalı bir odada hazırlandığını, Arap harflerini Latin harfleriyle değiştirme konusu üzerinde Tatarca 207 broşür, dergi ve gazete makaleleri v.s. yayımlandığını, bunlardan başka Rusça da birçok yayın yapıldığını bildirmektedir. Tatar yazısının Latin harflerinden Rus harflerine geçirilmesi konusunda ise, Kızıl

Tataristan gazetesinde (Kazan) yukarıdan ısmarlanan iki haber, Sovyet Mektebil dergisinde biri üç, diğeri dört sayfalık iki makale ve 22 sayfalık ayrı bir broşürde Tatarlara mahsus Ruslaştırılmış alfabenin projesi yayımlanmış, hiçbir konferans ve toplantı yapılmamıştır (Devletşin 1981: 508-509).

Sovyet Türkoloğu Prof. N.A. Baskakov'a göreçeşitli halklar tarafından kullanılan Arap harfleri yerine Latin alfabesi kabul edilmesi Sovyetler Birliği'nin geri kalmış halklarının milli dillerinin gelişmini temin edememiştir. Birçok Türk boyunun yazı dilleri için Rus alfabesini kabul etmesi, yalnız onların gelişmesini sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda, Sovyetler Birliği içindeki birçok milletin Rus dilini daha iyi öğrenmelerine ve Rus kültürünü benimsemelerine de büyük etkisi olmuştur. Rus esasındaki alfabe ve yazı, ilmi araştırmalar teşkilatı tarafından işlenmiş, mahalli ve merkezi ilmi araştırma teşkilatları tarafından da tavsiye edilmiş bir alfabedir. Neticede Rus yazısı esası üzerine kurulan yeni alfabeler dilin seslerini tamamen ifade ettiği gibi, okullarda Rus olmayan halkların kendi dillerinin süratle öğrenilmesini sağlamakta ve Sovyetler Birliği'ndeki milletlerin Rus dilini de kısa bir zamanda öğrenmelerine yardım etmektedir. Bunlara ek olarak yerli dillerde ve Rus dilinde edebiyatın iyi bir şekilde işlenmesi hususunun temininin tek bir alfabenin kabulü ile mümkün olduğunu belirtmiştir. (Şimşir 2008: 350). Baskakov'un söylediklerinin aksine biz Tatar Türkleri için Rus yazısı esasındaki Kiril harflerinin Tatar Türkçesi'nin seslerini tamamen ifade ettiğini düşünmüyoruz. Rus dilinin ve Rus edebiyatının kısa bir zamanda öğrenilmesine yardımcı olduğu konusunda ise kendisiyle aynı fikirdeyiz.

Sovyetler Birliğindeki Rus olmayan insanların 1930-1940 yılları arasında maruz kaldığı baskı1941'de savaşın başlamasıyla zayıflamış fakat savaş bitiminde

tekrar hızla ilerlemiş ve Stalin'in ölümünden 3 yıl öncesine kadar en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ruslaştırma belli dallarda fazlasıyla gözükmeye başlamış, siyasi, ekonomik, ilmi ve teknik terimlerin çoğu için Rusça kelimeler mecburi tutulmuştur. Başlarda Türk lehçelerine sözlerin halk tarafından söylendiği şekilde bırakılmasına müdahale edilmemişse de sonraları geçen her kelimenin aynen Rusça'da olduğu gibi yazılması emredilmiştir (Temir 1992: 21).

Herhangi bir dildeki alınma söze, o dilin ses ve anlam şartları içinde yaşama şansı vermeden, asıl şekillerinin yazılması hususunda imla kanunu koymanın dilbilimi ile açıklanabilecek bir şey olmadığını söyleyen Öner, şöyle devam etmektedir: "Rus dilinin ortak kullanımı için tedbir olarak düşünülen bu orjinal imla prensibinin, önceden düşünülmeyen bir faydası da olmuş ve asıl imlaları ile yazılan bu sözler, Türk lehçelerinin ses yapısına yabancı kalarak, normal bir sözün hayatını yaşamamış, bilhassa Sovyet devrinde dil dışı, anormal yollarla dahil edilen bu sözler, son yıllarda millî ve yerli reaksiyonlarla terk edilmeye başlanmıştır" (Öner 1998: XLIX). Tatar Türkçesi'nde bu şekilde kullanılan harfler Цц (ts), Щщ (şç), Юю (yu), Яя (ya,ye), Ёё (yo)sesleridir. Zaten bu işaretler ta Arap alfabesini ıslah çalışmalarının yürütüldüğü zaman amaç edinilen her ses için bir harf oluşturma çabalarıyla da ters düşmektedir. Bu seslere çalışmamızın devamında detaylı olarak değineceğiz.

2.2.2. Kiril Esaslı Tatar Alfabesinin Islahı Çalışmaları ve Tartışmalar

Tatar yazısında Rus alfabesinin tarihi "yañalif"ten hemen sonra değil, hatta ondan uzun zaman önce, 19. asrın sonlarında Tatarlara Hıristiyanlığı kabul ettirmeye çalışan misyonerler tarafından Kreşin Tatarları için Rus alfabesinin hazırlanmasıyla

başlamaktadır. Bu alfabenin birçok özelliği ve prensipleri misyoner İlminskiy tarafından belirlenmiştir. Kurbatov, Юю, Яя, Ъъ, Ьь gibi sesleri alfabeye dahil eden İlminskiy'in, Tatar çocukların bu sayede Rus alfabe sistemini sağlamca öğrenebilmeleri amacını güttüğünü belirtmektedir. 1938 Ağustos ayında, Tatarların Kiril alfabesine geçirilmeleri için, Rus harfleri temelinde yeni alfabenin birinci projesi ilan edilmiş, 1939-1940 yıllarında okullarda bu alfabe okutulmaya başlanmıştır. 1939'un 1 Eylül'ünde büyüklere yeni alfabeyi öğretmek için kurslar açılmış, 1 Ocak 1940 itibariyle tamamen Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. 39 harfli bu alfabe zamanla değişimlere maruz kalmış ve günümüzde Tatar Türklerinin kullandığı haliyle son şeklini bulmuştur (Kurbatov 1960: 99-105).

Tatarlara mahsus, bir kuşak hayatında artık üçüncü yeni yazı olarak, 39 harften oluşan Rus alfabesi meydana getirilmiştir. Bu alfabe oluşturulurken Rus alfabesindeki harfler tamamen kabul edilmiş ve 1939'da onlara Tatar Türkçesine özgü Rus alfabesinde bulunmayan fonemleri ifade eden 6 harf daha eklenmiştir (Devletşin 1981: 509-510). Böylece günümüzde Tatar Türklerinin kullandığı 39 harfli Kiril alfabesi günümüzdeki şeklini almıştır. Ancak Kiril harfli Tatar alfabesinde bulunan bazı harfler, zaman zaman günümüzdekinden farklı sesleri bildirmek için kullanılmıştır.

Türk boyları için Kiril alfabesinin kullanılma kararının alınmasını takip eden süreç hakkında Kurbatov'dan edindiğimiz bilgiye göre Yañalif'teki harfler kaldırılıp yerine Rus harfleri alınacağı zaman Rus alfabesindeki harflerin üstüne ya da altına ek işaretler koymak yoluyla yeni harfler yapılması gündeme gelmiş ancak uygulanmamıştır. Bunun sebeplerini Kurbatov, ilk olarak o günkü yazı makinalarının sistemine uygun olmayacağı, ikinci olarak matbuatta kullanılan dizgi makinalarına

yeni harfler eklenmeye mecbur kalınacağı, üçüncü olarak da Tatar yazısı ile Rus yazısı arasında fark yaratacağı dolayısıyla aynı sözcüğün iki farklı şekilde yazılmasına yol açacağı şeklinde açıklamıştır (Kurbatov1960: 101).

Yañalif'ten Rus yazısına geçerken oluşturulan 1. proje 1938 yılının Ağustos ayında ilan edilmiştir. bu alfabede Tatar Türkçesi'nin kendine has sesleri bulunmamaktadır, onlar ъ – ь işaretlerinin yardımıyla bildirilmiştir. Bu proje 1939'da geri çekilmiş ve alfabeye Tatar Türkçesi'nin kendi seslerini bildirmek üzere әә, ӨӨ, Үү, Жж, Ңң, hh eklenerek hazırlanan ikinci proje 5 Mayıs 1939'da resmî olarak yürürlüğe girmiştir. Bu alfabeyle seslerin bildirilişindeki orfografik açıklamalar 10 Ocak 1941'de onaylanmıştır. Günümüzde 1941'de kabul edilen orfografiya kullanılmaktadır. Fakat sonrasında imla ve alfabe ile ilgili farklı beliren farklı görüşler, alfabeye қ веғ harflerinin alfabeye eklenmesi ile /w/ sesinin sadece söz sonunda değil söz ortasında da y-ү sürdürülmesiyle ilgili Tatar dilinin eksiksiz alfabe ve orfografiya kuralları projesi hazırlanmış ve yayınlanmıştır. Ayrıntılı fikir alışverişlerinden sonra 1960'ta bu son proje Hükümet Komisyonu tarafından kabul edilmiş ancak yürürlüğe girmemiştir (Veliyullina- Kurbatov 1965: 175-176).

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcükler Ekim Devrimi'ne kadar Tatar Türkçesi konuşma dilinde nasıl benimsendilerse öyle yazılmışlardır. Ancak devrimden sonra Tatar Türkçesi'ne yerleşen sözcüklerin, özellikle terimlerin, kök ve gövdeleri Rus imlasında olduğu gibi yazılırlar, bu sözcüklere getirilen ek Tatar Türkçesi imlasına göre belirlenir (Kurbatov 1960: 122, Hismetullin – Saykin 1957: 47-51, Zekiyev 1998: 148-149)

RusAlfabesi		Okunuşları	Tatar-Kiril Alfabesi (1939)	Okunuşları	Tatar-Latin Alfabesi(1999)
1	Аа	a	Аа	a	Aa
2	Бб	b	Бб	b	Bb
3	Вв	v	Вв	v	Vv
4	Гг	g	Гг	g	Gg
5	Дд	d	Дд	d	Dd
6	Ее	Ye veya e	Ее	i, yi-, yı-	Ee
7	Ёё	Yo veya õ	Ёё	Yo veya ö	-
8	Жж	j	Жж	j	Jj
9	Зз	z	Зз	z	Zz
10	Ии	İ	Ии	i, iy	İi
11	Йй	y	Йй	y	Yy
12	Кк	k	Кк	k	Kk
13	Лл	l	Лл	l	Ll
14	Мм	m	Мм	m	Mm
15	Нн	n	Нн	n	Nn
16	Оо	o	Оо	o	Oo
17	Пп	p	Пп	p	Pp
18	Рр	r	Рр	r	Rr
19	Сс	s	Сс	s	Ss
20	Тт	t	Тт	t	Tt
21	Уу	u	Уу	u, (U)v	Uu
22	Фф	f	Фф	f	Ff
23	Хх	h	Хх	h	Xx
24	Цц	ts	Цц	ts	-
25	Чч	ç	Чч	ç	Çç
26	Шш	ş	Шш	ş	Şş
27	Щщ	şç	Щщ	şç	-
28	Ъъ	Sert işaret	Ъъ	Sert işaret	-
29	Ыы	ı	Ыы	ı	Iı
30	Ьь	Yumuşak işaret	Ьь		-
31	Ээ	Éé (kapalı e)	Ээ	Éé (kapalı e),	-
32	Юю	Yu veya ü	Юю	yu	-
33	Яя	Ya veya ä	Яя	y(A)	-
34			әә	e	Ää, ə
35			Өө	ö	Öö
36			Үү	ü	Üü
37			Җҗ	c	Cc
38			Ңң	nazal n (ñ)	Ññ
39			hh	h	Hh
					Ğğ
					Qq
					Ww

Tabloda bügün Rusların kullandığı Kiril harfli Rus alfabesi, Tatarların kullandığı Rus alfabesi temelli Kiril harfli Tatar alfabesi ve Tatarların Birleştirilmiş Ortak Türk Alfabesi temelinde kabul ettiği ancak bir süre kullandıktan sonra Rus Hükümeti kararıyla uygulanmasına son verilen, 1927'de kabul edilen Latin alfabesi temelli Tatar alfabesi değil, 1999'da kabul edilen ve yasada 1 Eylül 2001'de yürürlüğe girmesi belirtilenLatin alfabesi gösterilmiştir. Son sütundaki Latin alfabesi yazılırken işaretlerin hangi sesleri karşılıkladıklarını daha iyi görebilmek için harf sırası bakımından Kiril-Tatar alfabesi, onun yazımında ise Rus alfabesiyle arasındaki farkları gözlemlemek adına Rus alfabesi göz önünde tutulmuştur.

Günümüzde Tatar Türkçesi'nin yazımında esas alınan ve tabloda gösterilen Kiril alfabesi 24 Kasım 2012'de Tataristan Devlet Şurası tarafından "Tataristan'da Tatar Dilinin Devlet Dili Olarak Kullanılmasıyla İlgili" adıyla yasalaşan alfabedir(https://tt.wikipedia.org/wiki/Tatar_älifbası).Tabloya baktığımızda bugünkü Tatar alfabesinin Rus alfabesiyle tam bir paralellik gösterdiği, ona ilaveten de әә, Өө, Үү, Җж, Ңң, hh seslerine alfabede yer verildiğini görüyoruz. Bu alfabedeki harfler vasıtasıyla bildirilen seslerin gösterilmesiyle ilgili tartışmalar alfabenin kabulünden sonra da devam etmiştir.

Alfabedeki seslerin bazılarının geçirdikleri değişim ve/veya gelişimleri tespit etmemizde temel teşkil eden ve 1938 Ağustos'unda Tatar Türkleri için ilan edilen ilk Kiril-Tatar alfabesi şöyledir(Kurbatov 1960: 102):

1938	Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Жж	Зз	Ии	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо
1939	Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Жж	Зз	Ии	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо
1938	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ъъ	Ыы	Ьь	Ээ
1939	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ъъ	Ыы	Ьь	Ээ
1938	Юю	Яя	ЖЬжь	НЬнь	ХЬхь	АЬаь	УЬуь	Оьоь	ЫйыЙ						
1939	Юю	Яя	Җҗ	Ңң	Һһ	Әә	Үү	ӨӨ	Ёё						

Bu alfabe oluşturulurken Rus alfabesindeki harfler tamamen kabul edilmiş ve 1939'da onlara Tatar Türkçesine özgü Rus alfabesinde bulunmayan fonemleri ifade eden 6 harf daha eklenmiştir (Devletşin 1981: 509-510). 1939 yılında kabul edilen alfabeye eklenen әә, Өө, Үү, Җҗ, Ңң, hh harflerinden әә, Өө, Үү harflerinin karşılığı olan (АЬаь, ОьоьУЬуь) eski biçimleri alfabeden çıkartılmıştır.Җҗ, Ңң, hh harfleri ise kiril alfabesinde ses karşılığı bulunmayan fakat Tatar Türkçesi'nde bulunan /c/, /ñ/ ve /h/ seslerini simgelemek üzere alfabeye eklenmiştir. ЫйыЙ hecesi halihazırda alfabede bulunan iki harften oluştuğu için 1939'daki alfabede ayrı bir harf olarak kullanılmamıştır. Ёё sesi ise 1938'deki alfabe projesinde bulunmamakla birlikte, Rus harfleri tamamen alınarak hazırlanan 1939'da kabul edilen alfabede bulunmaktadır.

2.2.3. Kiril Esaslı Tatar Alfabesi

2.2.3.1. A – a Harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi'nde /a/ sesini karşılayan a harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece ortasında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır. Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Arapça ve Farsça'dan alıntılanmış sözcüklerde de a harfinin yazımında da herhangi bir değişiklik görülmez.

/A/ sesinin duyulduğu yerde yazılmadığı tek konum /y/ sesinin ardıdır. /y/ (й) sesinden sonra gelen /a/ sesi ile oluşan hece Tatar Türkçesi'nde я harfiyle ifade edildiği için, a harfi й harfindensonra (йа) yazıda bulunmaz:

Söz başı: ябалак [y**a**balak] 'baykuş' (TTAS III: 617)

яфрак [y**a**frak] 'yaprak' (TTAS III: 658)

Söz ortası: уяу [uy**a**w] 'uyanık' (TTAS III: 328)

кояш [koy**a**ş] 'güneş' (TTAS II: 174)

Söz sonu: кая [kay**a**] 'nereye' (TTAS II: 79)

буя- [buya-] 'boya-' (TTS: 60)

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

A harfinin yalın hâldeki sözcük tabanlarında kullanılışı ile ilgili anlattığımız /y/ sesinden sonra gelen /a/ sesi ile oluşan hece Tatar Türkçesi'nde я harfiyle ifade edildiği için a harfinin yazıda görülmemesi durumuna a harfiyle biten çekimli

sözcüklerde de rastlanır. Örneğin gelecek zaman (-açak, yaçak / -eçek, -yeçek) ekiyle a harfiyle biten bir fiilin çekimlenmişhâli yazıya şöyle yansır (Galiyullin – Raskulova: 2010: 370):

чайкаячак [çaykay**а**çak] ‘yıkayacak’ (Gelecek zaman 3. teklik şahıs, olumlu)

бармаячак [barmay**а**çak] ‘gitmeyecek’ (Gelecek zaman 3. teklik şahıs, olumsuz)

Tatar Türkçesi’nde a harfiyle biten fiillerin,/-y/ sesi yardımıyla şimdiki zamanda çekimlendiğinde, çekimli hâllerinde geniş-düz /a/ sesinin dar-düз /ı/ sesine gelişimi görülür ve bu imlaya yansır(Öner 1998: 175):

уйна-: уйн**ы**ймын [uynıymın] ‘oynuyorum’ (Şimdiki zaman + 1. teklik şahıs eki)

уйла-: уйл**ы**й [uylıy] ‘düşünüyor’ (Şimdiki zaman + 3. teklik şahıs eki)

башла-: башл**ы**й [başlıy] ‘başlıyor’ (Şimdiki zaman + 3. teklik şahıs eki)

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde /y/ sesinden sonra gelen /a/ sesi ile oluşan hece я harfiyle ifade edildiği için, a harfi й harfinden sonra (йa) yazıda bulunmaz. Bu konu “2.2.3.33 Я – яharfi” başlıklı bölümde detaylı olarak anlatılacaktır.

Rus dilinde я harfinin tek görevi /yA/ hecesini göstermek değildir. я harfi hece sonunda ve ortasında /a/ sesini belirtir (Poppe 1963: 26). Günümüzde de я harfi Tatar Türkçesinin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde /i/ sesi etkisiyle söylendiğinde ince(palatal) ünsüzlerden sonra /a/sesini belirtmektedir (Zekiyev 1998: 106):

тяжест[tajest] ‘ağırlık’

регуляр [regular] ‘düzenli’ (TTAS II: 585)

отряд [otrad] ‘takım’

октябрь [oktabr] ‘ekim ayı’

2.2.3.2. Б – бHarfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçe’sinde /b/ sesini karşılayan б harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında ve hece başında yazımında herhangi bir değişiklik yoktur.Bu ses duyulduğu her konumda yazılır. Ancak çağdaş Türk lehçelerinde /b/ sesi söz sonunda bulunmaz (Serebrennikov – Gadjieva 2011: 49).

Söz başı

боламык [bolamık] ‘bulamaç’ (TTAS I: 176)

биш [biş] ‘beş’ (TTAS I: 171)

бераз [béraz] ‘biraz’ (TTAS I: 150)

бала [bala] ‘çocuk’ (TTAS I: 115)

Söz ortası

Hece başı: абый [abıy] ‘amca, dayı, ağabey’ (TTAS I: 2)

чабыр [çabır] ‘kekik’ (TTAS II: 397)

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi'nde /p/sesiyle biten fiillerin çekimli hâllerindeötümsüz /p/ sesi ötümlü /b/ sesine gelişir ve bu imlaya yansır. Bu husus"2.2.3.17 П – п harfi" başlıklı bölümdedetaylı olarak açıklanacaktır.

2)Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Arapça ve Farsça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Arapça ve Farsça'dan alıntılanmış sözcüklerde Tatar Türkçesi sözcüklerden farklı olarak bu ses az da olsa hece sonunda bulunur:

Hece sonu: гыйбрәт [gıybret] 'ibret, ders' (KTTS: 100)

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Arapça'dan alıntılanmış sözcüklerde söz sonunda bulunan ötümlü /b/ sesi, Tatar Türkçesi'nde ötümsüz karşılığı olan /p/ sesiyle okunur ve bu imlaya yansır (Veliyullina – Kurbatov 1965: 47):

мәктәп [mektep] 'mektep, okul'

мәктуп [mektup] 'mektup'

китап [kitap] 'kitap'

табип [tabip] 'tabip, doktor'

3) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde /b/ sesi б harfiyle belirtilir. Bu ses duyulduğu bütün konumlarda yazılır:

Söz başı: библиография [bibliografya] ‘kaynakça’ (TTAS I: 159)

бинокль [binokl] ‘dürbün’ (TTAS I: 165)

Söz ortası:

Hece başı пубидий [rubidiy] ‘rubidyum elementi’ (TTAS II: 599)

силлабик [sillabik] ‘hece’ (TTAS II: 650)

Hece sonu: субъект [subyekt] ‘özne, konu’ (TTAS II: 676)

библиография [bibliografya] ‘kaynakça’ (TTAS I: 159)

эмблема [emblema] ‘amblem’ (TTAS III: 573)

Söz sonu: клуб [klup] ‘kulüp’ (TTAS II: 123)

корaб [korab] ‘gemi’ (TTAS II: 155)

2.2.3.3. В – в Harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

1938’de Tatar Türkçesi’nin yazımı için hazırlanan alfabede Tatar Türkçesi’nin söz varlığındaki Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde olduğu gibi Tatar Türkçesi’nin kendi sözlerinde söz başı ve ortası bütün durumlarda /w/ sesi için в harfi esas alınmıştır.Bir sonraki yıl,yani 1939’da alınan karara göre Tatar Türkçesi’nin kendine has sözcüklerinde в harfi sadece söz başında kullanılmıştır.Aynı yıl,projenin ikinci varyantında /w/ sesinin söz başında olduğu gibi söz ortasında hece başına geldiği durumlarda da в işaretiyle, hece sonunda y-ү harfleri ile gösterilmesi kararı alınmıştır. İkinci varyant 1939 yılının 5 Mayıs’ında

Tataristan ASSR (Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) Yüksek Konseyi tarafından onaylanmıştır.1950 yılında Kızıl Tañ gazetesinde çıkan makalelerde /w/ sesinin söz ortalarında в harfi ile değil y-ү harfleri ile karşılanması gündeme gelmiştir. 1953'te edebiyatçılar tarafından alfabeye /w/ sesini karşılamak üzere w işaretinin eklenmesi gündeme getirilmiş ve gerekçe olarak /v/ sesinin(yazıda в harfinin) kullanılmasının edebi dili bozduğu bildirilmiştir. Örnek olarak, o yıllarda öğrencilerin /w/ sesini söz ortasında da /v/ sesi ile söylemeye başladıklarını göstermişlerdir. 1955'te SSSR Fenler Akademisi'nin Kazan'a bağlı Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nde yeni imla projesini düzenlemek üzere bir heyet oluşturulur. 1955 yılının ortalarında tamamlanan bu projede в harfinin sadece söz başında kullanılması kararı alınmış bu karar 1960'ta yürürlüğe girmiştir(Kurbatov 1960: 106-118):

1938 yılı	**1939 yılı / 1. proje**	**1939 yılı/ 2. proje**	**1955 yılı**
тав [tav]'dağ' тавы [tavı] 'dağı',	тау- [taw]'dağ' тауы [tawı] 'dağı',	тау [taw] 'dağ' тавы [tawı] 'dağı'	тау [taw] 'dağ' тауы [tawı] 'dağı'
дәв [dev] 'büyük' дәве [devé] 'büyüğü'	дәү [dew] 'büyük' дәүе [dewé] 'büyüğü'	дәү [dew]'büyük' дәве [devi] 'büyüğü'	дәү[dew] 'büyük' дәүе[dewé]'büyüğü'
давыл [davıl] 'yağmurla gelen kuvvetli rüzgar'	дауыл [dawıl] 'yağmurla gelen kuvvetli rüzgar'	давыл [davıl] 'yağmurla gelen kuvvetli rüzgar'	дауыл [dawıl] 'yağmurla gelen kuvvetli rüzgar'
авыл [avıl] 'köy'	ауыл [awıl] 'köy'	авыл [avıl] 'köy'	ауыл [awıl] 'köy'
дәвер [dewér] 'devir, çağ'	дәүер [dewér] 'devir, çağ'	дәвер [dewér] 'devir, çağ'	дәүер [dewér] 'devir, çağ'
башлав [başlav] 'başlav' башлавы [başlavı] 'başlaması'	башлау[başlaw] 'başlav' башлауы [başlawı] 'başlaması'	башлау[başlaw] 'başlav' башлавы [başlavı] 'başlaması'	башлау[başlaw] 'başlav' башлауы [başlawı] 'başlaması'

Çalışmamızda “2.2.2. Kiril Esaslı Tatar Alfabesinin Islahı Çalışmaları ve Tartışmalar” bölümünde anlatıldığı gibi günümüzde Tatar Türkçesi sözcüklerin yazımında в harfinin 1940’larda kabul gören imla kuralları kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesi sözcüklere в harfi, Rus dilinden giren sözlerde olduğu gibi aile ismi yapan –ова, –ева ekleri getirildiğindesöz konusu ekler sözcüğün kökenine bakılmaksızın в (diş dudak v) harfi ile yazılır (Zekiyev 1998: 106):

Сәлимова [Selimova]

Гыймадиева [Gıymadiyeva]

Галләмова [Gallemova]

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de вharfinin yazımında da herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde /w/’nin son ses olduğu ay-әү (яу-яү) diftonglarıyla biten sözlere III. şahıs iyelik eki eklendiğinde y-ү harfleri в harfi ile yer değiştirmektedir. Bu husus “2.2.3.21 П – п harfi” başlıklı bölümde detaylı olarak açıklanacaktır.

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

1938’de Tatar Türkçesi’nin yazımı için hazırlanan alfabeden itibarenTatar Türkçesi’nin söz varlığındaRusça’dan alıntılanmış sözlerde söz başı, söz ortası ve söz sonunda yani sözcüğün bütün konumlarında /v/ sesi için в harfi esas alınmıştır.

Söz başı

вафля [vafle] ‘gofret’ (TTS: 69)

водород [vodorod] ‘hidrojen’ (TTS: 69)

вагон [vagon] ‘vagon’(TTAS I: 224)

Söz ortası

Hece başı: завод [zavod] ‘fabrika’ (TTAS I: 338)

взвод [vzvol] ‘takım’ (TTAS I: 238)

авангард [avangard] ‘öncü’ (TTS: 16)

Hece ortası: двор [dvor] ‘avlu’ (TTAS I: 293)

Hece sonu: верховный [verhovnıy] ‘yüce’ (TTAS I: 237)

завхоз [zavhoz] ‘kamarot’ (TTAS I: 338)

Söz sonu

коллектив [kolléktiv] ‘kollektif, ortak’ (TTAS II: 134)

портатив [portativ] ‘taşınabilir’ (TTAS II: 532)

2.2.3.4. Г - г Harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Türk dilinin bazı lehçelerinde bu ses kalın ve ince sıradan kullanılma durumlarına göre iki ayrı harfle gösterilmektedir.Kiril esaslı Tatar alfabesinde yalnızca г harfiyle simgelenen /g/ sesinin Yañalif’te de ince ve kalın varyantları için sırasıyla *g* ve*ɋ* harfleri kullanılmıştır. /g/ sesi Tatar Türkçesi’nde duyulduğu bütün

konumlarda yazılır. Ancak Tatar Türkçesi'nin kendine has sözcüklerinde söz başında /g/ sesi bulunmaz.

Söz konusu sesler 1938'de ilan edilen alfabede tek şekilleriyle yerini almış ancak alfabede kalın şekillerinin de bulunup bulunmamasıyla ilgili tartışma yıllarca sürmüştür. İlk yıllarda bu seslerin kalın ya da ince sıradan olduğunun belirtilmesinin zaruri olduğu durumlarda için гъ ile gösterilmiştir. 1950'lerde bu mesele tekrar gündeme gelmiş, bir grup ince ve kalın sıradan к, г sesleri arasında nüans olduğunu, müstakil ses olarak görülmemesi ve bu sebeplerle alfabede yer bulmadığını savunmuş, diğer grup ise bunların alenen birer fonem olduğunu savunmuşlardır. Kurbatov da söz konusu seslerin farklı birer ses olduğunuve bunların hem ince hem kalın varyantlarının bulunduğunu örneklerle açıklamıştır:

	Г	**Ғ**
İnce varyant	***гөрләү***[görlew] 'gürlemek' ***түгәрәк*** [tügerek] 'çember' ***гүзәл***[güzel] 'güzel, alımlı'	***фигел***[fiġél] 'fiil', ***мәгнә***[meġne] 'mana, anlam', ***сәгәт***[seġet] 'saat', ***гәди***[ġedi] 'değersiz, kötü, sıradan
Kalın varyant	***галстук***[galstuk] 'kravat', ***газета***[gazeta] 'gazete', ***орган***[organ] 'organ, uzuv'	***агач***[aġaç] 'ağaç', ***агым***[aġım] 'akış, hava akımı', ***суган***[suġan] 'soğan'

Ancak birbirine yakın böyle seslerin her birinin alfabede gösterilmesinin, nicelik bakımından alfabede artışa neden olduğu ve bunun karmaşaya yol açacağı düşüncesiyle alfabede kullanılmamasına karar verilmiştir (Kurbatov 1960: 102-118).

1987-1990 yıllarında aynı konu yine gündeme gelmiş, 1993-1994'te gazetelerde bununla ilgili yazılar çıkmış fakat günümüzde de olduğu gibi bu seslerin Kiril esaslı Tatar alfabesinde ғ harfleriyle gösterilmesinde hiçbir değişiklik olmamıştır (Zekiyev 1998: 133).

Tatar Türkçesi'nin yazımında kullanılan Arap ve Latin alfabesinde söz konusu seslerin varyantlarına yer verilmesine rağmen Rus alfabesinin kullanılmaya başlanmasıyla bu sesler incelik-kalınlık bakımından Kiril alfabesinde ayırt edilmemiş ve ғ harfiyle simgelenmiştir.Günümüzde de Kiril harfli Tatar alfabesinde bu seslerin kalın ve ince biçimleri için ayrı birer harf bulunmamaktadır. /g/ sesi Tatar Türkçesi'nde duyulduğu bütün konumlarda yazılır.

En Eski Türkçe'de söz başında /g/ ünsüzü yoktur. Bugün bazı lehçelerde, özellikle Oğuz lehçelerinde (örneğin Türkmen T., Türkiye T.,) ve Oğuz Türkçesinden etkilenmiş Kıpçak lehçelerinde (Kumuk T. gibi) söz başında bulunan /g/ sesi, /k/ ünsüzünün ötümlüleşmesi sonucu gelişir. Türk yazı dillerindeki iki ünsüz arasındaki /g/ sesi de sonradan türemedir (Serebrennikov – Gadjieva 2011: 44). Tatar Türkçesi'nde de alıntı kelimeler dışında söz başında /g/ sesi bulunmamaktadır.

күгәрчен[kügercén] 'güvercin' (TTAS II: 281)

күләгә [külege] 'gölge' (TTAS II: 295)

килген [kilgén] 'göçmen, garip' (KTTS: 134)

түгел [tügél] 'değil' (TTAS III: 284)

Hem Arap alfabesi temelindeki Tatar alfabesinde hem de Yañalif'te kalın sıradan g sesi için ayrı bir işaret bulunmaktadır. Kiril esaslı Tatar alfabesinde

müstakil bir ғ bulunmamasına rağmen 1999'da kabul edilen 34 harfli alfabede de kalın sıradan g sesi için ğ / ġ harflerine yer verilmiştir.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi'nde /k/ sesiyle biten fiillerin ünlüyle başlayan bir ekle çekimlenmiş hâllerinde ötümsüz /k/ sesi ötümlü /g/ sesine gelişir ve bu imlaya yansır. Bu husus"2.2.3.12. К – к harfi" başlıklı bölümde detaylı olarak açıklanacaktır.

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Arapça ve Farça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Arapça ve Farça'dan alıntılanmış sözcüklerde Arap dilindeki ayın (ع) sesi sözcüğün bütün konumlarında /g/ sesine gelişir ve bu imlaya yansır:

гамәл (عمل) [gamel] 'iş, hareket' (TTAS I: 258)

галим (عالم) [galim] 'alim' (TTAS I: 256)

фаҗига (فاجعه) [faciga] 'facia' (TTAS III: 339)

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Arapça ve Farça'dan alıntılanmış sözcüklerde /g/ sesinin ön sıradan ünlülerin kullanıldığı sözlerde art sıradan olduğunu göstermek için bu harf ъ işareti ile birlikte kullanılmıştır (Poppe 1963: 22):

мәгънә(معنی)[meġne] 'mana'

игътибар (اعتبار)[iġtibar] 'itibar, güven'

тәгъриф (تعریف) [tegrif] 'tarif' (TTAS III: 209)

тәгъзия (تعزیه) [tegziye] 'taziye' (TTAS III: 209)

вәгъдә (وعده) [vegde] 'vade' (TTAS I: 245)

Ъ işaretinin herhangi bir fonetik değeri yoktur. Kalınlık işareti olarak kullanımıTatar Türkçesi'nin söz varlığına Arapça'dan gelip yerleşen sözcüklerde özellikle /k/ ve /g/ seslerinin kalın sıradan karşılıkları olan /ķ/ ve /ġ/ seslerini göstermek için kullanılmaktadır(Poppe 1963: 26).

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde /g/ sesi г harfiyle belirtilir ve duyulduğu bütün konumlarda yazılır. Ancak çekimlendiğinde kendisinden sonra gelen ünlü sesin ince ya da kalın sıradan oluşu /r/sesinin Rus dilindeki okunuşuna bağlı olarak gelir ve Tatar Türkçesi'nin imlasına aykırı olabilir.

Söz başı

герой [geroy] 'kahraman' (TTAS I: 267)

гражданка [grajdanka] 'vatandaş' (TTAS I: 276)

Söz ortası

Hece başı: сигара [sigara] 'puro' (TTAS II: 647)

идеологик [ideologik] 'ideolojik' (TTS: 102)

Hece sonu: сегмент [segment] 'bölüm, parça' (TTAS II: 638)

сегрегация [segregatsiya] 'ayrım' (TTAS II: 638)

Söz sonu

крекинг [kreking] 'petrol ürünlerini ayırma'(TTAS II: 175)

спиннинг [spinning] 'döndürme' (TTAS II: 667)

спиннинг+ы [spinning+ı] 'döndürmesi' (TTOS: 228)

2.2.3.5. Д – д Harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçe'sinde /d/ sesini karşılayan д harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında ve hece başında,söz ve hece sonunda yazımında herhangi bir değişiklik yoktur.Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

дүртәү[dürtew] 'dördü birlikte' (KTTS: 76)

дөя [döye] 'deve' (TTAS I: 325)

Söz ortası

Hece başı: сәндерә[sendére] 'sedir' (TTAS II: 710)

бердәм [bérdem] 'hep beraber' (TTAS I: 151)

Hece sonu: һөдһөд [hödhöd] 'hüthüt kuşu, çavuş kuşu' (KTTS: 103)

Söz sonu

яд [yad] 'yabancı' (TTOS: 314)

һөдһөд [hödhöd] 'hüthüt kuşu, çavuş kuşu' (KTTS: 103)

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Arapça ve Farsça'dan alıntılanmış sözcüklerde de д harfinin yazımında da herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi söz varlığına Arapça ve Farça'dan girip yerleşen ve /d/ sesiyle biten sözcükler çekimlendiğinde д harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez.

яд [yad] 'yabancı' (TTOS: 314)

яды [yadı] 'yabancısı'(TTOS: 314)

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde /d/ sesi д harfiyle belirtilir ve duyulduğu bütün konumlarda yazılır.

Söz başı

дебитор [debitor] 'borçlu' (TTAS I: 293)

дедектив [dedektiv] 'dedektif' (TTAS I: 299)

Söz ortası

Hece başı: редакция [redaksiye] 'baskı, basma işi' (TTAS II: 586)

Hece sonu: кадриль [kadril] 'ikişer çiftle yapılan bir dans' (KTTS:127)

кафедра [kafedra] 'kürsü' (KTTS:127)

Söz sonu

поход [pohod] 'yürüyüş' (TTAS II: 535)

параход [parohod] 'buharlı gemi, vapur' (KTTS: 216)

2.2.3.6. E – e Harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

ET'deki /i/ fonemi Tatar Türkçesi'nde /í/ fonemiyle değişmektedir. Kelime başında normalden biraz daha kısa bir ünlüdür. Bilhassa düz/dar ünlülü eklerde /ı/'nın ön sıradan karşılığıdır, özellikle kelime içinde Türkiye Türkçesindeki /é/'ye nazaran daha dar bir fonemdir (Develi 1997: 76).

Tatar Türkçesi'nde /é/ sesini göstermek için sözcükteki konumuna göre söz başında э diğer konumlarda e harfleri kullanılmıştır. Söz başında /é/ sesini vermek üzere kullanılışı "2.2.3.31 Э – э harfi" başlıklı bölümde detaylı olarak açıklanacaktır.

Tatar Türkçesi sözcüklerdee harfineiki hece ve bir sesi göstermek üzere üç ayrı görev tayin edilmiştir (Poppe 1963: 20):

1) /yé/ hecesi: İnce sıradan sözcüklerde; söz başında, söz içinde hece başında veya bir ünlünün ardından geldiğinde */yé/ hecesini* bildirir,

2) /yı/ hecesi: Kalın sıradan sözcüklerde; söz başında, söz içinde hece başında veya bir ünlünün ardından geldiğinde /yı/ hecesini bildirir,

3) /é/ sesi: İnce sıradan sözcüklerde; bir ünsüzden sonra /é/ sesini bildirir.

Söz başı

егет [yégét] 'yiğit, delikanlı' (Öner 1998: XLVIII)

еш [yış] 'sık' (Öner 1998: XLVIII)

Söz ortası

Hece başı: каен[kayın] ‘kayın, akçaağaç’(KTTS:163)

төен [töyén] ‘düğüm’ (KTTS:292)

Hece ortası: күпер [küpér] ‘köprü’ (KTTS: 147)

Төрек [Törék] ‘Türk’ (KTTS: 290)

Hece sonu: белән [bélen] ‘ile, beraber’ (Öner 1998: XLVIII)

шешә [şéşe] ‘şişe’ (KTTS: 253)

Söz sonu: чәнечке [çenéçké] ‘çatal’ (KTTS: 63)

тире [tiré] ‘deri’ (KTTS: 283)

Bu durumda e harfi sözcükteki konumuna göre farklı şekillerde okunmaktadır. Üstelik söz başına geldiğinde [*yı*-] ya da [*yi*-] olarak okunması tek heceli sözcüklerde sözcüğün bilinmesine bağlıdır. Örneğin okuyucu[yış] sözcüğünün anlamını bilmiyorsa onu [yiş] olarak okuyabilir ancak Tatar Türkçesi’nin söz varlığında [yiş] sözcüğü yoktur.Aslında [yış] olarak okunması sözcüğün sonunda ь işaretinin bulunmamasıyla ilgilidir. Sözcüğün doğru okunması bu kuralın da bilinmesine bağlıdır.

Tatar Türkçesi’ndeki /é/ sesini söz başında ve içinde ayrı ayrı yazmak ve hem */yı/*, hem */yé/* hecesi için kullanmak alfabe tekniğine hiç uymamaktadır (Öner 1998: XLVIII).Üstelik bu harfin Tatar Türkçesi söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış kelimelerdeki ses değeri de farklı olduğundan bu sözcüklerdeki e harfi Tatar Türkçesi sözcüklerdeki gibi telaffuz edilmez. Bu durum da okunuş açısından imla ile ilgili bir başka önemli soruna temel teşkil eder.

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Arapça ve Farsça'dan alıntılanmış sözcüklerde de e harfinin yazımında da herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

İyelik eki ile çekimlenen sözlerde /l, m, n, r, y, ñ, v/ dar düz /é/ sesinin düştüğü görülür ve bu imlaya yansır (Hakimcan 1995: 15):

гомерен [gomérén] 'ömürünü'>гомрен {gomrén] 'ömrünü'

берсен [bérésén] 'birisini' > берсен [bérsén] 'birisini'

күңеле [küñélé] 'gönlü' > күңле [küñlé] 'gönlü'

/é/ sesiyle biten emir fiillerinin şimdiki zaman eki /y/ ile çekimlendiğinde /é/ sesi ardından gelen /y/ sesi etkisiyle yazıda и harfiyle bildirilir (Hismetullin – Saykin 1957: 93):

төзе- [tözé-] 'kur-,' >төзи [töziy] 'kuruyor'

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığındaRusça'danalıntılanmış sözcüklerde e harfinin söz başında konumundaki durumu "2.2.3.31 Э – э harfi" başlıklı bölümde detaylı olarak açıklanacaktır.

Tatar Türkçesi'nin söz varlığındaRusça'danalıntılanmış sözcüklerde e harfi Rusça'da olduğu gibi okunur (Poppe 1965: 26). Rusça'daki e harfinin bildirdiği ses, bu harfin Tatar Türkçesi'nde bildirdiği /é/ sesinden daha geniş olan /e (ē)/ ünlüsünü gösterir (Veliyullina – Kurbatov 1965: 156).Bazı sözcüklerde e harfi /ye/ hecesini de bildirir, bu harfin /ye/ sesini bildirdiği durumlar Rus imlasıyla ilgilidir.

Söz ortası

Hece başı: проект [pro**ye**kt] ‘proje, plan, tasarı’ (KTTS: 220)

поема [poyema] ‘manzume, şiir’ (KTTS: 218)

Hece ortası: промышл**е**нность [promışl**e**nnost] ‘sanayi’ (KTTS: 220)

Сов**е**т [Sovyet] ‘Sovyet’ (TTAS II: 658)

Hece sonu: префикс [prefiks] ‘ön ek’ (TTOS 204)

протекция [protektsiya] ‘koruma, himaye’ (TTOS 206)

Söz sonu

кафе [kafe] ‘kafe’ (TTOS 120)

Ekim devrimiden sonra Tatar Türkçesi’ne yerleşen sözcüklerin, özellikle terimlerin, kök ve gövdeleri Rus imlasında olduğu gibi yazılır ve okunurlar (Kurbatov 1960: 122, Hismetullin – Saykin 1957: 47-51).Örneklerde de gösterilen ‘Sovyet’ sözcüğü Tatar Türkçesi imla kurallarına göre okunsaydı [Sovét] biçiminde söylenmesi gerekirdi. İlgili örnekler Tatar Türkçesi üzerindeki Rus dili kurallarının etkisi Tatar Türkçesi’nin imlasında ikilik yaratmaktadır.

Tekin’e göre, Tatarcada Eski Türkçe kısa /i/ ve uzun /i/ fonemlerinden gelişen ve Kiril alfabesinde söz içinde (e) ye, söz başında э harfiyle gösterilen /é/ sesi Eski Türkçe kısa ve uzun açık /ä/ ile kısa ve uzun kapalı /e/ ünlülerinden gelişen /i/ foneminden mutlak ayırt edilmelidir çünkü bu ünlüler iki ayrı fonemdir ve alfabede iki ayrı harf ile gösterilmelidir. O, Latin alfabesinde kısa açık /i/ ünlüsü üzerine bir yay konulmuş e harfi ile veya aynı biçimde, değiştirilmiş bir i harfi ile gösterilebileceğini önermiş ancak noktalı i harfi üzerine kısalık işareti olarak bir yay koymak külfetli olacağından kısa açık /é/ ünlüsünü şimdiki alfabede olduğu gibi e

harfi ile göstermenin en pratik çözüm olacağını söylemiştir. Fakat bu durumda da Tatarcaya geçmiş Rusça alıntılardaki sözbaşı normal /e/ foneminin yazımının sorun olacağını hesaba katıp son olarak kısa ve açık /i/ ünlüsünün üzeri yaylı e harfi ile gösterilmesini önermiştir (Tekin 1993: 84).

/y/, /ı/ ve /é/ seslerinin bildirilmesi için Kiril-Tatar alfabesinde sırasıyla ayrı ayrı й, ы ve е harfleri bulunmaktadır. Söz konusu harfler sadece ilgili sesleri belirtmek üzere kullanıldığında Tatar Türkçesi'ndeki e harfinin yazımına bağlı imla problemleri kalmayacaktır. Ancak Rus dilinden giren kelimelerin yazımda olduğu gibi okunuşunda da Tatar Türkçesi'yle örtüşmesi gerekir. Aksi halde aynı harfin Tatar Türkçesi sözcüklerin yazımındaki imla sorunları halledilmiş olmasına rağmen, ses bakımından e harfinin Rus dilinden alınan sözlerde kullanılışı ile Tatar Türkçesi'nin kendi sözcüklerinde kullanılışı arasındaki fark imla sorunu olmaya devam edecektir.

1999 yılında Tatar Türkçesinin Latin harfleri temelindeki Tatar alfabesi ile yazımı için belirlenen alfabede, Kiril alfabesindeki e harfiyle bildirilen /i/ sesi Latin alfabesinde i harfi ile bildirilmiştir [1]. Bu durum Kiril alfabesinde e harfinin birden fazla görevde kullanılmasından kaynaklı imla problemlerine bir çözüm bulma girişimi olarak değerlendirilebilir.

[1]"Tatarstan Respublikası Zakonı Lâtin Grafikası Nigezend´ Tatar Alfavitın Torgızu Turında", Vatanım Tatarstan, 29 Oktyabr 1999, 4. s.

2.2.3.7.Ë – ë harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Yo, yö sesleri için İlminskiy'in hazırladığı alfabede Rus alfabesinde bu heceyi temsil eden Ёё işaretleri kullanılmamıştır. Bu heceyi belirtmek için başka bir işaret de kullanılmayıp, йолдыз, йөзөк örneklerinde görüldüğü gibi var olan sesler ile belirtilmiştir. Burada ö sesi için kullanılan harfin Latin alfabesindeki şekliyle bulunması dikkate değerdir. Tatarlar için 1938'de hazırlanan alfabede de bu heceye has herhangi bir işaret görülmemekle birlikte bu dönemde /ö/ sesi, /o/ harfinin inceltme işareti yardımıyla ince okunuşunun bildirilmesiyle (оь) yazıda gösterilmiştir. *О* ve*оь* (/o/, /ö/)harfleri ile*е* (/é/, /yı-/, /yé-/) harfi birleştirilerek(eo-еоь) /yo/ ve /yö/ heceleri oluşturulmuştur: (Kurbatov 1960: 99-100).

1939'da Rus alfabesinin tamamen kabul edilerek alfabeye eklenen 6 harften (ә, ө, ү, ж, ң, h) biri olan /ö/ sesi için ayrı bir işaret alınmasıyla yo, yö (eo,еоь) heceleri yazıda, йо-йөbiçiminde gösterilmeye başlanmıştır. Hemen sonraki yıl yani 1940'ta yazımda harflerden tasarruf edileceği öne sürülmüş ve bu hecelerin yazımında Tatar Türkçesi sözcükler için de ë işaretinin kullanılması talep edilmiştir. Bu işaret /yo/ hecesini bildirirken, /yö/ hecesi için, gerek görüldüğü durumlarda, inceltme işaretine başvurulması önerilmiştir:

	1938	1939	1940
/yo/	еомры [yomrı] ‘yuvarlak, yumru’ еомшак [yomşak] ‘yumuşak’ еомгак [yomgak] ‘yumak’	йорт [yort] ‘bina, ev’ йөзек [yözik] ‘yüzük’	ёрт [yort] ‘bina, ev’ ёлдыз [yoldız] ‘yıldız’
/yö/	еоьряк [yörek] ‘kalp, yürek’ еоьзем [yözim] ‘üzüm ağacı ve meyvesi’		ёрть- [yört-] ‘yürüt-’ ёзек [yözék] ‘yüzük’

Ancak bu işaret, hecenin ince halinin kullanılmasını gerektiren kimi yerlerde incelik işaretini kullanma zaruretinden yine iki harf ile yazılma gerekliliğini ortadan kaldırmadığı için Tatar Türkçesi sözlerinin yazımında kullanılmaması kararına varılmıştır ve 1939’daki yazımı günümüze kadar kullanılagelmiştir (Kurbatov 1960: 99-106).

Günümüzde de Tatar Türkçesi sözcüklerin yazımında bu hece iki harf ile bildirilmektedir (Öner 2009: 344-347):

йомры [yomrı] ‘yuvarlak, yumru’

йомырка [yomırka] ‘yumurta’

йөрәк [yörek] ‘yürek’

йозак [yozak] ‘kilit’

йөреш [yöriş] ‘adım’

Tatar Türkçesi'nde sadece Rus dilinden giren sözcüklerde kullanılan ë harfi sözcüklerde hece başında /yo/, söz içinde bir ünsüzden sonra kullanıldığında ise ince bir /o/ biçiminde okunur. Bu /o/ sesi Tatar Türkçesi'nde o ile ö arası bir sese karşılık gelir(Poppe 1963: 20-26):

ёлка [yolka], 'yılbaşı ağacı'

самолёт [samolöt], 'uçak'

Tatar Türkçesi sözcüklerde bu harf kullanılmadığı gibi, Tatar Türkçesi'nde bu harfle yazılan alıntı sözcüklerin sayısı da oldukça azdır. Bu çalışmamızı hazırlarken Türkiye'de Tatar Türkleri'nin alfabelerine yer verilen çalışmaların bir kısmının Rus dilinde /yo/ hecesini temsil eden ë harfini Kiril-Tatar alfabesi dahilinde gösterilmesine rağmen, bir kısmında belirtilen Kiril Tatar alfabesinde ë harfinin bulunmadığına tanık olduk. Hatta söz konusu harf "Tatar Télénéñ Añlatmalı Süzlégé"ne (1977-1981), "Sovremennıy Tatarskıy Literaturnıy Yazık" (Kurbatov – Mahmutova ve başk. 1969:112) v.s gibi önemli eserler de bulunmaz ve söz konusu eserlerde Kiril-Tatar alfabesi 38 harf olarak bildirilir. Ancak Velitova ve Vagıyzov tarafından Tatar Türkçesi'nin 1. sınıflara öğretilmesi için hazırlanan ve 2010 yılında Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve Fen Bakanlığı tarafından onaylanan ders kitabındaki alfabede ë harfine yer verilmiştir. Bu harfin kullanılmasında da Rusça'dan alıntılanmış sözcükler örnek gösterilmiştir (Velitova – Vagıyzov 2010):

шофёр [şóför] 'şoför'

монтёр [montör] 'tesisatçı'

самолёт [samolöt] 'uçak'

вертолёт [vertolöt] 'helikopter'

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi sözcüklerin yazımında ë harfi kullanılmaz.

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerdeëharfikullanılır ve Rus dili imlasına uygun olarak tıpkı Rus dilindeki gibi yazılır. Rus dilinde bu harf baş pozisyonda /yo/ hecesini, bir ünsüzden sonra /o/ sesini belirtmek için kullanılır. Onun bildirdiği /o/ sesi Tatar Türkçesi'ndeki /o/ sesinden biraz daha incedir (Poppe 1963: 26):

миномёт [minomöt] 'harç' (TTAS II: 395)

костёл [kostöl] 'klise' (TTAS II: 167)

(Rus dilinin kendi sesi olan o sesini bildirmek üzere kullanılan sesi belirtmek üzere örneklerde ö sesi kullanılmıştır).

Tatar Türkçesi sözcüklerde ë harfinin kullanılmayıp bu harfin bildirdiği seslerin ayrı ayrı harflerle yazılması alfabede я, ю, е, и, у gibi hece bildiren harflerin kullanılmasının gereksizliğini bildiren bir örnek niteliğindedir. Her sesin alfabede ayrı bir harfle temsil edilmesi sorunsuz bir imla için temel teşkil etmektedir.

2.2.3.8. Ж – ж harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi'nin kendi sözcüklerindeçok az sözcükte /j/ sesi bulunur (Hakimcan 1995: 17):

ыжгыру [ıjgıruw] 'uğuldamak, kuvvetli esmek (rüzgar)'

чыжлау [çıjlaw] 'cızlamak'

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında /j/ sesiyle biten sözcüklerin Çekimli Hâllerinde herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

тираж+ытиражы[tiraj, tirajı] 'tiraj, tirajı, baskı sayısı' (TTOS 2010: 250).

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Rus dilinden veya başka dillerden alınmış sözcüklerde bulunan ve ж harfi, yazıda /j/ sesinin duyulduğu her konumdabulunur:

Söz başı

жулап [julap] 'oluk' (Poppe 1965: 20)

жулик [jülik] 'dolandırıcı' (Öner 2009: 125)

Söz ortası

Hece başı: пожар [pojar] 'yangın' (KTTS: 218)

Hece sonu: аждаһа [ajdaha] 'ejderha' (Poppe 1965: 20)

Söz sonu

тираж [tiraj] ‘tiraj, baskı sayısı’ (Öner 2009: 283)

шантаж [şantaj] ‘şantaj’ (TTAS III: 489)

2.2.3.9. З – зharfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi’nde /z/ sesini karşılayan з harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

зәңгәр [zeñger] ‘mavi, gök’ (TTS: 100)

зарар [zarar] ‘zarar’ (TTS: 98)

Söz ortası

Hece başı: сизем [sizém] ‘sezgi, sezme’ (TTS: 271)

язык [yazık] ‘yazık, günah, suç’ (TTS: 441)

Hece sonu: тамызгыч [tamızgıç] ‘damlatıcı’ (TTS: 297)

яалгызлык [yalgızlık] ‘yalnızlık’ (TTS: 444)

Söz sonu

тигез [tigéz] ‘yassı’ (TTS: 311)

нигез [nigéz] ‘temel, esas’ (TTS: 226)

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi'nde /z/ sesi ile biten sözcüklerin çekimli hâllerinde herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerdeki yazımında Tatar Türkçesi'nde olduğu gibiз harfi /z/ sesini bildirmektedir. Bu ses duyulduğu bütün konumlarda yazılır.

Söz başı

завод [zavod] 'fabrika' (TTAS I: 338)

закон [zakon] 'kanun, yasa' (TTS: 97)

Söz ortası

Hece başı: вокзал [vokzal] 'gar, tren istasyonu' (TTAS I: 241)

рецензия [retsenziye] 'tenkit, eleştiri' (TTS: 257)

Hece sonu: взвод [vzvol] 'takım' (TTAS I: 238)

разведка [razvedka] 'askerî keşif' (TTS: 253)

Söz sonu

завхоз [zavhoz] 'kamarot' (TTAS I: 338)

колхоз [kolhoz] 'kolhoz' (TTS: 159)

2.2.3.10. И – иharfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

Tatar Türkçesi'nin Kiril alfabesiyle yazımında /i/ sesinin iki ayrı fonem değeri taşıyan şekilleri iki ayrı harf (kısa açık i: э-, -е- (-é-); normal i: и) ile gösterilmiştir. Kısa açık i, söz başında ve ortasında farklı işaretlerle gösterilmiş ve nasıl söz ortasında kısa açık i (-é-)'yi belirten ses söz başında yı-, yé, söz ortasında /é/ şeklinde okunmuşsa normal /i/ sesini bildiren işaret de (и) bazı durumlarda /iy/ diftongunu belirtmek için de kullanılmıştır.Üstelik alfabedeki diğer hece bildiren herfler bildirdikleri hecelerin hem ince hem kalın sıradan biçimlerini yazıda göstermek üzere kullanılırken и harfi iy hecesini bildirmesine rağmen /ıy/ hecesini karşılamaz, bu hece sözcük içinde bütün konumlarda *ый* biçiminde iki harf bir araya getirilerek bildirilir. Birden fazla sesin tek bir harfle gösterilmesi imla geleneğine uymamakla birlikte aynı hecenin ince ve kalın sıradan kullanılan biçimlerinin farklı yazılışlara sahip olması da imla geleneğinde karmaşaya yol açmaktadır:

/éy/: сөйли [söyliy] 'söylüyor' (Öner 2007:687)

көйли [köyliy] 'ayalıyor' (Öner 2007:687)

тити [titiy] 'tavuk' (Öner 2009: 284)

/ıy/: сыйфат [sıyfat] 'sıfat' (TTAS II: 698)

мантыйк [mantıyk] 'mantık'(TTAS II: 366)

каурый[kawrıy] 'kuş tüyü' (TTAS II: 75)

кырмазый[kırmazıy] 'kızıl, kırmızı rengi'TTAS II: 227

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi'ndeиharfi birinci hecede /i/sesini bildirmek üzere kullanılırken, sözcük sonunda /*-iy*/ hecesini bildirmek üzere kullanılır (Poppe 1963: 20).

İlk hecede

Hece başı: ил [il], 'il, devlet' (TTAS I: 377)

ирек [irék], 'hürriyet, özgürlük' (TTAS I: 406)

ир [ir], 'koca eş' (TTAS I: 405)

типке [tipké], 'tepki' TTAS III: 101)

кинәт [kinet],'birdenbire, ani'(TTAS II: 101)

Hece ortası: типке [tipké], 'tepki' (TTAS III: 101)

мизгел [mizgél] 'vakit, zaman' (TTAS II: 389)

Hece sonu: кинәт [kinet], 'birdenbire, ani' (TTAS II: 101)

кисәк [kisek] 'parça, bölüm, kısım' (TTAS II: 109)

Söz sonu

сөйли [söyliy] 'söylüyor' (Öner 2007:687)

көйли [köyliy] 'ayalıyor' (Öner 2007:687)

тити [titiy] 'tavuk' (Öner 2009: 284)

Söz sonunda bu yazıma dayanan bazı diftonglu sözler yaklaşık altmış yıllık yazım sonucunda kısa ve monoftong olarak telaffuz edilmektedir (Öner 2007:687):

эти [eti] ‘baba’

эби [ebi] ‘nine’

/K, g/ ve /ķ, ġ/ seslerinin ince ya da kalın olduğunu belirlemek üzere и yerine ый yazımının kullanıldığı yerler de vardır (Kurbatov - Mahmutova ve başk. 1969: 116):

шагыйрь [şaġir]‘şair’

гыйбрет [ġibret] ‘ibret’

Сәгыйть [Seġit] ‘özel (şahıs) isim’

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi sözlerde ilk hece dışında, hece ve söz sonunda /iy/ diftongu olarak okunan bu ses yine ilk hece dışında, hece ortasında yani kendisinden sonra ünsüz bir ses kullanıldığında /i/ biçiminde okunur. Genel kural böyle olmasına rağmen/e/ sesiyle biten fiiller şimdiki zamanla çekimlenip, şahıs eki ile kullanıldığında genel kuralın dışında tutularakи harfi /iy/ diftongunu bildirmek için kullanılır:

эшлә-	Teklik	Çokluk
1.şahıs	эшли-м [éşliym],'çalışıyorum'	эшли-без [éşliybéz], 'çalışıyoruz'
2. şahıs	эшли-сең [éşliyséñ],‘çalışıyorsun’	эшли-сез[éşliyséz], ‘çalışıyorsunuz’
3. şahıs	эшли[éşliy], ‘çalışıyor’	эшли-ләр[éşliyler], ‘çalışıyorlar’

(Öner 1998: 174)

Çekimlenmiş fiillerinörneklerde gösterildiği şekliyle okunması Tatar Türkçesi’nin gramerini iyi bilmeyi gerektirir. Aksi halde bu çekimlenmiş fiillerin

sırasıyla "éşlim, éşlisén, éşliy (son seste *-iy* okunma kuralı biliniyorsa böyle okunacaktır, bilinmiyorsa éşli okunması muhtemeldir), éşlibéz, éşliséz, éşliler" şeklinde okunması beklenir.

Söz konusu örnekte göze çarpan diğer husus söz sonundaki seste gerçekleşen ünlü daralmasıdır.A ve ə sesleriyle biten fiiller şimdiki zamanda çekimlenip şahıs ekleriyle kullanıldığında yazımda /a/ > /ı/ ve /e/ > /é/ biçiminde düz geniş ünlünün düz dar ünlüye dönüşümü meydana gelir ve bu sözcüğün okunuşunu da etkiler (Poppe 1963: 62-63). Fiilin emir çekim eki aldığı durumlarda 1. teklik ve çokluk şahıs çekimlerinde de bu daralma ortaya çıkar ve imlaya yansır (Öner 1998: 187):

башл**а-** Teklik Çokluk

1.şahıs: башлыйм [başlıym]'başlayım'башлыйк[açıyk] 'başlayalım'

сөйлə-

1. şahıs: сөйлим [söyliym] 'söyleyim' сөйлик [söyliyk] 'söyleyelim'

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde /i/ sesinin duyulduğu bütün konumlardaи harfi yazılır. Tatar Türkçesi'ne Rusça'dan giren sözler, özellikle de terimler, Rus imlasında olduğu şekilleriyle kullanılır (Zekiyev 1998: 109).

<u>Söz başı</u>

индикатор [indikator] 'gösterge' (TTAS I: 393)

инструмент [instrument] 'alet' (TTAS I: 397)

Söz ortası

Hece ortası: калий [kaliy] ‘potasyum’ (TTAS II: 31)

карантин [karantin] ‘karantina’ (TTAS II: 54)

Hece sonu: кандидат [kandidat] ‘aday’ (KTTS: 127)

логика [logika] ‘mantık’ (TTAS II: 342)

2.2.3.11. Й – йharfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesinde /y/ sesini bildirmek üzere kullanılan bu harf bazı istisnalar dışında duyulduğu her konumda yazılır. Bu istisna durumlar я, ю, е gibi harfler /y/ sesi ile başlayan heceleri bildirdikleri için ortaya çıkar.

*Söz ve hece başında/y/ sesinin ardından /a ve e/ sesi geldiğinde oluşan /ya ve ye/ heceleriя harfi ile gösterildiğinden /y/ sesi duyulmasına rağmen yazıdaй harfi bulunmaz:

яз [yaz] ‘bahar, ilkbahar’ (TTAS III: 622)

ярар [yarar], ‘peki, tamam’(TTAS III: 645)

җәя [ceye] ‘ok atılan yay’ (TTAS III: 812)

* Söz ve hece başında е harfinin kullanıldığı durumlarda /y/ sesi duyulmasına rağmenй harfi yazıda gösterilmez.

егет [yégét] ‘yiğit, delikanlı’ (Öner 1998: XLVIII)

еш [yış] ‘sık’ (Öner 1998: XLVIII)

каен[kayın] ‘kayın, akçaağaç’(KTTS:163)

төен [töyén] ‘düğüm’ (KTTS:292)

* Söz ve hece başında /u ve ü/ sesleri bulunursa /yu ve yü/ hecelerini bildirmek üzere ю harfi kullanıldığından bu yazımda й harfi bulunmaz.

югары [yugarı] ‘yukarı, üst, yüksek’ (TTAS III: 601)

юлдаш [yuldaş] ‘yoldaş’ (TTAS III: 609)

юка [yuka] ‘ince’(TTAS III: 604)

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de й harfinin yazımında da herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

й harfiyle biten bir sözcük /a/ ve /e/ ünlüleriyle başlayan bir ekle çekimlendiğinde я ile yazılacağından й harfi bu sözcüğün yazımında ilgili ekten once görülmez.

й harfiyle biten bir sözcük /ı/ ve /é/ ünlüleriyle başlayan bir ekle çekimlendiğinde е ile yazılacağından й harfi bu sözcüğün yazımında ilgili ekten once görülmez (Galiyullin – Raskulova 2010: 383):

җәй- >җәеп [cey- > ceyip] ‘ser-, yay- >serip, yayıp’ (zarf fiil eki)

ки- > киеп [kiy- > kiyip] ‘giy- > giyip’(zarf fiil eki)

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerdeki /y/ sesinin yazımı Tatar Türkçesi sözcüklerde olduğu gibidir; bu ses istisnalar dışında

duyulduğu her konumda yazıda bulunur. Bu istisna durumlar я, ю, е gibi harfler /y/ sesi ile başlayan heceleri bildirdikleri için ortaya çıkar.

2.2.3.12. К – кharfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Türk dilinin bazı lehçelerinde bu sesler, kalın ve ince sıradan kullanılma durumlarına göre kalın ve ince halleri olmak üzere ikişer işaretle gösterilmiştir. Yañalif'te bu /k/ sesinin ince ve kalın varyantları için sırasıyla *k* ve *q*, harfleri kullanılmıştır.

Kurbatov'un çalışmasında açıkladığı gibi bu sesler 1938'de ilan edilen alfabede tek şekille yerini almış ancak alfabede kalın şekillerinin de bulunup bulunmamasıyla ilgili tartışma yıllarca sürmüştür. İlk yıllarda bu seslerin kalın ya da ince sıradan olduğunun belirtilmesinin zaruri olduğu durumlar için къ ile gösterilmesi uygun görülmüştür. 1950'lerde bu mesele tekrar gündeme gelmiş, bir grup ince ve kalın sıradan /k – ķ/ sesleri arasında nüans olduğunu, müstakil ses olarak görülmemesi ve bu sebeplerle alfabede yer bulmadığını savunmuş, diğer grup ise bunların alenen birer fonem olduğunu savunmuşlardır. Kurbatov da söz konusu seslerin farklı birer ses olduğunuve bunların hem ince hem kalın varyantlarının bulunduğunu örneklerle açıklamıştır:

	К	Қ
İnce varyant	***Килен***[kilén] ‘gelin, genç kız’, ***Көн***[kön] ‘1.gün, 2.güneş’, ***көрән***[kören] ‘kahverengi’	***қәрдәш***[ḳerdeş] ‘aileden olan kişi, kardeş’, ***қәләм***[ḳelem]‘söz, kelam’, ***қәрар***[ḳerar] ‘karar, düşünülen niyet’, ***нәқ***[neḳ] ‘tam’ ***тәқдим***[teḳdim] ‘teklif’, önerme’, ***хәқиқәт***[heḳiket] ‘hakikat’
Kalın varyant	***колхоз***[kolhoz] ‘kolhoz, Sovyet devletinde çiftçilik işlerini birlikte yürüten üretme çiftliği’;	***қама***[ḳama] ‘su samuru’, ***қарта***[ḳarta] ‘harita, atlas’, ***арқа***[arḳa] ‘sırt, arka’, ***қул***[ḳul] ‘kol’, қ***ылыч***[ḳılıç] ‘kılıç’, ***өскөрма***[öşḳorma] ‘üst yapı’

Ancak birbirine yakın böyle seslerin her birinin alfabede gösterilmesinin, nicelik bakımından alfabede artışa neden olduğu ve bunun karmaşaya yol açacağı düşüncesiyle alfabede kullanılmamasına karar verilmiştir (Kurbatov 1960: 102-118).

1987-1990 yıllarında aynı konu yine gündeme gelmiş, 1993-1994’te gazetelerde bununla ilgili yazılar çıkmış fakat günümüzde de olduğu gibi bu seslerin Kiril alfabesinde к harfiyle gösterilmesinde hiçbir değişiklik olmamıştır (Zekiyev 1998: 133).

Söz başı

килен [kilén] ‘gelin’ (TTAS II: 94)

көрәк [körek] ‘kürek’ (TTAS II: 271)

Söz ortası

Hece başı: төркем [törkém] ‘grup’ (TTAS III: 261)

аксакал [aksakal] ‘yaşlı, tecrübeli’ (TTAS I: 35)

Hece sonu: бүрекче [bürékçé] ‘börkçü, şapkacı’ (TTS: 65)

озакка [ozakka] ‘çok zaman, uzun müddet’ (TTS: 232)

Söz sonu

күк [kük] ‘gök’ (TTAS III: 291)

тарлык [tarlık] ‘darlık’ (TTAS III: 44)

Tatar Türkçesi’nin yazımında kullanılan Arap ve Latin alfabesinde söz konusu seslerin varyantlarına yer verilmesine rağmen Rus alfabesinin kullanılmaya başlanmasıyla bu sesler incelik-kalınlık bakımından Kiril alfabesinde ayırt edilmemiş ve к harfiyle simgelenmiştir.Günümüzde de Kiril harfli Tatar alfabesinde bu seslerin kalın ve ince biçimleri için ayrı birer harf bulunmamaktadır.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Söz sonunda ünlüyle başlayan bir ek ile çekimlendiğinde /k/ sesi ötümlü karşılığı olan /g/ sesine değişir ve bu yazıya yansır. Yani iki ünlü arasında kalan /k/ sesi ötümlüleşir (Öner 2007: 696):

аяк+ы >аягы [ayagı] ‘ayağı’

пычак+ы+быз >пычагыбыз[pıçagıbız] ‘bıçağımız’

сук+а >суга [suga] ‘vuruyor’

чык+ар- >чыгар- [çıgar-] ‘çıkar-’

төтек+ е >төтеге [tötégé] ‘kandili’ (TTOS: 256)

азатлык+ы >азатлыгы [azatlıgı] ‘özgürlüğü’ (TTOS: 25)

Türkiye Türkçesi’nden farklı olarak Tatar Türkçesi’nde ötümsüz sesle biten sözcüklerde kullanılmak üzere ötümsüз sesle başlayan ekler ayrı bir kategori oluşturmaktadır. Yani ötümlü bir sesle başlayan bütün hal eklerinin ayrı bir varyant olarak ötümsüz şekilleri de Tatar Türkçesi’nde birer ek olarak bulunmaktadır (Öner 1998: 105-141). /k/ sesiyle biten sözcükler ötümlü-ötümsüz halleri bulunan eklerin ötümsüz olanları kullanılarak çekimlenir:

Aitlik eki: -gı, -gé; -kı, ké

актык+кыел [aktıkkıyıl] ‘sonuncu yıl’

торак+кы [torakkı] ‘meskene ait’

Yönelme hali eki: -ga, -gə; -ka, -kə; -a, ə

төбәк+кә [töbekke] ‘bölgeye’

тармак+ка [tarmakka] ‘dala, budağa’

Bulunma hali eki: -ta, -tə; -da, -də

аръяак+та [aryakta] ‘karşıda’

сөяк+тә [söyekte] ‘kemikte’

2) Tatar Türkçesi’nin Söz VarlığındaArapça ve Farsça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farça’dan alıntılanmış sözcüklerde /k/ sesinin ön sıradan ünlülerin kullanıldığı sözlerde art sıradan olduğunu göstermek için bu harf ъ işareti ile birlikte kullanılmıştır (Poppe 1963: 22):

тәкъдим [teḳdim] ‘takdim, sunu, teklif’

шәфәкъ [şéfeḳ] ‘şafak, tan’ (KTTS: 252)

тәкъва [teḳva] ‘dindar’ (KTTS: 271)

Ъ işaretinin herhangi bir fonetik değeri yoktur. Kalınlık işareti olarak kullanımıTatar Türkçesi’nin söz varlığına Arapça’dan gelip yerleşen sözcüklerde özellikle /k/ ve /g/ seslerinin kalın sıradan karşılıkları olan /ḳ/ ve /ġ/ seslerini göstermek için kullanılmaktadır(Poppe 1963: 26).

3) Tatar Türkçesi’nin Söz VarlığındaRusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nde alıntılanmış sözlerde /k/ sesinin duyulduğu her konumda к harfi yazılır.

Söz başı

крахмал [krahmal] ‘nişasta’ (TTAS II: 175)

корректив [korrektiv] ‘uyarlama’ (TTAS II: 159)

Söz ortası

Hece başı: вокалист [vokalist] ‘şarkıcı’ (TTAS I: 241)

горелка [gorelka] ‘meşale’ (TTAS I: 274)

Hece sonu: демократия [demokratiya] ‘demokrasi’ (TTAS I: 297)

индуктив [induktiv] ‘tümevarımsal’ (TTAS I: 393)

дактиль [daktil] ‘bir şiir ölçüsü’ (TTAS I: 290)

Söz sonu

артельщик [artelşçik] ‘hamal’ (TTAS I: 71)

гудок [gudok] ‘korna sesi’ (TTAS I: 279)

2.2.3.13. Л - л harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi’nde /l/ sesini karşılayan л harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır. Ancak /l/ sesi Türkçe kelimelerde söz başında ses taklidi kelimeler dışında hiç bir zaman kullanılmaz (Ergin 2012: 60)

Söz başı

ларт-лорт [lart-lort] ‘sert basarak yürüme sesi’ (KTTS: 181)

лең-леңˌ[leñ-leñ] ‘küçük köpeklerin havlaması’(KTTS: 182)

Söz ortası

Hece başı: онлы [onlı] ‘unlu’ (TTS: 233)

тилгән [tilgen] ‘çaylak’ (TTS: 313)

Hece sonu: мөлкәт [mölket] ‘mal-mülk’ (KTTS: 197)

мелтерә-[méltére-] ‘pırılda-’ (KTTS: 192)

Söz sonu

мул [mul] ‘pek çok’ (KTTS: 197)

минчел [minçél] ‘bencil’ (KTTS: 194)

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de л harfinin yazımında da herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde л harfi ile biten sözcükler çekimlediğinde bu harfin yazımında herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

2) Tatar Türkçesi’nin Söz VarlığındaRusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nde alıntılanmış sözcüklerde /l/ sesini karşılayan л harfinin yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

лодка [lodka] ‘kayık, sandal’ (KTTS: 183)

лом [lom] ‘demir sopa’ (KTTS: 183)

Söz ortası

Hece başı: жулик [julik] ‘yankesici’ (KTTS: 125)

фолиант [foliant] ‘büyük cilt’ (TTS: 371)

Hece sonu: фильмотека [milmoteka] ‘film arşivi’ (TTS: 371)

вельвет [velvet] ‘kadife kumaş’ (TTS: 69)

Söz sonu

минималь [minimal] ‘en az, asgari’ (KTTS: 194)

фискал [fiskal] ‘dedikoducu’ (TTS: 371)

2.2.3.14. M - м harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi’nde /m/ sesini karşılayan м harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Ancak Türkçe’de /m/ sesi genellikle, tabiat taklidi sözler ve ikilemeler dışında, söz başında bulunmaz. Eski Türkçe’de /m/ sesi ile başlayan kelimeler /b/ sesinden türemişlerdir (Ergin 2012: 61):

Söz başı малай шалай [malay şalay] ‘çoluk çocuk’ (KTTS: 186)

мырауда- [mıravla-] ‘miyavla-’ (TTS: 219)

Söz ortası

Hece başı: турама [turama] ‘doğrama’ (TTS: 330)

йомарлак [yomarlak] ‘yuvarlak’ (KTTS: 344)

Hece sonu: сөйләмчәк [söylemçek] ‘konuşkan’ (TTS: 286)

тәмле [temlé] ‘tatlı, lezzetli’ (KTTS: 272)

Söz sonu

салам [salam] ‘saman’ (TTS: 264)

шым [şım] ‘sakin, sessiz’ (KTTS: 254)

Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.Ancak т harfinin el yazısında m biçiminde alternatif bir gösterimi bulunduğu için, m biçiminde yazılmış /t/ sesi ile /m/ sesi kendi dilinde Latin alfabesini kullanıp Tatar Türkçesi'ni yeni öğrenenler tarafından bazen karıştırılır:

миң [tiñ] 'denk, eşit' yanlış okunursa; миң [miñ] 'ben, çıban'

may [tav] 'dağ' yanlış okunursa; may [may] 'may' mayıs'

Son örnekte olduğu gibi aynı durum y /u/ harfi için geçerlidir.

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Arapça ve Farsça'dan alıntılanmış sözcüklerde de м harfinin yazımında da herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi'nde м harfi ile biten sözcükler çekimlediğinde bu harfin yazımında herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde /m/ sesini karşılayan м harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

<u>Söz başı</u>

монтаж [montaj] 'montaj' (TTAS II: 404)

манго [mango] 'mango meyvesi' (TTAS II: 363)

Söz ortası

Hece başı: демарш [demarş] ‘hareket’ (TTAS I: 296)

рифма [rifma] ‘kafiye’ (TTAS II: 596)

Hece sonu: динамо [dinamo] ‘dinamo’ (TTAS I: 303)

пима [pima] ‘keçe ayakkabı’ (KTTS: 217)

Söz sonu

ритм [ritm] ‘ritim’ (TTAS II: 596)

моделизм [modelizm] ‘modelleme’ (TTAS II: 400)

2.2.3.15. Н - н harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi’nde /n/ sesini karşılayan н harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

ни...ни [ni...ni] ‘ne...ne (bağlacı)’ (KTTS: 202)

ничә [niçe] ‘ne kadar, kaç’ (KTTS: 202)

Söz ortası

Hece başı: бирнә [birne] ‘çeyiz’ (TTAS I: 167)

кыйнау [kıynaw] ‘dövmek’ (KTTS: 169)

Hece sonu: онлау [onlaw] ‘unlamak’ (TTAS II: 470)

җирәнгеч [cirengéç] ‘iğrenç’ (KTTS: 57)

Söz sonu

син [sin] ‘sen’ (TTAS II: 652)

кыен [kıyın] ‘zor, çetin’ (KTTS: 169)

Kiril esaslı Tatar alfabesinde /n/ sesini simgeleyen н harfi Latin alfabesinde sadece büyük harf olarak kullanıldığında da olsa /h/ sesine denk geldiği için kendi dilinde Latin alfabesini kullanıp Tatar Türkçesi’ni yeni öğrenenler tarafından bazen karıştırılır.

Tatar Türkçesi’nin söz varlığındaArapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de н harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde м harfi ile biten sözcükler çekimlediğinde bu harfin yazımında herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde /n/ sesini karşılayan н harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

норматив [normativ] ‘norm’ (TTAS II: 447)

налог [nalog] ‘vergi’ (KTTS: 199)

Söz ortası

Hece başı: лимонат [limonat] ‘limonata’ (KTTS: 183)

чиновник [çinovnik] ‘bürokrat,memur’ (KTTS: 67)

Hece sonu: колония[koloniya] ‘sömürge ülke’ (KTTS: 138)

станция [stantsiya] ‘istasyon’ (TTAS II: 669)

Söz sonu

гимн [gimn] ‘marş’ (KTTS: 94)

стакан [stakan] ‘bardak’ (KTTS: 243)

2.2.3.16. O - o harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi’nde /o/ sesini karşılayan o harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

İlk hece

Hece başı: оеткы [oyıtkı] ‘maya’ (TTAS II: 459)

озын [ozın] ‘uzun’ (KTTS: 210)

Hece ortası: тормыш [tormış] ‘hayat, yaşam’ (TTAS III: 119)

тотка [totka] ‘kulp, sap’ (KTTS: 287)

Hece sonu: тонык [tonık] ‘donuk’ (KTTS: 286)

торыш [torış] ‘duruş’ (KTTS: 286)

Tatar Türkçesi’ndeki /o/ sesi kısa bir ünlüdür ve Tatar Türkçesi sözcüklerde sadece ilk hecede görülür. Alıntı sözlerde ilk heceden ilerde rastlanılan /o/ sesi Tatar Türkçesi’ndekine göre daha uzundur (Hismetullin – Saykin 1957: 7-8).

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de o harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde o harfi ile biten sözcükler çekimlediğinde bu harfin yazımında herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde /m/ sesini karşılayan м harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

образ [obraz] ‘görüntü’ (TTAS II: 457)

оператор [operator] ‘operatör’ (TTAS II: 472)

Söz ortası

Hece başı: радио [radio] ‘radyo’ (TTAS II: 574)

географик [geografik] ‘coğrafi’ (KTTS: 94]

Hece ortası: пастор [pastor] ‘papaz’ (TTAS II: 505)

острог [ostrog] ‘hapishane, zindan’ (KTTS: 208)

виноград [vinograd] ‘üzüm’ (KTTS: 322)

Hece sonu: персонаж [personaj] ‘karakter’ (TTAS II: 509)

мода [moda] ‘moda’ (KTTS: 195)

Söz sonu

пианнино [piannino] ‘piyano’ (TTAS II: 513)

вето [veto] ‘veto’ (KTTS: 322)

2.2.3.17.П - п harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi’nde /p/ sesini karşılayan п harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

пычак [pıçak] ‘bıçak’ (TTAS II: 565)

парчалан- [parçalan-] ‘parçalanmak’ (KTTS: 215)

Söz ortası

Hece başı: салпы [salpı] ‘sarkık, düşük’ (KTTS: 228)

тупыл [tupıl] ‘kavak’ (TTAS III: 169)

Hece sonu: ипле [iplé] ‘uygun, yaraşır’ (TTAS I: 403)

туплан [tuplan] ‘bir grup atlı asker’ (TTAS III: 167)

Söz sonu

кап [kap] ‘tam, tamamen’ (KTTS: 156)

сап [sap] ‘sap, kulp’ (KTTS: 229)

Tatar Türkçesi’nde /p/ sesini simgeleyen п harfi sadece küçük harf olarak kullanıldığı konumlarda olsa da Latin alfabesinde /n/ sesine denk geldiği için kendi dilinde Latin alfabesini kullanıp Tatar Türkçesi’ni yeni öğrenenler tarafından bazen bu iki harf karıştırılır.

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de п harfinin yazımında da herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde o harfi ile biten sözcükler ünlü bir sesle başlayan bir ekle çekimlediğinde bu harfin ötümlü karşılığı olan /b/ sesine geliştiği görülür ve bu imlaya yansır:

тәртип+е > тәртибе [tertiyp > tertiybé] ‘tertip, düzen’(TTOS 2010: 244)

гареп+е > гаребе [garép > garébé] ‘sefil > sefili’ (TTOS 2010: 68)

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nde /p/ sesini karşılayan п harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

подвал [podval] 'bodrum' (TTAS II: 524)

поезд [poyezd] 'tren' (TTAS II: 525)

Söz ortası

Hece başı: помпа [pompa] 'pompa' (TTAS II: 531)

запас [zapas] 'stok' (TTAS I: 341)

Hece sonu: дипломат [diplomat] 'diplomat' (TTAS I: 304)

попугай [popugay] 'papağan' (TTAS II: 531)

Söz sonu

гороскоп [goroskop] 'astroloji' (KTTS: 94)

прицеп [pritsep] 'römork' (TTAS II: 545)

2.2.3.18. P - p harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi'nde /r/ sesini karşılayan p harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik

görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır. Ancak /r/ Türkçe'de söz başında, çok nadiren ses taklidi sözler dışında, hiç bulunmaz (Ergin 2012: 61).

Söz ortası

Hece başı: койрык [koyrık] 'kuyruk' (KTTS: 175)

кәкре [kekré] 'eğri, yamuk' (TTAS II: 249)

Hece sonu: кардәш [kardeş] 'kardeş' (TTAS II: 59)

каргыш [kargış] 'beddua, kötü söz' (TTAS II: 59)

Söz sonu

чатыр [çatır] 'çadır' (KTTS: 62)

кар [kar] 'kar' (TTAS II: 48)

Tatar Türkçesi'nde /r/ sesini simgeleyen p harfi Latin alfabesinde /p/ sesine denk geldiği için kendi dilinde Latin alfabesini kullanıp Tatar Türkçesi'ni yeni öğrenenler tarafından bazen bu iki harf karıştırılır.

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Arapça ve Farsça'dan alıntılanmış sözcüklerde de p harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi'nde /r/ sesini simgeleyen p harfi ile biten sözcükler çekimlediğinde bu harfin yazımında herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerin yazımında /r/ sesini karşılayan p harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında,

hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

рентген [rentgen] ‘röntgen’ (KTTS: 223)

радикап [radikal] ‘radikal’ (TTAS II: 573)

Söz ortası

Hece başı: сценарий [stsenariy] ‘senaryo’ (TTAS II: 690)

округ [okrug] ‘bölge, daire’ (KTTS: 207)

Hece sonu: сервант [servant] ‘büfe’ (TTAS: 644)

курсив [kursiv] ‘italik’ (TTAS II: 194)

Söz sonu

якорь [yakor] ‘gemi çapası’ (KTTS: 326)

локатор [lokator] ‘bulucu (sinyal)’ (TTAS II: 343)

2.2.3.19. C - c harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi’nde /s/ sesini karşılayan c harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

сан [san] ‘sayı’ (TTAS II: 627)

сазлык [sazlık] ‘sazlık’ (TTAS II: 615)

Söz ortası

Hece başı: күрсәтмә[kürsetme] ‘gösterme’ (TTAS II: 307)

ялсыз [yalsız] ‘dinlenmeden, molasız’ (KTTS: 328)

Hece sonu: төсмер [tösmer] ‘nüans, fark’ (TTAS III: 268)

юлсыл [yuksıl] ‘yoksul’ (TTAS III: 605)

Söz sonu

кысу [kısuw] ‘sıkmak’ (KTTS: 167)

кырыс [kırıs] ‘kırıcı, kaba’ (KTTS: 166)

Tatar Türkçesi’nde /s/ sesini simgeleyen c harfi Latin alfabesinde /c/ sesine denk geldiği için kendi dilinde Latin alfabesini kullanıp Tatar Türkçesi’ni yeni öğrenenler tarafından bazen karıştırılır:

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de c harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde /s/ sesini bildirmek üzere kullanılan c harfi ile biten sözcükler çekimlediğinde bu harfin yazımında herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerin yazımında /s/ sesini karşılayan c harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

синдикат [sindikat] 'sendika' (TTAS II: 652)

семинар [seminar] 'atölye' (TTAS II: 642)

Söz ortası

Hece başı: инкассатор[inkassator] 'toplayıcı' (TTAS I: 395)

классика [klassika] 'klasik' (TTAS II: 121)

Hece sonu: космик [kosmik] 'kozmik, uzaylı' (KTTS: 140)

фантастик [fantastik] 'fantastik, hayali' (KTTS: 89)

Söz sonu

офис [ofis] 'ofis' (KTTS: 206)

индекс [indeks] 'indeks, dizin' (TTAS I: 392)

2.2.3.20. T - т harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi'nde /t/ sesini karşılayan т harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

түгәрәк [tügerek] 'yuvarlak' (KTTS: 299)

түбән [tüben] 'aşağı' (TTAS III: 282)

Söz ortası

Hece başı: утыз [utız] 'otuz' (KTTS: 309)

укытучы [ukıtuwçı] 'öğretmen' (TTAS III: 305)

Hece sonu: тоткын [totkın] 'tutsak' (KTTS: 287)

бетмәс [bétmes] 'bitmez, sonsuz' (KTTS: 41)

Söz sonu

ат [at] 'at' (KTTS: 29)

ут [ut] 'ateş' (KTTS: 308)

Tatar Türkçesi'nde т harfinin el yazısında m biçiminde alternatif bir gösterimi bulunduğu için, m biçiminde yazılmış /t/ sesi ile /m/ sesi kendi dilinde Latin alfabesini kullanıp Tatar Türkçesi'ni yeni öğrenenler tarafından bazen karıştırılır.

миң [tiñ] ‘denk, eşit’ yanlış okunursa; миң [miñ] ‘ben, çıban’

may [tav] ‘dağ’ yanlış okunursa; may [may] ‘may’ mayıs’

Son örnekte olduğu gibi aynı durum y /u/ harfi için de geçerlidir.

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de т harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi sözcüklerde /t/ sesini belirten т harfiyle biten sözcüklere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde /t/ sesinde ötümlüleşme görülmez:

арт+ы [artı] ‘ardı (TTOS: 34)

ат+ы [atı] ‘adı’ (TTOS: 35)

көрт+е [körté] ‘kar yığınını’ (TTOS: 141)

йорт+ы [tortı] ‘yurdu, binası’ (TTOS: 106)

ут+ы [utı] ‘ateşi’ (TTOS: 269)

Türkiye Türkçesi’nden farklı olarak Tatar Türkçesi’nde ötümsüz sesle biten sözcüklerde kullanılmak üzere ötümsüz sesle başlayan ekler ayrı bir kategori oluşturmaktadır. Yani ötümlü bir sesle başlayan bütün hal eklerinin ayrı bir varyant olarak ötümsüz şekilleri de Tatar Türkçesi’nde birer ek olarak bulunmaktadır (Öner 1998: 105-141). /t/ sesiyle biten sözcükler ötümlü-ötümsüz halleri bulunan eklerin ötümsüz olanları kullanılarak çekimlenir:

<u>Aitlik eki: -gı, -gé; -kı, ké</u>

йорт +кы [yortkı] ‘yurda, binaya ait olan’

көрт+ке [körtké] ‘kar yığınınına ait olan’

ут+кы [utkı] ‘ateşe ait olan’

Yönelme hali eki: -ga, -gə; -ka, -kə; -a, ə

йорт+ка[yortka] ‘yurda, binaya’

көрт+кә [körtke] ‘kar yığınına’

ут+ка [utka] ‘ateşe’

Bulunma hali eki: -ta, -tə; -da, -də

йорт+та [yortta] ‘yurtta, binada’

көрт+тә [körtte]‘kar yığınında’

ут+та [utta] ‘ateşte’

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerin yazımında /t/ sesini karşılayan т harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

типограф [tipograf] ‘yazıcı’ (TTAS III: 101)

труба [truba] ‘boru’ (KTTS: 293)

Söz ortası

Hece başı: департамент [departament] ‘departman, bölüm’ (TTAS I: 298)

элита [elita] ‘seçkin’ (TTAS III: 570)

Hece sonu: затвор [zatvor] ‘panjur’ (TTAS I: 344)

полотно [polotno] ‘bez’ (KTTS: 218)

Söz sonu

сенат [senat] ‘senato, devlet organı’ (TTAS II: 643)

аферист [aferist] ‘dolandırıcı’ (TTAS I: 87)

2.2.3.21. У - y harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

İlminskiy’in hazırladığı alfabede y harfi /u/ ünlüsünü bildirmekle beraber w yarım ünlüsünü de bildirmektedir ve isim fiilыy ve eў diftongu ile yazılır: (тау-тауы, килеў, кайтыу, барыу). O zamanlar y işaretinin /w/ sesini gösterdiği durumlarda söz konusu işaretin üstüne bir yay eklenmesi (ў) fikri oluşmuş ancak bu şeklikullanıma girmemiştir. 1938’de hazırlanan Kiril esaslı Tatar alfabesinde de (u, w, uw/ sesleri y harfiyle belirtilmiş ancak bu alfabe yürürlüğe girmemiştir(Kurbatov 1960: 99).

1939’da resmî olarak hazırlanan alfabe temelinde belirlenen imla kurallarına göre Tatar Türkçesi’nin kendine has sözcüklerinde söz başı dışındaki bütün konumlarda /w/ sesini bildirmek üzere y harfi sadece söz başında ise в harfi kullanılmıştır.Aynı yıl,projenin ikinci varyantında /w/ sesinin söz başında olduğu gibi söz ortasında hece başına geldiği durumlarda da в işaretiyle, hece sonunda y harfi ile gösterilmesi kararı alınmıştır. 1939’da,projenin ikinci varyantında /w/ sesinin söz başında olduğu gibi söz ortasında hece başına geldiği durumlarda da в

işaretiyle, hece sonunda y harfi ile gösterilmesi kararı alınmıştır. İkinci varyant 1939 yılının 5 Mayıs'ında Tataristan ASSR (Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) Yüksek Konseyi tarafından onaylanmıştır. 1950 yılında Kızıl Tañ gazetesinde çıkan makalelerde /w/ sesinin söz ortalarında в harfi ile değil yharfi ile karşılanması gündeme gelmiştir. 1953'te edebiyatçılar tarafından alfabeye /w/ sesini karşılamak üzere w işaretinin eklenmesi gündeme getirilmiş ve gerekçe olarak /v/ sesinin (yazıda в harfinin) kullanılmasının edebi dili bozduğu bildirilmiştir. Örnek olarak, o yıllarda öğrencilerin /w/ sesini söz ortasında da /v/ sesi ile söylemeye başladıklarını göstermişlerdir. 1955'te SSSR Fenler Akademisi'nin Kazan'a bağlı Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nde yeni imla projesini düzenlemek üzere bir heyet oluşturulmuş 1955 yılının ortalarında tamamlanan bu projede в harfinin sadece söz başında,y harfinin ise sözün diğer konumlarında kullanılması kararı alınmış bu karar 1960'ta yürürlüğe girmiştir (Kurbatov 1960: 106-118).

1989-1990 yıllarında alfabeye /w/ sesini bildirmek üzere müstakil bir harf (w) eklenmesi talep edilmiş ve bu talep Tataristan Fenler Akademisi'nin G. İbrahimov isimli Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nde hazırlanıp Vatanım Tataristan gazetesinde 24 Aralık 1993, 18 Mart 1994 ve 22 Nisan 1994 yıllarında neşredilmiştir (Zekiyev 1998: 133).

Çalışmamızda "2.2.2.Kiril Esaslı Tatar Alfabesinin Islahı Çalışmaları ve Tartışmalar" bölümünde anlatıldığı gibi günümüzde Tatar Türkçesi sözcüklerin yazımında y harfinin 1940'larda kabul gören imla kuralları kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesi'neRusça'dan giren kelimelerdediş dudak/v/ sesini bildirmek üzere в harfi, Tatar Türkçesi'nin kendi sözlerinde çift dudak /v/ sesini bildirmek üzere y harfi kullanılmaktadır. Ancak alıntı sözcüklerde daima в harfiyle simgelenen

/w/ sesinin y harfiyle değişimi yalnızca Tatar Türkçesi sözcükler için geçerlidir. Açıklamalarımızda bu sesler arasındaki farkı gösterebilmek için Tatar Türkçesi'ndeki çift dudak /v/ sesi söyleyişte *w* biçiminde gösterilmiştir.

Poppe y harfinin görevlerini şöyle sıralamaktadır (Poppe 1963: 21):

1. /u/ sesi: söz başında ve hece ortasında;

   ут [ut], 'ateş'

   туй- [tuy-] 'doy-, tok ol-'

2. /w/ sesi: hece ve kelime sonunda ünlü sesin ardında;

   тау [taw], 'dağ',

3. /uw/ sesi: son ses durumunda ve hece sonunda;

   укy [ukū / ukuw], 'okumak'.

›Tatar Türkçesi sözcüklerde ilk hecede/u/ sesini vermek üzere y harfi kullanılır.Tatar Türkçesi'nde y harfi Tatar Türkçesi sözlerde ancak birinci hecede /u/ ünlüsünü karşılar (Öner 2007: 686). Sonraki hecelerde ise sadece hareket adında (infinitiv –uw / üw) görülebilir (Öner 1998: 4).

<u>İlk hecede</u>

Hece başı:	ун [un] 'on' (KTTS: 303)
	утын [utın] 'odun' (TTOS: 269)
Hece ortası:	туп [tup] 'toplanma, yığılma' (KTTS: 296)
	куркак [kurkak] ' korkak' (TTOS: 145)
Hece sonu:	куен [kuyın] 'koyun, kucak' (KTTS: 179)
	сулагай [sulagay] 'solak' (TTOS: 231)

›Tatar Türkçesi sözcüklerde söz ortasında hece başı konumunda bulunduğunda /w/ sesini bildirmeküzere y harfi yerine /в/ harfi ile kullanılır:

Söz ortası

Hece başı: авыл [awıl] ‘köy’ (TTAS: 10)

авыз [avız] ‘ağız’ (TTOS: 23)

›Tatar Türkçesi sözcüklerde söz ortasında hece sonu konumunda bulunduğunda /w/ sesini bildirmeküzere /y/ harfi ile kullanılır.

Söz ortası

Hece sonu: аучы [awçı]‘avcı’ (TTS: 36)

атлаучан [atlawçan] (KTTS: 30)

›Tatar Türkçesi sözcüklerde söz sonunda /w/, /uw/ sesini bildirmek üzere /y/ harfi ile kullanılır.

Söz sonu кызу [kızuw] ‘kızgın, pek sıcak’ (KTTS: 171)

тау [taw] ‘dağ’

ачу[açuw] ‘açmak’(TTAS: 89)

Tatar Türkçesi sözcüklerde y harfinin bildirdiği sesler sözcükteki konumlarına göre farklı şekillerde okunmakla birlikte, sözcüğün bazı konumlarında da /w/ sesini bildirmek üzere в harfi kullanılmaktadır. Bu durum hem bir sesin yazıda iki farklı harfle (y,в) gösterilmesi hem de birden fazla sesin yazıda tek bir harfle (y) gösterilmesi bakımından önemli imla sorunlarına ve dolayısıyla Tatar Türkçesi sözcüklerin doğru okunmasında zorluklara sebep olmaktadır.

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Arapça ve Farsça'dan alıntılanmış sözcüklerde de y harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi'nde bulunan ay (яу) diftonglarıyla biten sözlere III. şahıs iyelik eki eklendiğinde y harfi в ile yer değiştirir (Gıymadiyeva-Gallemova 2005: 5-8):

Son ses durumunda	İyelik eki aldığında
тау [taw] 'dağ'	тавы [tavı]'dağı'
башлау [başlaw] 'başlama'	башлавы [başlavı] 'başlaması'
катлау [katlaw]'katman'	катлавы[katlavı]'katmanı'

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde,Rus imlasına uygun olarak, sözcüğün bütün konumlarınday harfi /u/ sesini bildirmek üzere kullanılır.

Söz başı
углерод [uglerod] 'karbon' (TTAS III: 294)
участок [uçastok] 'arsa' (TTAS III: 326)

Söz ortası

Hece ortası: мазут [mazut] 'akaryakıt' (TTAS II: 356)
крушник [kruşnik] 'hamal, taşıyıcı' (KTTS: 143)

Hece sonu: монумент [monument] 'anıt' (KTTS: 195)
депутат [deputat] 'milletvekili' (KTTS: 73)

Söz konusu /u/, w/ ve /uw/ seslerinin yazıda bildirilirken bir harfle birden fazla ses bilidirilması imlada problem yaratmaktadır. Bunun üzerine bir de Tatar Türkçesi'nin kendine has sesi olan /w/'nin söz ve hece başında Rus sesi temelli Rus alfabesindeki в harfinin kullanılması, özellikle Rusça bilmeyen biri için, sözcüklerin Tatar Türkçesi mi yoksa Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcük mü olduğunu anlama konusunda sorun yaratmaktadır. Çünkü в harfi Rusça sözcüklerde bütün konumlarda /v/ sesini bildirmek üzere kullanılır.

Tatar alfabesinde /w/ sesini bildirmek üzere müstakil bir harf olması ses-yazım ilişkisi bakımından olumlu bir gelişme olabilir. Rus /v/ (в)'si ile aynı alfabede Tatar /w/ sesinin ayırt edilmesi için 1950'li ve 1990'lı yıllardaedebiyatçılar tarafından alfabeye /w/ sesini karşılamak üzere w işaretinin eklenmesi talebi yerinde bir girişim olarak değerlendirilebilir. 1999'da hazırlanan Latin esaslı Tatar alfabesinde w harfinin /w/ sesi için kullanıldığını görmekteyiz. Rus /v/ sesinin alfabede ayrı bir harfle gösterilmemesi, başka bir deyişle Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerin Tatar imlasına göre yazılması da bir çözüm olabilir. Ancak bu üzerinde uzlaşılmış bir konu değildir.

Rusça alıntılarda kullanılan diş dudak ünsüzü /v/ dışında, Tatar Türkçesi'ndeki /v/ seslerinin tamamı çift dudak ünsüzü /v/ biçiminde telaffuz edilmektedir. Rus dilinden giren alıntı sözcüklerde kullanılan /v/ ile Tatar Türkçesi'nin kendi sesi olan /v/'yi ayırmak için Tatar Türkçesi sesi olan /v/'yi /w/ ile göstermek transkripsiyon geleneğimizde bulunmamakta ve herhangi bir Türk lehçesine ait metinleri yabancılaştırmaktadır (Öner 2007: 687).

Kiril harfleriyle yazılan Tatar Türkçesi'nin yazımında Eski Türkçe /g/ ünsüzünden gelişen yarı ünlü mastar ekinin /w/ Latin harfleriyle yazılan Tatar

Türkçesi'nin kullanılmaya başlandığında nasıl yazılacağı konusunda Talat Tekin önerisini açıklamalarıyla birlikte şöyle dile getirmiştir: Kiril alfabesinde bu ses için kendisini bildiren tek bir işaret olmadığından /u/, /ü/seslerini bildirmek için kullanılan (y), (ү) harfleriyle gösterilir. Bu sesin 1929-1938 yılları arasında kullanılan Latin alfabesinde de /u/ ve /ü/ harfleri ile gösterilmiştir. Poppe ve Tatar gramercileri, eylem adları eki (-U)'nun yalnız /a/ ve /ä/'den sonra yarı ünlü değerinde (w) değerinde olduğunu (anlau [anlaw] 'anlamak', eşläü [eşläw] 'çalışmak' vb.) belirtmişlerdir. Bu eylem adları ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında da yazımları değişmez:

son ses durumunda	İyelik ekiyle kullanıldığında
anlau (анлау), [anlaw], 'anlamak'	anlauı (анлауы),[anlawı], 'anlaması'
baru (бару), [baru], 'gitmek'	baruı (баруы), [baruwı], 'gitmesi'

Ancak adlaşmış sözcükler bu kuralın dışındadır. Bunlardaki son ses durumundaki /u/ ve /ü/, bir ünlü önünde yazıldığında v harfine değişir:

Adlaşmış sözcüklerde	İyelik ekiyle kullanıldığında
sorau (copay,) [soraw], 'soru'	soravı (соравы), [sorawı], 'sorusu'

Bu durumları örnek göstererek Tekin, Latin harfleriyle yazılması durumunda /a/ ve /ä/ ile biten eylem kök ve gövdelerinden türemiş mastarları da /a/ ve /ä/ w harfi ile göstermeyi hem bilimsel hem de pedagojik açıdan doğru ve uygun bulduğunu belirtmiştir. Ona göre bu /w/ iki ünlü arasında bir geçiş sesidir ve eski bir fonemin kalıntısıdır. Bu sese karşılık Türkiye Türkçesindeki ğ harfini gösteren Tekin, eski /g/ foneminin w harfi ile gösterilmesinin bu fonemin sıfır olduğu bütün yerler için geçerli olması gerektiğini bildirmektedir (Tekin 1993: 85-86).

2.2.3.22. Ф - ф harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Türkçe kelimelerde esas itibariyle /f/ sesi yoktur. Bu ses Türkçe'de ancak tabiat taklidi bazı kelimelerde ve /v/'li olan birkaç kelimede görülür: fısıltı, fırıldak, fosur fosur, üflemek, üfürmek, öfke (<övke<öbke), ufak (<uvak), yufka (<yuvka). Böyle kelimeler dışında Türkçe'de /f/ sesi bulunmaz (Ergin 2012: 58).

Türkiye Türkçesi'nde /p/'li kullanılan sözlerin Tatar Türkçesi'nde /f/'li biçimlerine rastlanır (Öner 1998: 7):

Söz başı фырылдау [fırıldaw] 'ıslık çalmak'

Söz ortası

Hece başı: ефәк [yéfek] 'ipek'

керфек [kérfék] 'kirpik'

уфылдау [ufıldaw] 'oflamak'

Hece sonu: туфрак [tufrak] 'toprak'

яфрак [yafrak] 'yaprak'

Söz sonu

уф [uf] 'rahatlama ünlemi, oh'

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Arapça ve Farsça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Arapça ve Farsçadan Tatar diline girip yerleşen /f/ sesinin yazımında kullanılan ф harfi yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda

ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır (Veliyullina – Kurbatov 1965: 112):

Söz başı

фәлакәт[felaket] ‘felaket’ (TTAS III: 357)

фәтва [fetva] ‘fetva’ (TTAS III: 358)

Söz ortası

Hece başı: сыйфат [sıyfat] ‘sıfat’ (TTAS II: 698)

хәлифә [helife] ‘halife’ (TTAS III: 382)

Hece sonu: дәфтәр [defter] ‘defter’ (TTAS I: 320)

сарыф [sarıf] ‘şekil bilgisi, morfoloji’ (TTAS II: 633)

Söz sonu:

хилаф [hilaf] ‘çelişkili, tezat’ (TTAS III: 367)

хәреф [heréf] ‘harf’ (TTAS III: 384)

3) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerin yazımında /f/ sesini karşılayan ф harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

факт [fakt] ‘gerçek’ (TTAS III: 333)

фигурал [figural] ‘figürlü’ (TTAS III: 341)

Söz ortası

Hece başı: график [grafik] ‘grafik, şema’ [KTTS: 95)

шифырт [şífırt] ‘vardiya’ (TTAS III: 508)

Hece sonu: эффект [effekt] ‘etki’ (TTAS III: 587)

вафля [vafle] ‘gofret’ (TTAS I: 235)

Söz sonu:

сейф [seyf] ‘güvenli’ (TTAS II: 639)

каллиграф [kaligraf] ‘kaligrafi ustası, hattat’ (TTAS II: 31)

2.2.3.23. X - x harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi sözcüklerde seyrek kullanılan x harfi kural olarak ünlem ve ünlemlerden oluşan sözcüklerde görülmektedir (Hakimcan 1995: 24):

Tatar Türkçesi	Ünlem ve ünlemlerden oluşanlar
хат [hat] ‘mektup’	ыхылдау [ıhıldaw] ‘ıh demek’
яхшы [yahşı] ‘yahşı’	ухылдау [uhıldaw] ‘uhıldamak, oh demek’

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Arapça ve Farsça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında x harfiyle yazılan kelimelerin çoğu Arapça’dan alıntılanmıştır (Hakimcan 1995: 21-24).Bu harfin söz başında, hece

başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

хәл [hel] ‘hâl’ (Hakimcan 1995: 24)

хөкүмәт [hökümet] ‘hükümet’(Hakimcan 1995: 24)

Söz ortası

Hece başı: имтихан [imtihan] ‘sınav, imtihan’(Hakimcan 1995: 21-24)

ахыр [ahır] ‘ahir’ (TTAS I: 88)

Hece sonu: зәхмәт [zehmet] ‘zahmet’ (TTAS I: 353)

әхвәл [ehvel] ‘durum’ (KTTS: 78)

Söz sonu

кабих [kabih] ‘çirkin, yakışıksız’ (KTTS: 152)

рух [ruh] ‘ruh’ (KTTS: 224)

3) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerin yazımında /h/ sesini karşılayan x harfinin söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

хоккей [hokkey] ‘hokey’ (Hakimcan 1995: 21):

хор [hor] ‘koro’(Hakimcan 1995: 21):

Söz ortası

Hece başı: колхоз [kolhoz] ‘kolhoz’

верховный [verhovnıy] ‘yüce’ (TTAS I: 237)

Hece sonu: крахмал [krahmal] ‘nişasta’ (TTAS II: 175)

Söz sonu

конюх [konuh] ‘damat’ (TTAS II: 154)

олигарх [oligarh] ‘oligarşi yöneticisi’ (KTTS: 207)

2.2.3.24. Ц - ц harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Kiril esaslı Tatar alfabesinde bulunan /ts/ sesini bildirmek üzere kullanılan ц harfiTatar Türkçesi söz varlığında sadece Rusça’dan alıntı sözcüklerde kullanılmaktadır. Sırasıyla /t/ ve /s/ seslerinin yanyana gelmesiyle meydana ses ileцbiçiminde yazılan ve alıntı sözcüklerde kullanılan ses farklı olupц harfi ile bildirilen t sesi çok daha kısa söylenmektedir (Veliyullina - Kurbatov 1965: 117).

Tatar Türklerinin kendi dillerinde olmayan bir ses için alfabelerinde müstakil bir harf bulunması imla geleneğine uygun değildir. Tatar Türkçesi’ni yeni öğrenen biri ilgili bu harfle ilgili imla kuralını bilmediği taktirde duyduğu bu sesi sırasıyla /t/ ve /s/ harflerini birleştirerek (тс) yazacak ve doğru telaffuz edemeyecektir.

Bu harfin yalnızca alıntılanmış kelimelerde kullanılmak üzere alfabede yer alması imla geleneğine ters düşmektedir.

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Arapça ve Farsça'dan alıntılanmış sözcüklerde de ц harfikullanılmaz.

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerin yazımında /ts/ sesini karşılayan ц harfinin söz başında, söz ortasında ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

цирк [tsirk] 'sirk' (TTAS III: 393)

цифр [tsifr] 'rakam, basamak' (KTTS: 293)

Söz ortası

дирекцея [direktseya] 'müdürlük' (TTAS I: 305)

инициатор [initsiyator] 'öncü' (TTAS I: 394)

Söz sonu

танец [tanets] 'dans' (TTAS III: 32)

полководец [polkovoldets] 'genel' (TTAS II: 529)

2.2.3.25. Ч - ч harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi'nde /ç/ sesini karşılayan ч harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı чулак [çulak] 'çolak' (TTAS III: 445)

чәчәк [çeçek] 'çiçek' (TTAS III: 472)

Söz ortası

Hece başı: капчык [kapçık] 'çuval' (TTS: 135)

әче [eçé] 'acı' (KTTS: 77)

Hece sonu: кичкә [kiçke] 'akşam' (TTAS II: 116)

качкын [kaçkın] 'kaçak, firarî' (TTAS II: 76)

Söz sonu

элгеч [élgéç) 'askı' (KTTS: 84)

комач [komaç] 'açık kırmızı' (TTAS II: 139)

токмач [tokmaç] 'erişte' (KTTS: 285)

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi'nde ч harfi ile biten sözcükler çekimlediğinde bu harfin yazımında herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

ачкыч+ы [açkıçı] 'anahtarı' (TTOS: 37)

кич+е [kiçé] 'akşamı' (TTOS: 128)

агач+ы [agaçı] 'ağacı' (TTOS: 22)

Türkiye Türkçesi'nden farklı olarak Tatar Türkçesi'nde ötümsüz sesle biten sözcüklerde kullanılmak üzere ötümsüz sesle başlayan ekler ayrı bir kategori

oluşturmaktadır. Yani ötümlü bir sesle başlayan bütün hal eklerinin ayrı bir varyant olarak ötümsüz şekilleri de Tatar Türkçesi'nde birer ek olarak bulunmaktadır (Öner 1998: 105-141). /t/ sesiyle biten sözcükler ötümlü-ötümsüz halleri bulunan eklerin ötümsüз olanları kullanılarak çekimlenir:

Aitlik eki: -gı, -gé; -kı, ké

эчке [éçké] 'içerideki'

Yönelme hali eki: -ga, -ge; -ka, -ke; -a, -e

агач+ка[agaçka] 'ağaca'

элгеч+кə [élgéçkə) 'askıya'

Bulunma hali eki: -ta, -tə; -da, -də

агач+та [agaçta] 'ağaçta'

элгеч+тə [élgéçte) 'askıda'

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerin yazımında /ç/ sesini karşılayan ч harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

часть [çast] 'bölüm' (TTAS III: 411)

чек [çek] 'kontrol' (TTAS III: 416)

Söz ortası

Hece başı: янычар [yanıçar] ‘yeniçeri’ (TTAS III: 642)

поручик [poruçik] ‘teğmen’ (KTTS: 218)

Hece sonu: почта [poçta] ‘posta’ (KTTS: 218)

ручка [ruçka] ‘Tükenmez kalem’ (KTTS: 224)

Söz sonu

врач [vraç] ‘doktor’ (KTTS: 322)

2.2.3.26. Ш - ш harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi’nde /ş/ sesini karşılayan ш harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

шым [şım] ‘sakin, sessiz’ (TTAS III: 528)

шаталак [şátalak] ‘afacan’ (TTAS III: 495)

Söz ortası

Hece başı: башак [başak] ‘başak’ (TTAS I: 139)

әшәке [eşeké] ‘kötü, çirkin’ (KTTS: 80)

Hece sonu: ташбака [taşbaka] ‘tosbağa’ (TTAS III: 57)

ташлау [taşlaw] ‘atma, fırlatma’ (KTTS: 268)

Söz sonu

биш [biş] ‘beş’ (TTAS I: 171)

иптәш [ipteş] ‘akran’ (TTAS I: 404)

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de ш harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde ш harfi ile biten sözcükler çekimlediğinde bu harfin yazımında herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerin yazımında /ş/ sesini karşılayan ш harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı

шкатур [şkatur] ‘sıvacı’ (TTAS III: 509)

шпинат [şkinat] ‘ıspanak’ (TTAS III: 515)

Söz ortası

Hece başı: машина [maşina] ‘araba’ (KTTS: 187)

вершок [verşok] ‘uzunluk ölçüsü, inç’ (TTAS I: 237)

Söz sonu

галош [galoş] ‘galoş’ (KTTS: 93)

вкладыш [vklavış] ‘astar’ (TTAS I: 240)

2.2.3.27. Щ - щ harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi sözcüklerdeщ harfi bulunmaz. Bu harf sadece Tatar Türkçesi’nin söz varlığında sadece Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde kullanılır

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında sadece Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde kullanılır ve sözcüğün bütün konumlarında kullanılır (Hismetullin – Saykin 1957: 19):

Söz başı

щи [şçi] ‘lahana çorbası’ (TTAS III: 142)

щит [şçit] ‘kalkan’ (TTAS III: 142)

Söz ortası

община [obşçna] ‘topluluk’ (Hismetullin – Saykin 1957: 19)

ящик [yaşçik] ‘kutu’ (Hismetullin – Saykin 1957: 19)

Söz sonu

плащ [plaşç] ‘yağmurluk’ (Hismetullin – Saykin 1957: 19)

2.2.3.28. Ъ - ъ harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında bir hecede ince bir ünlünün arkasından gelen ünsüzün kalın sıradan olduğunu göstermek üzere ünsüzden sonra ъ işareti yazılır. Kalınlık işareti olarak kullanılan ъ işareti kendisinden sonra yazılan ünlü sesleri bildiren harflerin ayrı bir hece olarak okunması gerekliliğini de gösterir. Bundan dolayı bu harf *ayrım işareti* olarak da isimlendirilir (Hismetullin – Saykin 1957: 14-16).

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Türkçe kökenli birleşik sözcüklerde ъ işaretiя, ю, e harflerinden önce kullanıldığında ayrım işlevini yerine getirir. Birleşik sözlerin yazımında birleşen sözün ikincisinin я, ю, e harfiyle başladığı durumlarda sözler arasına ilk söz kalınsakalınlıkъ işareti koyulur (Gıymadiyeva - Gallemova 2005: 9). İlk sözün kalın sıradan olduğu durumda kullanılmasıyla da kalınlık işareti işlevi görür. Dolayısıyla birleşik sözcüklerin yazımında iki görevi de üstlenir.

* я harfiyle birlikte kullanıldığı durumlar:

аръяк [aryak] ‘karşı yaka, karşı taraf’

ашъяулык [aşyavlık] ‘sofra örtüsü’,

алъяпкыч [alyapkıç] ‘önlük’ (KTTS: 25)

кулъязма [kulyazma] ‘elyazma’ (TTAS II: 188)

* ю harfiyle birlikte kullanıldığı durumlar:

кулъюгыч [kulyugıç] ‘el yıkamak için su alınan alet’ (TTAS II: 188)

* е harfiyle birlikte kullanıldığı durumlar:

унъеллык [unyıllık] ‘on yıllık’ (TTAS III: 309)

Birleşik fiillerin yazımında bu işaret kullanılmazsa ikinci sözcüğün başındaki harf,doğru okunuşu olan diftong biçiminde değil yanlış okunuşu olan monoftong biçiminde okunur. Tatar Türkçesi sözcüklerde ъ işaretinin bu görevi sadece е harfi için geçerlidir, çünkü diğer я ve ю harfleri günümüzde Tatar Türkçesi sözcüklerde yalnızca /yA, yU/ hecelerini bildirmek üzere kullanılır. Dolayısıyla Tatar Türkçesi sözcüklerde ъ işaretinin kullanımı Rus imlasının Tatar Türkçesi’ne etkisini göstermektedir. я, ю, е sesleri Tatar Türkçesi’nde hece bildirmek üzere kullanılmadığında Tatar Türkçesi sözcüklerde bu işaretin kullanılmasına da ihtiyaç kalmayacaktır.

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Arapça ve Farsça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farça’dan alıntılanmış sözcüklerde /g/ sesinin ön sıradan ünlülerin kullanıldığı sözlerde art sıradan olduğunu göstermek için bu harf ъ işareti ile birlikte kullanılmıştır (Poppe 1963: 22):

игътибар(اعتبار)[iġtibar] ‘itibar, güven’

тәгърифتعريف) [tegrif] ‘tarif’ (TTAS III: 209)

тәгъзия (تعزيه) [tegziye] ‘taziye’ (TTAS III: 209)

вәгъдә (وعده) [vegde] ‘vade’ (TTAS I: 245)

тәкъдим(تقديم)[teġdim] ‘takdim, sunu’(TTAS III: 213)

Ъ işaretinin herhangi bir fonetik değeri yoktur. Kalınlık işareti olarak kullanımıTatar Türkçesi’nin söz varlığına Arapça’dan gelip yerleşen sözcüklerde özellikle /k/ ve /g/ seslerinin kalın sıradan karşılıkları olan /ķ/ ve /ġ/ seslerini göstermek için kullanılmaktadır (Poppe 1963: 26).

3) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde Rus dili imla kurallarına göre ъ işareti kendisinden sonra gelen ю ve e harflerinin hece olarak okunması gerektiğini bildirir.Bu durumda kendisinden önce gelen ses kalın sıradan olduğundaъişareti kullanılır. Bu isaret kullanılmadığında ise ilgili diftonlar yanlış olarak monoftong okunur (Poppe 1963: 21-22).

<u>ю harfiyle kullanıldığı durumlar</u>

адъютант [adyutant] ‘yaver’ (TTAS I: 20)

адъюнкт [adyunkt] ‘yardımcı’ (TTAS I: 20)

<u>e harfiyle kullanıldığı durumlar</u>

съезд [syezd] ‘kongre’ (TTAS II: 690)

разъезд [razyezd] ‘devriye’(Poppe 1963: 22)

субъект [subyekt] ‘özne, konu’ (TTAS II: 676)

2.2.3.29. Ы - ы harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi'nde /ı/ sesini karşılayan ы harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır:

Söz başı

ыруг [ırug] 'boy, aile' (TTAS III: 548)

ызба [ızba] 'köy evi' (TTAS III: 544)

Söz ortası

Hece ortası: тубык [tubık] 'topuk' (TTAS III: 144)

ялтыр [yaltır] 'parlak' (KTTS: 329)

Hece sonu: чырай [çıray] 'yüz, sima' (KTTS: 66)

кырык [kırık] 'kırk' (TTAS II: 230)

Söz sonu

тынгы [tıngı] 'huzur, rahatlık' (TTAS III: 189)

чаткы [çatkı] 'kıvılcım' (KTTS: 62)

Tatar Türkçesi sözcüklerde söz ve hece başında art arda gelen /y/ ve /ı/ sesleri e harfiyle gösterildiğinden, sözcükte her iki ses de duyulmasına rağmen bu sesler yazıda ayrı birer harfle belirtilmezler. Yani /ı/ sesi duyulur ama yazılmaz.

Söz başı: еш [yış] 'sık'(TTAS I: 335)

елан [yılan] 'yılan' (TTAS I: 328)

Söz ortası: уен [uyın] ‘oyun’ (KTTS: 310)

каен[kayın] ‘kayın, akçaağaç’(KTTS:163)

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde ы harfi ile biten sözcükler çekimlediğinde bu harfin yazımında herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nde /ı/ sesini karşılayan ы harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında, hece başında, hece sonunda ve söz sonunda yazımında herhangi bir değişiklik görülmez. Bu ses duyulduğu her konumda yazılır.

Söz başı ыжбан [ıjban] ‘sürahi’ (TTAS III: 543)

Söz ortası

Hece ortası: крынка [krınka] ‘çömlek’ (TTAS II: 178)

пыж [pıj] ‘tomar’ (TTAS II: 562)

Hece sonu: крыжовник [krıjovnik] ‘bir çeşit üzüm’ (TTAS II: 178)

промысел [promısel] ‘balıkçılık’ (TTAS II: 550)

2.2.3.30. Ь - ь harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

Bir hecede kalın bir ünlünün arkasından gelen ünsüzün ince sıradan olduğunu göstermek üzere ünsüzden sonra ь işareti yazılır. İncelik işareti olarak kullanılan ь harfi kendisinden sonra yazılan ünlü seslerin ayrı bir hece olarak

okunması gerekliliğini de gösterir. Bundan dolayı bu harf *ayrım işareti* olarak da isimlendirilir (Hismetullin – Saykin 1957: 15-16):

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

я, ю harfleri söz başındayken arkalarından ünlü bir ses kullanılmazsa, ilgili seslerin bildirdiği hecelerin ince sıradan biçiminde okunması gerekliliği bildirme ihtiyacı ь işaretinin kullanılmasını zorunlu kılmaktadır:

*я harfiyle birlikte kullanıldığı durumlar:

Söz başındaki я harfinin bildirdiği hecenin inceliğini belirtmek için bu harften sonra gelen ünsüz ardından ince ünlü sesli harflerden biri olmazsa, incelik işareti kullanılır(Gıymadiyeva - Gallemova 2005: 8). Bu işaretin kullanılmadığı hece kalın sıradan okunur.

Söz başı

яшь [yeş] ‘genç’ (TTAS III: 663)

яшь – лек [yeşlik] ‘ gençlik’ (TTAS III: 663)

ямь [yem] ‘güzellik, güzel his’ (TTAS III: 639)

ямь - ле [yem-li] ‘güzel, hoş, keyifli’(TTAS III: 639)

як [yak] ‘yön, taraf’ (TTAS III: 625)

як – лы [yaklı] ‘yanlı, taraflı’ (TTAS III: 625)

* юharfiyle birlikte kullanıldığı durumlar:

Söz başındaki ю harfinin bildirdiği hecenin inceliğini belirtmek için bu harften sonra gelen ünsüz ardından ince ünlü sesli harflerden biri olmazsa, incelik

işareti kullanılır(Gıymadiyeva - Gallemova 2005: 8). Bu işaretin kullanılmadığı hece kalın sıradan okunur.

Söz başı

юнь [yün] ‘ucuz’ (TTAS III: 612)

юнь - ле [yün-li] ‘mükemmel, kusursuz’(TTAS III: 612)

юл [yul] ‘yol’ (TTAS III: 606)

юк [yok] ‘yok’ (TTAS III: 603)

Birleşik sözlerin yazımında я, ю, е harfleri ve ъ işaretinin kullanıldığı durumlar:

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Türkçe kökenli birleşik sözcüklerde ъ işaretiя, ю, е harflerinden önce kullanıldığında ayrım işlevini yerine getirir. Birleşik sözlerin yazımında birleşen sözün ikincisinin я, ю, е harfiyle başladığı durumlarda sözler arasına, ilk söz inceyse, incelikъ işareti koyulur (Gıymadiyeva - Gallemova 2005: 9).İlk sözün kalın sıradan olduğu durumda kullanılmasıyla da kalınlık işareti işlevi görür. Dolayısıyla birleşik sözcüklerin yazımında iki görevi de üstlenir.

*я harfiyle birlikte kullanıldığı durumlar:

төньяк [tönyak] ‘kuzey, kuzey kutbu’

күпьяклы [küpyaklı] ‘çok yönlü’ (TTAS II: 304)

көньяк [könyak] ‘güney’ (KTTS: 141)

* ю harfiyle birlikte kullanıldığı durumlar:

берьюлы [béryulı] ‘aynı zamanda, hepsi beraber’ (TTAS I: 156)

* е harfiyle birlikte kullanıldığı durumlar:

берьеллык [béryıllık] ‘bir yıllık’

күпьеллык [küpyıllık] ‘çok yıllık’(TTAS II: 304)

İkinci sözcüğün e harfiyle başladığı birleşik sözcüklerde bu işaret telaffuzdaki farkı bildirmektedir: e harfinin ayrı bir hecede kullanıldığını gösterir. Örneğin ilgili örneklerde ь işareti olmasa onlar sırasıyla e harfinin söz içinde hece ortası okunma kuralı gereği [béréllık] ve [küpéllık] biçiminde okunurlardı Poppe 1963: 23).

Birleşik fiillerin yazımında bu işaret kullanılmazsa ikinci sözcüğün başındaki harf,doğru okunuşu olan diftong biçiminde değil yanlış okunuşu olan monoftong biçiminde okunur. Tatar Türkçesi sözcüklerde ъ işaretinin bu görevi sadece e harfi için geçerlidir, çünkü diğer я ve ю harfleri günümüzde Tatar Türkçesi sözcüklerde yalnızca /yA, yU/ hecelerini bildirmek üzere kullanılır. Dolayısıyla Tatar Türkçesi sözcüklerde ъ işaretinin kullanımı Rus imlasının Tatar Türkçesi’ne etkisini göstermektedir. я, ю, е sesleri Tatar Türkçesi’nde hece bildirmek üzere kullanılmadığında Tatar Türkçesi sözcüklerde bu işaretin kullanılmasına da ihtiyaç kalmayacaktır.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde /yA/ seslerinin söz sonunda ince ya da kalın kullanılma biçimlerine göre, o sözcüğe eklenen ekler de ince ya da kalın halleriyle kullanılır. Bazı kelimelerde я harfinin bildirdiği hecenin ince olduğunun belirtilme zorunluluğu ortaya çıkar ve bunun için ь işaretinden yararlanılarakь işaretinin kendisinden önceki hecenin ince olduğu imlada özellikle belirtilir(Gıymadiyeva - Gallemova 2005: 8-9):

япь [yeş] ‘genç’ (TTAS III: 643)

ятьмә [yetme] ‘balık ağı’ (KTTS: 339)

юнь [yün] ‘ucuz’ (TTAS III: 612)

юнь - ле [yün-li] ‘mükemmel, kusursuz’(TTAS III: 612)

Hece bildiren harflerden oluşan tek heceli sözcüklerde ь işareti kullanılmadığında eklerin kalın biçimleri kullanılır. Yani я, ю, е gibi harflerden oluşan tek heceli sözcükler ь işareti varsa ince sıradan, yoksa kalın sıradan birer hece olarak kabul edilirler ve ona göre ek alırlar.Bu imla kuralı hece bildiren harflerin bildirdikleri hecelerin hem kalın hem ince sıradan biçimlerini göstermelerinin bir sonucudur:

ятма [yatma] ‘yatay’ (KTTS: 334)

ятьмә [yetme] ‘balık ağı’ (KTTS: 339)

япь-яшь [yep-yeş] ‘çok genç, gencecik’ (TTAS III: 643)

яп-якын [yap-yakın] ‘çok yakın’ (TTAS III: 643)

Tatar Türkçesi sözcüklerde imlada hataya yer vermemek adına bir nevi yardımcı imla düzenleyicisi olarak ь işaretin kullanılmasıyla giderilmeye çalışılan problemlerin hepsi Kiril esaslı Tatar alfabesinde bir harfe birden fazla görev yüklenmesiyle ilgilidir. Tatar Türkçesi sözcüklerde hece bildiren я, ю, е harfleri kullanılmayıp onlar açık olarak her sese bir harf temelinde yazılırsaь işaretin Tatar Türkçesi sözcüklerde kullanılma zorunluluğunu da ortadan kaldıracaktır. Arapça alıntı sözcüklerde ise işitildiği gibi yazılıp, ekin de buna göre kullanılması çözüm olarak değerlendirilebilir, ancak tüm bunlar imlada köklü değişiklikler yapılması anlamına gelir.

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Arapça ve Farsça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin kendine has sözcükleriyle oluşturulmuş birleşik sözcüklerdeki ilk sözün ince sıradan olduğunu bildiren ь işareti,Tatar Türkçe'sinin söz varlığında Arapça'dan alıntılanmış sözcüklerde kendisinden önce gelen sesin ince sıradan olduğunu belirtmek için kullanılır. Ardından ь işareti gelen ses kalın sıradan olsa da, sözcük ince sıradan bir ek alır (Poppe 1963: 22):

Söz sonu (kök ve/veya gövdede)

мәкаль, мәкаль+ләр [mekal, mekaller] 'atasözü, atasözleri' (Poppe 1963: 22)

шигырь, шигырь+ләр [şigır, şigırler] 'şiir, şiirler' (Poppe 1963: 22)

васыять [vasıyet] 'vasiyet' (KTTS: 320)

табигать, табигать+кә [tabigat, tabigatke] 'doğa, doğaya' (Poppe 1963: 22)

ямь - ле [yem-li] 'güzel, hoş, keyifli' (Gıymadiyeva - Gallemova 2005: 9)

юнь - ле [yün-li] 'mükemmel, kusursuz' (Gıymadiyeva - Gallemova 2005: 9)

дәрья, дәрья - да [derya – derya-da] 'nehir - nehirde'

дөнья, дөнья - ны [dönya – dönya-nı] 'dünya - dünyayı'

Örneklerden anlaşıldığı üzere ь işareti kendisinden önce kullanılan sesin ince olduğunu bildirerek, kendisinden sonra gelen hecenin veya ekin deincekullanıldığına işaret etmektedir.Ь işareti kullanılmadığında sözcüğe getirilecek ek sözcüğün son hecesindeki ünlünün kalınlık-incelik durumuna göre belirlenir.

Галия, Галия - гә [Galiye – Galiye-ge] 'Aliye - Aliye'ye'

3) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde ь işareti söz içinde veya söz sonunda kendisinden önceki ünsüzün ince olduğunu bildirmek üzere kullanılır (Poppe 1963: 22):

Söz içi

альбом [albom] 'albüm' (Poppe 1963: 22)

семья [simya] 'aile' (Poppe 1963: 22)

кольраби [kolrabi] 'lahana' (TTAS II: 137)

Söz sonu

автомобиль [avtomobil] 'otomobil'(Poppe 1963: 22)

музыкаль [muzikal] 'müzikal' (TTAS II: 409)

мишень [mişen] 'hedef' (TTAS II: 399)

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde ь işaretinin bir diğer görevi ise 2.2.3.33. Я - я harfi başlıklı bölümde değindiğimiz, я harfinin Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde konumuna göre hece sonu ve ortasında/a/söz ve hece başında /yA/ biçiminde okunabiliyor olmasından kaynaklanan sorunlara çözüm getirmektir.

семья [simya] 'aile' (Poppe 1963: 22)

семя [sima] 'tohum' (Poppe 1963: 22)

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde ь işaretinin anlam ayırt edici bir özelliğe de sahip olduğu görülmektedir. Ancak ь işaretinin bu özelliğinin sebebия harfinin birden fazla işlevi olmasındandır.

2.2.3.31. Ә - ә harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi'nin kendine has sözcüklerinde sadece söz başında kullanılan әharfi /é/ sesini bildirmektedir (Poppe 1963: 23).Diğer hecelerde /é/ sesini bildirmek üzere e harfi kullanılır (bkz. "2.2.3.6. E – e harfi").

Söz başı: әздекле [ézdéklé] 'düzenli, birbirini takiben' (TTAS III: 559)

әнә [éne] 'iğne' (TTAS III: 576)

эш [éş] 'iş' (KTTS: 86)

эре [éré] 'iri' (KTTS: 85)

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Arapça ve Farsça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nde kelime ortasında -ә- harfiyle Arapça'nın özel sesi gösterilebilir ve bir ünlüden sonra okuyuştaki duraksamayı anımsatır (Hakimcan 1995: 12, Poppe 1963: 23):

тәәсир [te'sir] 'tesir' (Hakimcan 1995: 12)

мөэмин [mö'min] 'mümin'(Hakimcan 1995: 12)

мәэюс [me'yus] 'ümitsiz' (TTAS II: 424)

тәэмин [te'min] (Poppe 1963: 23)

3) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde kullanılan э harfi Rus imlasına göre okunur ve yazılır (Poppe 1963: 25).

Söz başı

эволутсия [evolutsiya] 'evrim' (TTAS III: 557)

экзарх [ekzarh] 'vali' (TTAS III: 561)

Söz ortası

поэзия [poeziya] 'şiir' (TTAS II: 539)

полиэдр [poliedr] 'çok yönlü cisim' (TTAS II: 529)

маэстро [maestro] 'orkestra şefi' (TTAS II: 375)

2.2.3.32. Ю - ю harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

İlminskiy'in Kreşinler için hazırladığı alfabede söz ve hece başında ю harfi /yU/ hecelerini, sözcüğün geriye kalan konumlarında ise /U/ seslerini göstermek için kullanılmıştır. 1938'de hazırlanan alfabede bu harfin Tatar Türkçesi'nde hece ortasında ve sonunda /U/, söz ve hece başında ise /yU/ olarak okunma kuralına sadık kalınmıştır. (Kurbatov 1960: 99-103). 1939 yılındaalfabeye *ү* harfinin eklenmesiyle

alfabe projesinin ilkindebu harfin bildirdiği hecelerin ince biçimi iki ayrı harfle (*йү-* /yü/) yazılmaya başlanmış, kalın biçimleri ise eski haliyle (*ю* - /yu/) kullanılmaya devam edilmiştir. 5 Mayıs 1939'da onaylanan ikinci varyantta ю harfinin hem ince ve kalın heceleri gösterme biçimlerinin kullanılması bildirilmiştir. 1950 yılında Başkurdistan Tatar gazetesi "Kızıl Tañ"da bu mesele gündeme gelmiş ve ю harfinin sadece kalın sıradan sözcüklerde kullanılıp, ince sözcüklerdeki йү /yü/ şeklindeki kullanımlarının (йүкә) aynen kalması önerilmiştir. 1955'te ю harfinin sadece Rus dilinden Tatar Türkçesi'ne giren sözcüklerde kullanılması, Tatar Türkçesi'nin kendi sözlerindeйу, йү şeklinde kullanılması (йул 'yol', йүкә 'ıhlamur ağacı') önerilmiştir. Yine o günlerde bu harflerin йү biçimlerini göstermek için ь işareti ile, kalın sıradan şekilleri için ise harfin herhangi bir işaret olmadan yazılışlarının kullanılması gündeme gelmiştir. 1960 yılına gelindiğinde, öncelerde de olduğu gibi, bu harfin /yu/ diftongunubildiren kullanımlarının ю, /yü/ diftongunu bildiren kullanımlarının ise йү biçiminde yazıda kullanılmasına karar verilmiştir(Kurbatov 1960: 104-125).

Çalışmamızda "2.2.2. Kiril Esaslı Tatar Alfabesinin Islahı Çalışmaları ve Tartışmalar" bölümünde anlatıldığı gibi günümüzde Tatar Türkçesi sözcüklerin yazımında ю harfinin 1940'larda kabul gören imla kuralları kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesi sözlerdeю harfi söz başında /yu, yü/ seslerini bildirmek üzere kullanılmaktadır (Hismetullin – Saykin 1957: 12):

Söz başı	югары [yugarı] 'yukarı, üst, yüksek'
	юкә [yüke] 'ıhlamur ağacı'
	юулдаш [yuldaş] 'yoldaş'

Tatar Türkçesi'nde ilk heceden ilerde /u/ sesi bulunmadığından bu harfe hece ortasında rastlanmaz. Ancak Tatar Türkçesi fiillerde hece sonunda kullanılmaktadır. Bu fillerden isim yapıldığında da kullanılan fiilden isim yapın ekinden önce görülür.

Fiillerde:

бию- [biyü-] 'dans et-' (TTAS I: 172)

кыю- [kıyu-] 'cesaret et-' (TTAS II: 244)

көю- [köyü-] 'yan-' (KTTS: 143)

İsimlerde:

биюче [biyüçi] 'dansçı' (TTAS I: 172)

кыюлык [kıyulık] 'kahramanlık' (TTAS II: 244)

Tek heceli sözcüklerde sözcüğün sonunda ь işareti varsa ю harfi /yü/ hecesini, işaret yoksa /yu/ sesini bildirmektedir (Poppe 1963: 23):

юл [yul] 'yol'

юк [yuk] 'yok'

юнь [yün] 'ucuz'

Söz konusu юharfini oluşturan seslerin Kiril esaslı Tatar alfabesinde 1939 yılından itibaren müstakil birer harf olarak bulunmalarına rağmen (йу-йү) ю harfinin Kiril esaslı Tatar alfabesindeki varlığını günümüze kadar korunması, Tatar Türkçesi üzerindeki Rus dilinin tesirinin önemli bir örneği olarak değerlendirilebilir.

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Günümüzde ю harfi Tatar Türkçesinin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde,/i/ sesi etkisiyle söylendiğinde ince(palatal) ünsüzlerden sonra ve hece sonunda /U/ şekillerini bildirmektedir (Zekiyev 1998: 106, Poppe 1963: 25). Söz ve hece başlarında ise /yU/ monoftongunu simgelemektedir:

/U/ biçiminde okunuş	/yU/ biçiminde okunuş
бюро [büro] 'büro'	июнь [iyun] 'haziran'
люди [lüdi]'insanlar'	союз [soyuz] 'birlik'
люлька [lulka], 'beşik'	каюта [kayuta] 'kabin'
лустра [lustra] 'avize' (KTTS: 183)	юбилей [yubiley], 'yıldönümü'
костюм [kostüm] 'kostüm' (TTAS II: 167)	

Tatar Türkçesi sözcüklerde ю harfi /yU/ diftongunu bildirmekte, Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde ise Rus imlasıyla kullanılmakta ve hem /U/ hem de /yU/ sesini bildirmek üzere kullanılmaktadır. Bu durumda Tatar Türkçesi'ni iyi derecede bilmeyen biri, okuma ya da yazmadaki karmaşadan kurtulabilmek için, hangi sözün Tatar Türkçesi hangi sözün başka dillerden alınma sözcük olduğunu bilmek zorunda kalır. Aksi halde; örneğin yazlışıya daha önce karşılaşmamışsa büro sözcüğünü duyduğu biçimde Tatar Türkçesi imlasıyla *бүро* biçiminde yazması kaçınılmazdır.

Bu hecenin kullanılmasının Tatar Türkçesi'nin yazımında ve okunuşunda sebep olduğu karışıklıklar göz önüne alındığında bu heceleri oluşturan harflerin her seferinde ayrı ayrı yazılmalarının ю harfinin yazılışında ve okunuşunda

karşılaştığımız bütün sorunların çözümü için yeterli olacağı kanısındayız. Bu durumda Tatar Türkçesi'nde hecelerin kullanıldığı kelimeleri yazarken, o sözcüklerde kullanılan harf sayısının artması kaçınılmazdır. Ancak o sözcüklerin yazımında hangi imla kuralının geçerli olduğunu doğru olarak tespit etmek ve hatasızca kullanmak şüphesiz ki duyulan sesin duyulduğu şeklinin yazıya geçirilmesinden daha az külfetli değildir. Üstelik önerdiğimiz bu yazım /yo/ hecesini bildiren ë harfininTatar Türkçesi sözcüklerde kullanımında uygulanmış ve ë harfi Tatar Türkçesi sözcüklerin yazımında kullanım dışı bırakılmıştır. Aynı yazımın ю harfi için de geçerli olması üzerinde durulması gereken bir meseledir.

2.2.3.33. Я - я harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

İlminskiy'in Kreşinler için hazırladığı alfabede söz ve hece başında я harfi /yA/ hecelerini, sözcüğün geriye kalan konumlarında ise /A/ seslerini göstermek için kullanılmıştır. 1938'de hazırlanan alfabede bu harflerin Tatar Türkçesi'nde hece ortasında ve sonunda /A/, hece başında ise /yA/ olarak okunma kuralına sadık kalınmıştır. Yani /A/ sesleri söz başında a ve аь (1938'deki alfabede /a ve e/) şeklinde, söz ortasında ise я harfleriyle kullanılmıştır. Kurbatov'a göre bu şekilde yazmak Tatar Türkçesi'ni Rus yazısı ile de yakınlaştırır. Çünkü bazı durumlarda bu ince sıradan ünlüleri, kalın sıradan olanları gibi okuma durumu ortaya çıkar. Böyle olduğunda da sözcükteki bu sesler kalın sıradan okunmayacaksa yanına ь işareti konularak ince okunur. Ancak /a/ sesinin yanındaki ь işareti çoğu yerde

gerekmeyeceğinden ilerde onun tamamen düşürülerek yok olacağı da mümkün görülmüştür(Kurbatov 1960: 99-103):

Hece başı

Ильяс [İlyas], ‘İlyas’

ярар [yarar], ‘peki, tamam’

Hece ortası

тряпка [trepka] ‘paçavra, bez’

Hece sonu

доля [dole], ‘hisse’

тярязя [tereze], ‘pencere’

1939 yılındaalfabeye *ә* harfinin eklenmesiyle alfabe projesinin ilkindebu hecelerin bildirdiği ince biçimleri iki ayrı harfle (йә - /ye/) yazılmaya başlanmış, kalın biçimi ise eski haliyle (я- /ya/) kullanılmaya devam edilmiştir. 5 Mayıs 1939’da ilan edilen ikinci varyantta söz başında vehece başında bu harfin hem ince ve kalın heceleri gösterme biçimlerinin kullanılması bildirilmiştir. 1950 yılında Başkurdistan Tatar gazetesi “Kızıl Tañ”da bu mesele gündeme gelmiş ve я harfinin sadece kalın sıradan sözcüklerde kullanılıp, ince sözcüklerdeki йә şeklindeki kullanımlarının aynen (йә) kalması önerilmiştir: йәш, җәйә. 1955’te я,ю harflerinin sadece Rus dilinden Tatar Türkçesi’ne giren sözcüklerde kullanılması, Tatar Türkçesi’nin kendi sözlerinde йа, йәşeklinde kullanılması (йал ‘hizmet hakkı, ücret’, йәш ‘genç’, ойа ‘1.hayvan yuvası, 2.yaşama yeri, ev, yurt’, җәйә ‘ok atılan yay’) uygun görülür. Yine o günlerde bu harfin йә biçimini göstermek için ь ile birlikte, kalın sıradan şekilleri için ise harflerin herhangi bir işaret olmadan yazılışlarının kullanılması gündeme

gelmiştir. 1960 yılına gelindiğinde, öncelerde de olduğu gibi, bu harflerin йа sesini veren kullanımlarının яince hallerinin ise йə biçiminde yazıda kullanılmasına karar verilmiştir(Kurbatov 1960: 104-125).

Çalışmamızda "2.2.2.Kiril Esaslı Tatar Alfabesinin Islahı Çalışmaları ve Tartışmalar" bölümünde anlatıldığı gibi günümüzde Tatar Türkçesi sözcüklerin yazımında я harfinin 1940'larda kabul gören imla kuralları kullanılmaktadır.

Söz başı

язу [yazuw] 'yazı'(KTTS: 336)

яшь [yeş] 'genç' (TTAS III: 663)

Söz ortası

кояш [koyaş] 'güneş' (KTTS: 175)

оят [oyat] 'utanç' (KTTS: 209)

таяк [tayak] 'sopa' (TTAS III: 60)

Söz sonu

җəя [ceye] 'ok atılan yay' (KTTS: 53)

дөя [döye] 'deve' (KTTS: 75)

Söz konusu яharfini oluşturan seslerin Kiril harfli Tatar alfabesinde 1939 yılından itibaren müstakil birer harf olarak bulunmalarına rağmen (йа-йə) я harfinin Kiril esaslı Tatar alfabesindeki varlığını günümüze kadar korunması, Tatar Türkçesi üzerindeki Rus dilinin tesirinin bir örneği olarak değerlendirilebilir.

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Günümüzde я harfi Tatar Türkçesinin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde, /i/ sesi etkisiyle söylendiğinde ince(palatal) ünsüzlerden sonra /a/sesini, söz ve hece başlarında ise /yA/ diftongunu simgelemektedir. Bununla beraber я harfinin /a/ sesini bildirmesi sadece Rusça'dan alıntılanmış sözcükler için geçerliyken, /yA/ seslerini bildirmesi hem Tatar Türkçesi sözcükler hem de Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözler için geçerlidir (Zekiyev 1998: 106):

/A/ biçiminde okunuş

тяжест [taject] 'ağırlık' (Poppe 1963: 26)

октябрь [oktabr] 'ekim ayı' (Zekiyev 1998: 106)

отряд [otrad] 'takım' (Zekiyev 1998: 106)

/yA/ biçiminde okunuş

ящик [yaşçik]'kutu'(TTAS III: 665)

революция [revolutsiya] 'devrim'

январь [yanvar] 'Ocak ayı' (TTAS III: 640)

репрессия [repressiya] 'ceza vermek, bastırmak' (TTAS II: 591)

комбинация [kombinatsiya] 'kombinasyon' (TTAS II: 140)

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde я harfi ünsüz bir sesin ardından geldiğinde /a/ sesini vermekteyken bezan aynı konumda onu /ya/ olarak okumak gerektiğinde я harfinden önce ь sesi kullanılır.

бильярд [bilyard] ‘bilardo’ (TTAS I: 164)

семья [simya] ‘aile’ (KTTS: 234)

Son örnekte я harfinin /ya/ diye okunması gerekliliği bildirilmezse семья [simya] ‘aile’ sözcüğü yanlış olarakсемя [sima] ‘tohum’ biçiminde okunur.

Tatar Türkçesi sözcüklerde я harfi /yA/ diftongunu bildirmekte, Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde ise Rus imlasıyla kullanılmakta ve hem /A/ hem de /yA/ sesini bildirmek üzere kullanılmaktadır. Bu durumda Tatar Türkçesi’ni iyi derecede bilmeyen biri, okuma ya da yazmadaki karmaşadan kurtulabilmek için, hangi sözün Tatar Türkçesi hangi sözün başka dillerden alınma sözcük olduğunu bilmek zorunda kalır. Aksi halde; örneğin yazlışıya daha önce karşılaşmamışsa Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış olan takım (отряд) sözcüğünü duyduğu biçimde Tatar Türkçesi imlasıyla отрад biçiminde yazması kaçınılmazdır.

Bu hecenin kullanılmasının Tatar Türkçesi’n ses-yazım ilişkisi bakımından sebep olduğu karışıklıklar göz önüne alındığında bu heceleri oluşturan harflerin her seferinde ayrı ayrı yazılmalarının яharfinin yazılışında ve okunuşunda karşılaştığımız bütün sorunların çözümü için yeterli olacağı kanısındayız. Bu durumda Tatar Türkçesi’nde hecelerin kullanıldığı kelimeleri yazarken, o sözcüklerde kullanılan harf sayısının artması kaçınılmazdır. Ancak o sözcüklerin yazımında hangi imla kuralının geçerli olduğunu doğru olarak tespit etmek ve hatasızca kullanmak şüphesiz ki duyulan sesin duyulduğu şeklinin yazıya geçirilmesinden daha az külfetli değildir. Üstelik önerdiğimiz bu yazım /yo/ hecesini bildiren ё harfininTatar Türkçesi sözcüklerde kullanımında uygulanmış ve ё harfi Tatar Türkçesi sözcüklerin

yazımında kullanım dışı bırakılmıştır. Aynı yazımın я harfi için de geçerli olması üzerinde durulması gereken bir meseledir.

2.2.3.34. Ә – ә harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

İlminskiy'in Kreşinler için hazırladığı alfabede /e/ sesi söz başında ä, sözün diğer konumlarında я harfleriyle gösterilmiştir. Ancak яharfi söz başında /e/ sesini değil /yA/ seslerini bildirmektedir. 1938'de hazırlanan alfabede Tatar Türkçesi sözcüklerin yazımında/e/ sesinin söz başındaaь (1938'deki alfabede /e/ sesi alfabede bu işaretlerle simgelenmiştir), hece ortasında ve sonundaяharfiyle gösterilme kuralına sadık kalınmıştır. Yine aynı şekilde я harfi söz başında /yA/ seslerini bildirmiştir.Kurbatov'a göre bu şekilde yazmak Tatar Türkçesi'ni Rus yazısı ile de yakınlaştırır. Çünkü bazı durumlarda bu ince sıradan ünlüleri, kalın sıradan olanları gibi okuma durumu ortaya çıkar. Böyle olduğunda da sözcükteki bu sesler kalın sıradan okunmayacaksa yanına ь işareti konularak ince okunur. Ancak /a/ sesinin yanındaki ь işareti çoğu yerde gerekmeyeceğinden ilerde onun tamamen düşürülerek yok olacağı da mümkün görülmüştür(Kurbatov 1960: 99-103):

тряпка [trepka] 'paçavra, bez'

тярязя[tereze]'pencere'

доля [dole], 'hisse'

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi sözcüklerde /e/ sesiyle biten fiiller şimdiki zaman ekiyle (-й) çekimlenip şahıs eki ile kullanıldığında /e/ sesi yerine /i/ sesi duyulur ve bu durum /iy/ diftongunu bildirmek üzere kullanılan и harfiyle imlaya yansır:

эшлә-	Teklik	Çokluk
1.şahıs	эшли-м [éşliym] 'çalışıyorum'	эшли-без [éşliybéz] 'çalışıyoruz'
2. şahıs	эшли-сең [éşliyséñ] ‘çalışıyorsun’	эшли-сез[éşliyséz] ‘çalışıyorsunuz’
3. şahıs	эшли[éşliy] ‘çalışıyor’	эшли-ләр[éşliyler] ‘çalışıyorlar’

бәйлә-	Teklik	Çokluk
1.şahıs	бәйли -м [beyliym] 'bağlıyorum'	бәйли-без [beyliybéz] 'bağlıyoruz'
2. şahıs	бәйли -сең [beyliyséñ] ‘bağlıyorsun’	бәйли-сез[beyliyséz], ‘bağlıyorsunuz’
3. şahıs	бәйли[beyliy] ‘bağlıyor’	бәйли-ләр[beyliyler] ‘bağlıyorlar’

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de ə harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez.

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında genellikle Ekim Devrimi’nden sonra Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerin yazımında bu harf görülmez. Ekim Devrimi’nden önce Tatar Türkleri Rusça’dan alıntıladıkları sözcükleri kendileri yazarken Rus imlasıyla değil, duydukları biçimde yazmışlardır(Veliyullina – Kurbatov 1965: 47-48). Bu nedenle Tatar Türkçesi’nin söz varlığında XX. yüzyıldan önce Rusça’dan

alıntılanmış sözcüklerde Rus alfabesinde bulunmayan әharfi yer almamasına rağmen daha önceki dönemlerde alıntıladıkları sözcüklerde ә harfi görülmektedir.

XX. yüzyıl öncesi alıntılanmış

чиркәү[çirkew] ‘kilise’

бүрәнә [bürene] ‘kütük’

кәрзин [kerzin] ‘sepet’

пирчәткә [eldiven] ‘eldiven’

XX. yüzyıl sonrası alıntılanmış

персональ [personal] ‘kişisel’ (TTAS III: 509)

сервант [servant] ‘vitrin, büfe’ (TTAS III: 644)

кредит [kredit] ‘kredi’ [TTAS II: 175)

Tatar Türkçesi’nde Ekim Devrimi’nden önce Rusça’dan alıntılanmış olan sözcükler okunduğu gibi Tatar imlasına yansıtıldığından dolayı onların bir kısmını Tatar Türkçesi’nin kendi sözlerinden ayırmak güçleşmiştir. Bu sözcüklerin okunuşları ve yazılışları arasındaki uyum, onların alıntılanmış sözcüklerde yaşanan imla sorunlarının dışında tutulmasına yol açar

2.2.3.35. Ө – ө harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

İlminski’nin tarafından hazırlanan alfabede ö harfi ile, 1938’de hazırlanan alfabede оь harfi ile gösterilen /ö/ sesi, 1939’da oluşturulan ve halâ geçerliliğini koruyan Kiril esaslı Tatar alfabesinde ө harfiyle belirtilmiştir.

1938 öncesi: өчөн [öçön] ‘için’ (Kurbatov 1960: 99)

1938: оьчен [öçin] ‘için’ (Zekiyev 1998: 132)

1939 ve sonrası: өчен [öçin] ‘için’ (KTTS: 211)

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de ө harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde ө harfi ile biten sözcükler çekimlediğinde bu harfin yazımında herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Kiril esaslı Tatar Alfabesinde bulunan ve /ö/ sesini bildiren ө harfi Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde kullanılmamaktadır. Çünkü /ö/ sesi Tatar Türkçesi’nin kendi sesidir ve Rus dilinde /ö/ sesi ve dolayısıyla ө harfi bulunmamaktadır. Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcükler Rus imlasına göre Tatar Türkçesi’ne dahil oldukları için onların yazımındaө harfine rastlanmaz.

2.2.3.36. Y – γharfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Kiril harfli Tatar alfabesinde в işareti yalnızca diş dudak /v/ sesini göstermek için kullanılırken Tatar Türkçesi’ndeki γ harfi hem /ü/ ünlüsünü, hem /üw/ diftongunu/ hem de /w/ yarım ünlüsünü göstermek üzere kullanılmaktadır.

İlminskiy'in hazırladığı alfabede /ü/ünlüsünü bildirmek üzereӱ harfi kullanılmış ancak bu harfin kullanım alanı söz başıyla sınırlandırılmıştır. Sözcüğün dışında geriye kalan bütün konumlarında /ü/ sesini bildirmek üzere ю harfi kullanılmıştır (кюлягя[külege] 'gölge').O zamanlar ӱ işaretlerinin /w/ sesini gösterdiği durumlarda da söz konusu işaretlerin üstüne bir yay eklenmesi (ӳ) fikri oluşmuş ancak bu şeklikullanıma girmemiştir. /ü/ sesi 1938'de hazırlanan Kiril esaslı Tatar alfabesinde ise уь harfiyle belirtilmiştir ancak bu alfabe yürürlüğe girmemiştir(Kurbatov 1960: 99).

1939'da resmî olarak hazırlanan alfabeye /ü/ seini bildirmek üzere ү harfi eklenmiştir. Bu alfabe temelinde belirlenen imla kurallarına göre Tatar Türkçesi'nin kendine has sözcüklerinde /w/ sesini bildirmek üzere söz başında в harfi,söz başı dışındaki bütün konumlarda iseү harfi sadece kullanılmıştır.1939'da,projenin ikinci varyantında /w/ sesinin söz başında olduğu gibi söz ortasında hece başına geldiği durumlarda da в işaretiyle, hece sonunda y-ү harfleri ile gösterilmesi kararı alınmıştır. İkinci varyant 1939 yılının 5 Mayıs'ında Tataristan ASSR (Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) Yüksek Konseyi tarafından onaylanmıştır. 1950 yılında Kızıl Tañ gazetesinde çıkan makalelerde /w/ sesinin söz ortalarında в harfi ile değil y-ү harfleri ile karşılanması gündeme gelmiştir. 1953'te edebiyatçılar tarafından alfabeye /w/ sesini karşılamak üzere w işaretinin eklenmesi gündeme getirilmiş ve gerekçe olarak /v/ sesinin (yazıda в harfinin) kullanılmasının edebi dili bozduğu bildirilmiştir. Örnek olarak, o yıllarda öğrencilerin /w/ sesini söz ortasında da /v/ sesi ile söylemeye başladıklarını göstermişlerdir. 1955'te SSSR Fenler Akademisi'nin Kazan'a bağlı Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nde yeni imla projesini düzenlemek üzere bir heyet oluşturulur. 1955 yılının ortalarında

tamamlanan bu projede в harfinin sadece söz başında kullanılması kararı alınmış bu karar 1960'ta yürürlüğe girmiştir (Kurbatov 1960: 106-118).

Çalışmamızda "2.2.2. Kiril Esaslı Tatar Alfabesinin Islahı Çalışmaları ve Tartışmalar" bölümünde anlatıldığı gibi günümüzde Tatar Türkçesi sözcüklerin yazımında ү harfinin 1940'larda kabul gören imla kuralları kullanılmaktadır.

Poppe ү harfinin görevlerini şöyle sıralamaktadır (Poppe 1963: 24):

4. /ü/ sesi: söz başında ve hece ortasında;

   күл [göl] 'göl'

   бүл- [bül-] 'böl-'

   сүз [süz] 'söz'

5. /w/ sesi: hece ve kelime sonunda ünlü sesin ardında;

   дәү [dew], 'büyük',

6. /üw/ sesi: son ses durumunda ve hece sonunda;

   бирү [birüw] 'vermek'.

›Tatar Türkçesi sözcüklerde ilk hecede/ü/ sesini vermek üzere ү harfi kullanılır.Tatar Türkçesi'nde ү harfi Tatar Türkçesi sözlerde ancak birinci hecede /ü/ ünlüsünü karşılar (Öner 2007: 686). Sonraki hecelerde ise sadece hareket adında (infinitiv –üw) görülebilir (Öner 1998: 4).

<u>İlk hecede</u>

Hece başı:	үрмә[ürme] 'örme' (TTAS III: 732)
	үлем [ülém] 'ölüm' (TTAS III: 728)
Hece ortası:	күзлек [küzlik] 'gözlük' (TTAS II: 289)
Hece sonu:	бүрек [bürék] 'başlık, şapka' (TTAS I: 222)

›Tatar Türkçesi sözcüklerde söz ortasında hece sonu konumunda bulunduğunda /w/ sesini bildirmeküzere /ү/ harfi ile kullanılır.

Söz ortası

Hece sonu: нәүмиз [newmiz] ‘keyifsiz, ümitsiz’ (KTTS: 201)

тәүлек [tewlék] ‘gün’ (TTAS III: 236)

›Tatar Türkçesi sözcüklerde söz sonunda /w/, /üw/ sesini bildirmek üzere /ү/ harfi ile kullanılır.

Söz sonu

күзләү [küzlew] ‘gözlemek’ (TTAS II: 289)

берәү [bérew] ‘birisi’ (KTTS: 40)

Bir harfin üç ayrı görev üstlenmesi, Kiril harfli Tatar alfabesiyle yazılmış bir metni doğru okumak için, söz konusu harfin hangi durumda hangi görevi üstlendiğini bilmeyi zorunlu kılmaktadır. Tatar yazı dilini üst düzeyde bilmeyen biri için durum daha da karmaşık haldedir. Çünkü Kiril harfli Tatar alfabesinde görevlerinden sadece birinin (w) yarı ünlüsünü göstermek olduğu ү harfi ile, Rus dilinden alınan sözcüklerde daima, Tatar Türkçesi’nin kendi sözlerinde ise belirli durumlarda kullanılan ve alfabede в harfiyle bildirilen /v/ ünlüsüyle ayrımını da yapmak zorundadır. Bu durumda kişi yazmaya oranla okumada bu durumun daha kolay üstesinden gelse de, özellikle önceden bilmediği sözcükleri duyduğu gibi yazmaya çalıştığında hata yapması kaçınılmaz olacaktır.

Tatar alfabesinde /w/ sesini bildirmek üzere müstakil bir harf olması ses-yazım ilişkisi bakımından olumlu bir gelişme olabilir. Rus /v/ (в)’si ile aynı alfabede Tatar /w/ sesinin ayırt edilmesi için 1953’te edebiyatçılar tarafından alfabeye /w/

sesini karşılamak üzere w işaretinin eklenmesi talebi yerinde bir girişim olarak değerlendirilebilir. 1999'da hazırlanan Latin esaslı Tatar alfabesinde w harfinin /w/ sesi için kullanıldığını görmekteyiz. Rus /v/ sesinin alfabede ayrı bir harfle gösterilmemesi, başka bir deyişle Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerin Tatar imlasına göre yazılması da bir çözüm olabilir. Ancak bu üzerinde uzlaşılmış bir konu değildir.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi'nde bulunan aw, yaw diftonglarıyla biten sözcüklere III. şahıs iyelik eki eklendiğindeү harfi в ile yer değiştirir (Gıymadiyeva-Gallemova 2005: 5-8):

Son ses durumunda	İyelik eki aldığında
түләү [tülew] 'ödeme'	түләвe[tülewé] ödemesi'
сөйләү [söylew] 'konuşma	сөйләвe [söylewé] 'konuşması'
дәү [dew] 'büyük'	дәвe [dewé] 'büyüğü'

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Söz konusu /u/, w/ ve /uw/ seslerinin yazıda bildirilirken bir harfle birden fazla ses bilidirilması imlada problem yaratmaktadır. Bunun üzerine bir de Tatar Türkçesi'nin kendine has sesi olan /w/'nin söz ve hece başında Rus sesi temelli Rus alfabesindeki в harfinin kullanılması, özellikle Rusça bilmeyen biri için, sözcüklerin Tatar Türkçesi mi yoksa Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcük mü olduğunu anlama konusunda sorun yaratmaktadır. Çünkü в harfi Rusça sözcüklerde bütün konumlarda /v/ sesini bildirmek üzere kullanılır.

Rusça alıntılarda kullanılan diş dudak ünsüzü /v/ dışında, Tatar Türkçesi'ndeki /v/ seslerinin tamamı çift dudak ünsüzü /v/ biçiminde telaffuz edilmektedir. Öner'e göre Rus dilinden giren alıntı sözcüklerde kullanılan /v/ ile Tatar Türkçesi'nin kendi sesi olan /v/'yi ayırmak için Tatar Türkçesi sesi olan /v/'yi /w/ ile göstermek transkripsiyon geleneğimizde bulunmamakta ve herhangi bir Türk lehçesine ait metinleri yabancılaştırmaktadır (Öner 2007: 687).

Kiril harfleriyle yazılan Tatar Türkçesi'nin yazımında Eski Türkçe /g/ ünsüzünden gelişen yarı ünlü mastar ekinin /w/ Latin harfleriyle yazılan Tatar Türkçesi'nin kullanılmaya başlandığında nasıl yazılacağı konusunda Talat Tekin önerisini açıklamalarıyla birlikte şöyle dile getirmiştir: Kiril alfabesinde bu ses için kendisini bildiren tek bir işaret olmadığından /u/, /ü/seslerini bildirmek için kullanılan (y), (ү) harfleriyle gösterilir. Bu sesin 1929-1938 yılları arasında kullanılan Latin alfabesinde de /u/ ve /ü/ harfleri ile gösterildiğini söyleyen Tekin, Poppe ve Tatar gramercilerinin, eylem adları eki (-U)'nun yalnız /a/ ve /ä/'den sonra yarı ünlü değerinde (w) değerinde olduğunu (anlau [anlaw] 'anlamak', eşläü [eşläw] 'çalışmak' vb.) belirttiklerini ifade etmiştir. Bu eylem adları ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında da yazımları değişmez:

son ses durumunda	İyelik ekiyle kullanıldığında
éşleü (эшләү), [éşlew], 'çalışmak'	éşleüé (эшлеүе), [éşlewé] 'çalışması'
kilü (килү), [kilü], 'gelmek'	kilüé (килүе), [келүе] 'gelişi'

Ancak adlaşmış sözcükler bu kuralın dışındadır. Bunlardaki son ses /u/ ve /ü/ bir ünlü önünde yazımda v harfine değişir:

adlaşmış sözcüklerde	İyelik ekiyle kullanıldığında

ülçeü(үлчәү), [ölçew], ‘ölçü’ ülçevé (үлчәве), [ülçewé], ‘ölçüsü’

béreü (берәү), [bérew], ‘biri’ bérevé (берәве), [bérewe], ‘birisi’

ikeü (икәү), [ékew] ‘iki tane’ ikevé (икәве), [ékewé], ‘ikisi’

Bu durumları örnek göstererek Tekin, Latin harfleriyle yazılması durumunda /a/ ve /ä/ ile biten eylem kök ve gövdelerinden türemiş mastarları da /a/ ve /ä/ w harfi ile göstermeyi hem bilimsel hem de pedagojik açıdan doğru ve uygun bulduğunu belirtmiştir. Ona göre bu /w/ iki ünlü arasında bir geçiş sesidir ve eski bir fonemin kalıntısıdır. Bu sese karşılık Türkiye Türkçesindeki ğ harfini gösteren Tekin, eski /g/ foneminin w harfi ile gösterilmesinin bu fonemin sıfır olduğu bütün yerler için geçerli olması gerektiğini bildirmektedir (Tekin 1993: 85-86).

2.2.3.37. Җ – җ harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

Türkçe’de /c/ sesi yalnızca tabiat taklidi sözcüklerde söz başı konumundan bulunmaktadır. Söz içi konumda ise /ç/ sesinin ötümlüleşmesiyle oluşan bir ses olarak sıkça kullanılmaktadır (Ergin 2012:60).

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi’nde /c/ sesini karşılayan җ harfinin, yalın hâldeki sözcüklerde söz başında ve hece başında yazımında herhangi bir değişiklik yoktur.Eski Türkçe sözcüklerdeki /y/ sesi Tatar Türkçe’sinde, ağırlıklı olarak da ince sıradan ünlülerle kullanılan sözcüklerde, /c/ sesine gelişmiştir (Serebrennikov – Gadjieva 2011: 59):

Söz başı җир [cir] ‘yeryüzü’ (TTAS III: 776)

җилкән [cilken] ‘yelken’ (TTAS III: 767)

Söz ortası исек [icék] ‘hece’ (KTTS: 115)

Söz sonu таҗ [taç] ‘taç’(Zekiyev 1998: 91)

Tatar Türkçesi’ndeki sözcüklerin hece ve söz sonunda [ж] harfle çok nadir karşılaşılır ve /ç/ olarak okunur (Zekiyev 1998: 91).

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde de ч harfinin yazımında herhangi bir değişiklik görülmez.

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde җ harfi ile biten sözcükler çekimlediğinde bu harfin yazımında herhangi bir değişiklik meydana gelmez.

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Arapça Farsça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Arapça ve Farsça’dan alıntılanmış sözcüklerde /c/ sesinin duyulduğu her yerde җ harfi yazılır.

Söz başı

җәүһәр [cevher] ‘pırlanta, mücevher’ (KTTS 2009: 52)

Söz ortası

Hece başı: тәрҗемә [tercéme] ‘tercüme, çeviri’ (KTTS 2009: 205)

хаҗәт [hacet] ‘gerek, ihtiyaç’ (KTTS: 105)

Hece sonu: оҗмах [ocmah] ‘cennet’ (KTTS: 205)

ижтихат [ictihat] ‘gayret, çaba’ (KTTS: 115)

3) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Rusça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Kiril esaslı Tatar Alfabesinde bulunan ve /c/ sesini bildiren җ harfi Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcüklerde kullanılmamaktadır. Çünkü /c/ sesi Tatar Türkçesi'nin kendi sesidir ve Rus dilinde /c/ sesi ve dolayısıyla җ harfi bulunmamaktadır. Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcükler Rus imlasına göre Tatar Türkçesi'ne dahil oldukları için onların yazımındaҗ harfine rastlanmaz.

2.2.3.38. Ң – ң harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçe'sinin kendine has sesi /ñ/ İlminski'nin hazırladığı alfabede ң harfiyle bildirilmiştir. Tatar Türkçesi için 1938'de ilan edilen ilk alfabede нь olarak gösterilen bu harf 1939'da resmi olarak kabul edilen 39 harfli Kiril esaslı Tatar alfabesinde ң harfiyle belirtilmiştir (Kurbatov 1960: 99-104).

Türkçe'de /ñ/ sesi sözcük başında hiçbir koşulda bulunmaz (Ergin 2012: 61). Bu sesi simgeleyen ң harfi sözcüğün söz başı dışındaki bütün konumlarında kullanılır ve duyulduğu her konumda yazıda gösterilir:

Söz ortası

Hece başı: миңа [mina] 'bana' (Poppe 1963: 24)

иңбаш [iñbaş] ‘omuz’ (KTTS: 119)

Hece sonu: миңгерәү [miñgérew] ‘ahmak’ (KTTS: 195)

тәңре [teñré] ‘tanrı’ (KTTS: 272)

Söz sonu

таң[tañ] ‘tan’ (Poppe 1963: 24)

миң [miñ] ‘ben, (vücuttaki leke)’ (TTAS II: 399)

b) Çekimli Hâllerinde Ortaya Çıkan Durumlar

Tatar Türkçesi’nde çokluk eki genel olarak {-lar / -ler} biçimindedir. Ancak /ñ/ sesiyle biten sözcüklerde çokluk eki {-nar / -ner} olarak kullanılır ve bu imlaya yansır (Hakimcan 1995: 14):

-lar/-ler > -nar/-ner

таң+нар [tañ+nar] ‘tanlar’

мең+нәр [miñ+ner] ‘binler’

Son ses durumundaki ң harfinden sonra isim çekim eklerinden çıkma hali eki kullanıldığında da söz sonu /ñ/ sesinden dolayı ek başı ünsüzün /n/ sesine geliştiği görülür (Öner 1998: 132):

-tan/-ten; -dan/-den > -nan/-nen

киң+нән [kiñ+nen] ‘genişten’

2) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Kiril esaslı Tatar Alfabesinde bulunan ve /ñ/ sesini bildiren ң harfi Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde kullanılmamaktadır.

Çünkü /ñ/ sesi Tatar Türkçesi'nin kendi sesidir ve Rus dilinde /ñ/ sesi ve dolayısıyla ң harfi bulunmamaktadır. Tatar Türkçesi'nin söz varlığında Rusça'dan alıntılanmış sözcükler Rus imlasına göre Tatar Türkçesi'ne dahil oldukları için onların yazımındaң harfine rastlanmaz.

2.2.3.39. h – h harfi

1) Türkçe Kökenli Sözcüklerdeki Konumlarına Göre Yazımı

a) Yalın Hâldeki Sözcük Tabanlarında

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında bulunan /h/ sesini bildiren h harfi başlıca alıntılanmış sözcüklerde görülmektedir (Öner 2007: 691).

2) Tatar Türkçesi'nin Söz Varlığında Arapça Farsça'dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Tatar Türkçesi'nin söz varlığında bu ses sadece Arapça ve Farsça'dan alıntılanmış sözcüklerde kullanılmaktadır (Hakimcan 1995: 36):

Söz başı

hава [hawa] 'hava' (TTAS III: 816)

һөнер [höner] 'hüner, maharet' (TTAS III: 826)

Söz ortası

Hece başı: аһәң[aheñ] 'ahenk, uyum' (TTAS I: 103)

шәһит [şehit] 'şehit' (TTAS III: 538)

Hece sonu: гуаһлык [guwahlık] 'şahitlik' (TTAS I: 279)

шәһвәт [şehvet] 'istek, arzu' (TTAS III: 538)

Söz sonu

гөнah [gönah] ‘günah’ (TTAS I: 286)

3) Tatar Türkçesi’nin Söz Varlığında Rusça’dan Alıntılanmış Sözcüklerdeki Yazımı

Kiril esaslı Tatar Alfabesinde bulunan ve /h/ sesini bildiren h harfi Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcüklerde kullanılmamaktadır. Çünkü /h/ sesi ve dolayısıyla h harfi Rus dilinde bulunmamaktadır. Tatar Türkçesi’nin söz varlığında Rusça’dan alıntılanmış sözcükler Rus imlasına göre Tatar Türkçesi’ne dahil oldukları için onların yazımındah harfine rastlanmaz.

Günümüzde Tataristan Cumhuriyeti’nde yaşayan Tatar Türklerinin yazı dili Rus alfabesi temelinde oluşturulmuş Tatar alfabesiyle kullanılmaktadır. Çalışmamız göstermiştir ki Tatar Türklerinin kullandıkları Rus harflerine Tatar Türkçesi’nin kendine has seslerini belirtmek üzere 6 harf eklenmesiyle oluşturulan Tatar alfabesi Tatar Türkçesi için yetersiz kalmaktadır. Bu yetersizlikleri gidermek için oluşturulan imla kuralları ise imlayı daha karmaşık hale getirmekle birlikte Tatar Türkçesi yazı dili üzerindeki Rus tesirini de gözler önüne sermektedir. İncelediğimiz imla sorunlarının temelinde bir harfin birden fazla sesi bildirmek üzere birden çok işlevinin olması ve tam aksine sözcükteki konumuna bağlı olarak bir sesin birden fazla harfle işaretlenmesi yer almaktadır.

Sovyetler Birliği’nde Kiril alfabesi kullanmış olan Türk Cumhuriyetleri gibi Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından Tatar Türklerinin de Latin alfabesine geçme süreci başlamıştır. Aslında bu süreç Latin alfabesine geçmek değil dönmek

olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Tatar Türkleri 1927-1939 yılları arasında Latin alfabesi esaslı Tatar alfabesini kullanmışlardır.Tatar Türklerinin Latin esaslı Türk alfabesine geçme çabaları 1991'den bu yana devam etmektedir.

2.3. Latin Esaslı Tatar Alfabesi

Türkçenin Latin harfleriyle yazılmış bilinen ilk eseri 1303'te Aşağı İdil bölgesinde yaşayan Kumanlar (Kıpçak Türkleri) arasında Hıristiyanlığı yaymaya çalışan misyonerler, büyük ihtimalle Fransiskan Papazları tarafından yazılan Codex Cumanicus'tur. Bu eser 1303-1362 yılları arasında değişik zamanlarda ayrı ayrı kimselerce yazılmış elyazmalarından oluşan bir eser olduğu için Türkçenin Latin harfleriyle yazılmasında da çok fazla karışıklık ortaya çıkmıştır. Ancak bu kararsızlık ve düzensizliğe rağmen Codex Cumanicus'taki Türkçe malzeme Türkologlarca doğru olarak okunmuştur(Tekin 1978: 590).Bu eser Kıpçak sahasındaki ilk Latin harfleriyle yazılan eser olmasına rağmen Kıpçak Türklerinin bir kolu olan Tatar Türkleri Latin alfabesini bu eserin vücuda gelmesinden yüzyıllar sonra kullanmaya başlamışlardır.

Tatar Türklerinin bizzat kendileri tarafından kullanılan Latin alfabesiresmî olarak1927-1939 arasında kullanılmış ancak 1939'dan sonra Kiril harflerinin kullanımına başlanmasıyla Latin alfabesi yürürlükten kaldırılmıştır. On iki yıl kullanılan bu alfabehalk tarafından öğrenilmeye ve kullanılmaya başlanmışsa da Tatar Türkçesi üzerindeki tesiri henüz anlaşılamadan terkettirilmiştir. Tatar Türkçesi'ninLatin harfleriyle yazımının bırakılıp Kiril alfabesinin kullanılmaya başlanmasının üzerinden 76 yıl geçmiştir. Geçen bu sürede Rus alfabesinin Tatar

Türkçesi'ne uyum sürecinin hala tamamlanmamış olduğunu, Kiril harfleriyle Tatar Türkçesi'nin yazımında karşılaşılan sorunlar açıkça göstermektedir. Diğer yandan Türkiye Türkleri 1928'de, Tatar Türkleri'yle aynı yıllarda, kabul edilen Latin harflerini kesintisiz olarak günümüze kadar ve hala kullanmaktadır. Arap harflerinin kullanımdan kaldırılmasının 87. yılında Türkiye'de alfabe ile ilgili sorunlar Kiril alfabesiyle yazılan Tatar Türkçesi'yle kıyaslandığında yok denecek kadar azdır.

Türkiye Türklerinin 1928 yılında kabul ederek benimsediği Latin asıllı alfabe, her ses için bir harf ve her harf için bir ses esasına dayandırıldığı için yazı lehçelerimizin seslerini karşılamak bakımından oldukça yeterli olmasına rağmen bazı seslerin, ayrı sesler oldukları halde, birer ses çeşidi sayılması yüzünden bu alfabenin de bugünkü haliyle dilimizin bütün seslerini karşıladığı, dolayısıyla tam ve mükemmel bir alfabe olduğu söylenemeyeceğini düşünen Tulum,Latin alfabesinin Arap asıllı eski alfabemize göre daha yeterli olduğunu ve yapılabilecek küçük işaret eklemeleriyle Türkçe için en mükemmel alfabe olma özelliğini taşıyabileceğini ifade etmiştir(Tulum 1991:27).

18-20 Kasım 1991'de Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk dünyasından bilim adamlarının katıldığı serbest bir alfabe toplantısı yapmış; bu toplantıda bütün Türklerin Latin alfabesine geçmesi ve 34 harfli bir çerçeve alfabede birleşmeleri tavsiye edilmiştir. Alınan bu tavsiye kararlarına göre, hiçbir Türk grubunun alfabesi 34 harfi geçmemeli, harfler bu 34 harfin içinden seçilmeli, her ses tek bir harfle gösterilmeli ve aynı sesler aynı harf için kullanılmalıdır (Ercilasun 2007: 424-425).

Türk boyları arasında Latin asıllı alfabenin kabulünün Türk boylarının birbirini anlamasında ve kültür birliğinin pekiştirilmesinde en önemli unsur olduğu

görüşüne oy birliği ile varılan Azeri, Kırgız, Özbek, Türkmen, Başkurt, Tatar, Kırım, Karaçay-Malkar, Gagauz, Çuvaş, Uygur ve Türk bilim adamlarının katıldığı bu sempozyumda tavsiye edilen 34 harfli alfabe şöyledir: a, b, c, ç, d, e, ä, f, g, ğ, h, x, ı, i, j, k, q, l, m, n, ñ, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, w, y, z (Şimşir 2006: 180).

Türkiye'de alfabe konusunun ele alındığı ikinci toplantı, 4-8 Mayıs 1992'de Ankara'da yapılan ve Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'nca düzenlenen "Sürekli Türk Dili Kurultayı'dır. Kurultayın "Abece (Alfabe) Komisyonu"nda, daha önce Marmara Üniversitesi'nde benimsenen 34 harfli çerçeve alfabe aynen kabul edilmiş; diğer Türk yazı dilleri için oluşturulacak alfabenin bu 34 harf içinden alınması; e-ä, q-k, h-x, v-w, n-ñ gibi yakın sesler için fonemik bir fonksiyon olmadıkçatek harfin kullanılması tavsiye edilmiştir. Azerbaycan temsilcileri, komisyon raporundaki bir harf üzerinde değişiklik teklif etmişler ve bu değişiklik teklifi oylanarak kabul edilmiştir. Buna göre açık e,ä ile değil ə ile gösterilecektir. Azerbaycan temsilcileri başlangıçta ä'yi kabul ettiklerini, ancak halktan gelen tepkiler sonunda Azerbaycan'da ə harfine döndüklerini ifade etmişlerdir (Ercilasun 2011: 103).

Efrasiyap Gemalmaz 1. Türk Dili Kurultayı'nda sunduğu bildiride, É - é biçimlerinin lehçelerdeki kapalı "e" yerine kullanılmasını önermiş ve bunun, Fransızca'da bulunan bir harf olması münasebetiyle yazı makinalarının çoğunluğunda bulunmasından dolayı elektronik ortamda kullanımının da kolaylık sağlamasından bahsetmiştir (Gemalmaz 1990: 20).

Bugün Azerbaycan, Gagavuz, Kırım, Türkmen, Özbek Türkleri 1991 yılında MarmaraÜniversitesinde yapılan alfabe toplantısının da etkisiyle Latin alfabesine

geçmişlerdir. Latin alfabesine geçmekisteyip de geçemeyen Tataristan Özerk Cumhuriyeti Rusya'nın baskısıyla karşı karşıyadır (Kartalcık 2009: 368).

Tataristan Respublikası Yukarı Sovyetinin 20 Temmuz 1994'te kabul ettiği "Tataristan Republikası halıklarının tillerin saklav (koruma), öyrenüv (öğrenme), hem üstirüv (ve geliştirme) buyınça (konusunda), Tataristan Republikası Devlet Programması"nın "Tataristan Republikası Devlet tillerinin konstitutsiyaçıl (anayasal) statüsü" bölümünün 8. maddesine göre, Latin alfabesine dayanan yeni alfabeye kademeli geçiş konusunda çalışmak ve projeler hazırlamak üzere Tataristan Bilimler Akademisi görevlendirilmiş ve bu işin zamanı olarak da 1995 yılı belirtilmiştir (Ercilasun 2011: 103).

23-27 Eylül 1996'da Ankara'da Bakü kurultayının 70. yıldönümü anısına toplanan "III. Uluslarası Türk Dili Kurultayı"nda görüşülen konular da Bakü kurultayını destekler nitelikte olmuştur. Ayrıca 20-30 Kasım 1996'da yapılan "1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı" da Bakü Türkoloji Kongresiyle ilgili genel bir değerlendirme niteliği taşımaktadır. Bu toplantıda sunulan 11 bildiri Türk Dil Kurumu tarafından 1999'da, "1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996)" adıyla yayınlanmıştır.

15 Eylül 1999'da Tataristan CumhuriyetiBaşkanı tarafından imzalanan yasada kabul edilen Tatar alfabesi ise şöyledir: a, ä, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı, i, j, k, q, l, m, n, ñ, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, w, x, y, z.Bu alfabe, Tatar Türkçesi'nin orjinal seslerini yansıtıcı harfler hesaba katılarak oluşturulmuştur. Onaylanan metne göre bu

kanunun 1 Eylül 2001'de yürürlüğe girmesi ve2011 yılının 1 Eylül'üne kadar Tataristan Cumhuriyeti'nde her iki alfabenin aynı anda kullanılması belirtilmiştir[2]

34 harften oluşan Latin esaslı bu yeni Tatar alfabesinin kabulü konulu kanun Cumhurbaşkanı Mintimér Şeymiyev tarafından imzalanmasından sonra alfabe kitapçıkları basılarak ve yaygınlaştırılarak değişikliğin uygulanması denemelerine başlanmıştır. Tataristan Cumhuriyeti okullarının ikinci ve üçüncü sınıflarında Latin alfabesini öğretme denemesi çalışmaları yapılmış ve bu deneme iki yıl sürmüştür. Deneme sonrasında Tataristan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığının bildirdiğine göre Lâtin alfabesini ikinci ve üçüncü sınıflarda öğretme denemesi başarılı olmuştur. Yalnız her ne kadar bu çalışmalar yapılmış ve denemede başarıya ulaşılmışsa da Tataristan Cumhurbaşkanı Mintimér Şeymiyev'in Ağustos 2001'de yaptığı "Tekrar bir daha düşünmeliyiz, acaba yanlış mı yapıyoruz?" şeklindeki konuşması yeni alfabe kanununun yürürlüğe giriş tarihi olarak kanunda yer alan 1 Eylül 2001'de yeni alfabenin okullarda birinci sınıftan itibaren öğretime başlanmasına engel teşkil etmiştir. Tataristan'da Latin alfabesine geçiş kanununun imzalanmasından üç yıl sonra,yeni alfabenin öğretim ve yayın denemelerinin başarıya ulaştığı ve hala devletin başında"geçsek mi geçmesek mi?" şeklinde şüphelerin yaşandığı bir dönemde Moskova'dan birhaber gelmiştir (Şahin 2003: 8-9).2002 yılında Duma'nın aldığı kararı meclis de onayıp kanun haline getirince Kazan Tatarlarının alfabe değiştirme girişimi engellenmiştir.Çıkarılan kanunla, Rusya Federasyonu içindeki bütün halklar ana dillerini yazarken Kirilesaslı kendi alfabelerini kullanmak zorunda bırakılmıştır (Açık 2008: 6).

[2]"Tatarstan Respublikası Zakonı Lâtin Grafikası Nigezend´ Tatar Alfavitın Torgızu Turında", Vatanım Tatarstan, 29 Oktyabr 1999, 4. s.

Türk dünyasından günlük haberler veren sitede şöyle yazılmıştır: “02.12.2007 tarihinde Putin 309 nolu kanunu imzalamıştır. Rusya Federasyonu kanunlarından “milli komponent” çıkartılmıştır. Burada “milli komponent” tabiri altında Tatarlar başta olmak üzere Rus olmayan diğer milletler söz konusudur. Bu kanun gereği anadilde eğitim yasaklanmıştır. 2014 yılında Rusya’da 4500, son 4 yılda Tataristan’da 698 Tatar okulu kapatılmıştır. 2013 yılının sonlarında Tataristan’ın başkenti Kazan’da sadece 2 Tatar Okulu ayakta kalmıştır. O okullarda da Tatar Dili-Edebiyatı olmak üzere sadece 2 ders Tatar Dili’nde yapılmaktadır. Etrafa dehşet saçan Stalin döneminde bile anadilde eğitim yasaklanmamıştır. Ayrıca, 2009 yılından itibaren tüm lise mezuniyet ve üniversitelere giriş sınavları Rus dilinde yapılmaktadır.Tüm bu kanunlar Tatar Türkçesi’ne olan ilginin azalmasına neden olmuştur. Sınavların Rusça yapılmasından dolayı anne babalar çocuklarını “kendi isteğiyle” Rus okullarına kaydettirmeye başlamıştır. Zira lise mezuniyet ve üniversite sınavlarını kazanmanın başka yolu kalmamıştır. Sınavların Rus Dili’nde ilk kez yapıldığı 3 Temmuz 2009 tarihinde Tatar Okulunda okuyan 1693 öğrenci lise diplomalarını alamamış ve bunun akabinde üniversite giriş sınavına katılamamıştır. 1693 öğrenci, Tataristan’da sınava giren öğrencilerin %9,5’ini oluşturmaktadır. Rusya bu öğrenciler için bir yıllık meslek okullarının kapılarını açmıştır. Bu her ne kadar kolaylık sağlanmış gibi gözükse de aslında gizli bir tehdit olduğu aşikârdır. “Tatar Okulunda okursan, ancak işçi olursun, üniversite kapıları yüzüne kapanır!”. Durum böyleyken, zaten kanunen yasaklananTatarokullarına “ihtiyaç”kalmamıştır”(http://www.yalquzaq.com/?p=29830).

Latin alfabesi dünyada geçerliliği çok yüksek ve insanlığın ortak haberleşme yazısıdır. Dünyanın her köşesinde kendine kullanım alanı bulmuş evrensel bir

alfabedir. DünyanınLatin harflerine doğru gitmektedir ve tarihin akışı da Latin harflerine doğrudur, dolayısıyla Türk dilinin yazımında Latin alfabesi diğer alfabelere göre avantajlı bir konuma sahiptir (Şimşir 2008: 361-362).

SONUÇ

Kazan (Tatar) Türklerinin etnik bir unsur olarak ortaya çıkmasında, İdil-Ural bölgesinde eski dönemlerden itibaren yaşamış olan birçok kavmin etkisi olmuştur. Bu kavimler arasında İdil-Ural bölgesindeki Bulgar Türkleri ile söz konusu bölgeye XI. yüzyıllarda geldikleri bildirilen Kıpçaklar en önemli rolü oynamışlardır. Bulgar Türkleri ile Kıpçakların etnik karışımı Kazan Türklerini, dillerinin etkileşimi de Kazan Türkçesi'ni oluşturmuştur.

Kazan Hanlığının Rusların hakimiyeti altına girmesinin ardından bölgede Rusların tesiri gitgide güçlenmiştir.Ruslar bölge halkını Ruslaştırmak için Kazan Tatarlarının dillerine, dinlerine, sosyal ve kültürel hayatlarına önemli müdahalelerde bulunmuşlardır.

Tatar Türkleri, Tatar Türkçesinin yazımında geçmişte Arap ve Latin alfabeleri temelindeki harfleri kullanmışlardır. Günümüzde ise Kiril alfabesiyle yazılan Tatar Türkçesi'nin imlasında alfabe-ses ilişkisi bakımından çeşitli sorunlar bulunduğu görülmektedir.

Tatar Türkçesi'nin konuşma dilinde /k/ ve /g/ seslerininkalın sıradan biçimleri/ķ/ ve /ġ/ bulunmasına rağmen bu sesler yazıda gösterilmemektedir. Bu da Tatar Türkçesi'nin konuşma dilindebulunan seslerinin yazı dilinde gösterilmeyişi bakımından ses-imla uyuşmazlığına neden olmaktadır.

Tatar Türkçesi'nde sadece Rus dilinden alınan sözcüklerde bulunan /ts/ ve /şç/ sesleriTatar Türkçesi sözcüklerde bulunmamakla birlikte, Tatar Türklerinin de yabancı oldukları seslerdir. Bu sesleri yansıtabilmek için Tatar Türklerinin kullandığı

Rus-Kiril temelli alfabede Ци (ts), Щщ (şç) harflerininvarlığı Rus dilinin Tatar Türkçesi'ndeki tesirini gözler önüne sermektedir.

я (/ya/, /ye/), ю(/yu/, /yü/) ve ё (/yo/, /yö/) heceleri Tatar-Kiril alfabesinde Rus alfabesindeki gibi tek bir işaretle gösterilmektedir. Hecelerin tek bir işaretle gösterilmesi yazıda tasarruf biçiminde değerlendirilse de ince-kalın hallerinin belirtilmemesi Tatar Türkçesi'ni yazarken ve okurken karışıklıklara yol açmaktadır. Bu heceleri oluşturan sesler için ayrı ayrı harfler de Tatar-Kiril alfabesinde bulunmaktadır. Bununla birlikte ё [yo / yö] harfi Tatar Türkçesi'nin yazımında geçmişte kısa bir dönem kullanılmışsa da günümüzde alıntı sözler dışında kullanılmamaktadır. Bu harf de Tatar-Kiril alfabesindeki Rus tesirinin simgelerinden biridir.

Tatar-Kiril alfabesinde у işareti çift dudak /v/, в işareti de diş dudak /v/ seslerini bildirmek için kullanılmaktadır. Ancak Tatar Türkçesi'nin yazım kuralları gereği у işareti ile gösterilen çift dudak /v/ sesi ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan ek getirildiğinde çift dudak /v/ sesi, в işareti ile gösterilen diş dudak /v/ sesi ile yer değiştirmektedir. Bu ve benzeri bazı durumlarda bu işaretlerin birbiri yerine kullanılması da karışıklıklara yol açmaktadır. Ayrıca çift dudak /v/ sesi için alfabede müstakil bir işaret bulunmaması da bu sesin doğru okunuş ve yazılışında sorun olmaktadır.

Kelime başında normalden biraz daha kısa bir ünlü olan /é/ sesi kelime başında э harfiyle gösterilirken, kelime içinde ve sonunda e harfiyle gösterilmekteve /é/ olarak okunmaktadır. Ancak söz ortasında kullanılan işaret (e) söz başına gelirse /yi-/ ya da /yı-/ olarak da okunabilmektedir. Bu durumda /é/ sesi hem sözcükteki konumuna göre farklı şekillerde okunmakta, hem de söz başında /é/ olarak okunmak

istendiğinde başka bir işaretle gösterilmek zorundadır. Üstelik söz başına geldiğinde /yı-/ ya da /yi-/ olarak okunması sözcüğün bilinmesine bağlıdır.

Normal /i/ sesini göstermek üzere yazılan и harfinin görevlerinden biri de /iy/ diftongunu göstermektir. Genel olarak kendisinden sonra ünsüz bir ses geldiğinde /i/ olarak okunan bu harf, bu sesle biten fiiller geniş zamanla çekimlenip, şahıs eki ile kullanıldığında (эшли-м, эшли-без; [éşliym, éşliybéz]; 'çalışıyorum, çalışıyoruz')genel kuralın dışında tutularak /iy/ diftongunu bildirmek için kullanılır.

Tatar Türkçesi'nin hem söz varlığında hem de imlasında oldukça önemli ölçüde Rus etkisi görülmektedir. Rus diline dayalı imla geleneği Tatar imlasında birçok soruna sebep olmaktadır. Kiril esaslı Tatar alfabesi Tatar Türkçesi'nin seslerini doğru bir şekilde yansıtması bakımından Latin esaslı alfabeye oranla yetersiz görünmektedir. Bunda bir harfin birden fazla sesi bildirmek üzere birden çok işlevinin olması ve sözcükteki konumuna bağlı olarak bir sesin birden fazla harfle işaretlenmesi büyük rol oynamaktadır. Ayrıca Tatar Türkçesi'nde ses karşılıkları bulunmayan Ruslara has sesleri ifade etmek üzere kullanılan ц. щ harfleri ve fonemik bir değeri olmayan ь. ъ işaretlerinin de Tatar alfabesinde yer alması da Tatar Türkçesi'ninyazımında büyük zorluklara yol açmaktadır.

KAYNAKÇA

Abay Tili Sözdigi (1968), Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyasının Til Bilimi İnstitutı

ACAR, Turgut (1992) "Birkaç Görüş ve Teklif", *Milli Kültür Dergisi*, Haziran, S. 93, s.68-69.

AÇIK, Fatma (2008) "XX. Asrın Başlarında Türk Dünyasında Yaşanan Alfabe Değişikliklerinin Sebepleri, Gelişimi ve Sonuçları", *Başkent Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*.

AHMETBEYOĞLU, Ali. (2002), "Büyük Hun Hükümdarı Atilla [s.902-920]", *Türkler*, C. I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

AKAR, Ali (2014), *Türk Dili Tarihi,* İstanbul: Ötüken Yayınları.

AKIŞEV, K. ve başkaları (2007), *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*,(Çev. KARA, Abdulvahab)İstanbul: Selenge Yayınları.

ALTUN, Mustafa (2004) "Alfabe değişiminin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme", *Cumhuriyetimizin 81. Yılına Armağan*, (Editör: Yrd.Doç.Dr.Enis Şahin), Adapazarı: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve UygulamaMerkezi Müdürlüğü, Aralık 2004, s.57-63.

ARTAMONOV, M. İ. (2008), *Hazar Tarihi- Türkler, Yahudiler, Ruslar* İstanbul: Selenge Yayınları.

ASLAN, Betül (2009), "Sovyet Rusya Hakimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak Birleştirilmiş Türk Alfabesinden Rus Kiril Alfabesine

Geçirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Erzurum, S.40, s.357-374.

ATALAY, Besim (1986), *Divanü Lûgat-it Türk Dizini (Endeks),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYDA, Adile (1987), *Türklerin İlk Ataları,* Ankara: Ayyıldız Matbaası.

AZİZ, A. Alirahim (1925), *Tatar Edebiyatı Tarihi (Feodalizm Devri),* Kazan.

BARTHOLD, V. Wilhelm (2013), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (Çev. R. Hulusi ÖZDEM) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

BARTHOLD, Wilhelm (2006), *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*(Çev. Hasan EREN), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1993) “Kiril Alfabesinden Latin Alfabesine Geçişte Karşılaşılan Sorunlar”, *Sürekli Türk Dili Kurultayı Konuşma Metinleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

BAŞTAV, Şerif (2002), “Avrupa Hunları[s.853-886].”,*Türkler,* C. I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

BJÖRKMAN, W. (1978), “Mektep” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul: Devlet Kitapları İstanbul Milli Eğitim Basımevi.

BOZKURT, Fuat (1992), *Türklerin Dili*, İstanbul: Cem Yayınevi.

CAFEROĞLU, Ahmet (1988), *Türk Kavimleri***,** İstanbul: Enderun Kitabevi.

CAFEROĞLU, Ahmet (2000), *Türk Dili Tarihi***,** İstanbul: Enderun Kitabevi.

ÇAĞATAY, Saadet (1978), “Dilimiz Üzerine Düşünceler”, *Türk Kültürü,* S.183, Yıl XVI, s.145-153.

CANPOLAT, Mustafa (1978), "Yazı Devrimine Değin Yazım Sorunları", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Yazı Devri Özel Sayısı, Kasım, C.XXXVIII, S: 326, s.553-557.

CHANTAL LEMERCIER - QUELQUEJAY (1984), *Abdul Kayyum El - Nasırî: !9. Yüzyılda Bir Tatar Islahatçı,* (Çev. Deniz BOZER), Ankara: O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu: Yayın No:13.

ÇOBANZADE, Bekir (2015), Türk-Tatar Dilbilimine Giriş, (Haz. Ufuk Deniz AŞÇI-Fatih Numan KÜÇÜKBALLI), Konya: Palet Yayınları.

DEVELİ, Hayati (1997), "Türkiye Türkçesi ile Tatarca Arasındaki Ses Denklikleri Üzerine", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* C.XXVII, s.73-99.

DEVLET, Nadir (1989), *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

DEVLET, Nadir (1998), *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi, İstanbul*: Ötüken Yayınları.

DEVLET, Nadir (2012), "Tataristan'da Siyasal Süreç", *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler,* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

DEVLET, Nadir (2014), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917),* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

DEVLETŞİN, Tamurbek (1981), *Sovyet Tataristan'ı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

DURMUŞ, İlhami (2012a), *İskitler*, Ankara: Akçağ Yayınları.

DURMUŞ, İlhami (2012b), *Sarmatlar,* Ankara: Akçağ Yayınları.

EMİRHANOV, Ravil (2005), "İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. yy sonu - 20. yy başı), *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.2, Sayı 3, Eylül, s.71-83.

ERCİLASUN, A. Bican (2000), "Kazakçanın Latin Alfabesiyle Yazılması Konusunda Düşünceler", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 10, s.482-486.

ERCİLASUN, A. Bican (2007a), "Türk Dünyası ve Türk Dili: Geçmiş ve Hedefler", *Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat)*, s. 391-398,Ankara: Akçağ Yayınları.

ERCİLASUN, A. Bican (2007b), "Ortak İletişim Dili ve Ortak Alfabe Üzerine", *Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat)*, s.422-427, Ankara: Akçağ Yayınları.

ERCİLASUN, A. Bican (2010), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Ankara: Akçağ Yayınları.

ERCİLASUN, A. Bican (2011), "Latin Alfabesi Konusunda Gelişmeler", *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler,* s.100-145, Ankara: Akçağ Yayınları.

EREN, Hasan (1991), "Dilde Birlik, Yazıda Birlik", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s.3-11.

ERGİN, Muharrem (1994), *Orhun Abideleri,* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

ERGİN, Muharrem (2012), "Türk Dil Bilgisi", İstanbul: Bayrak Yayınları.

EŞENKULOVA, Kişimcan (Eylül 2006), "Türkistan'da Eğitim Konusunun Ekim İhtilali Öncesi İdil-Ural Basınında Akisleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,*C.3, S.3, s.22-30.

FAHREDDİN, Rizaeddin (2003), *Altın Ordu ve Kazan Hanları,* (Çev.İlyas KAMALOV), İstanbul: Kaknüs Yayınları.

FÉHÉR, Géza (1999), *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

GABAİN, A (1944), "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış [682-742]", *DTCF Dergisi* (Çev. Saadet ÇAĞATAY), Ankara.

GALİYULLİN, K. R. – RASKULOVA, R. İ. (2010), *Tatar Télénéñ Orfografik Süzlégé,* Kazan: Megarif Neşriyatı.

GANİYEV, Fuat (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskova: İnsan Yayınevi.

GEMALMAZ, Efrasyap (1990),"Türk Dünyasında Alfabe ve İmla Meseleleri Üzerine", *I. Türk Dili Kurultayı'nda Sunulan Bildiri,*AnkaraKültür Bakanlığı, 25-28 Eylül.

GENCAN, Tahir, Nejat (1978), "Yazı Devrimi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* Yazı Devrimi Özel Sayısı, Kasım, C.XXXVIII, S:326, s.530-534.

GIYMADİYEVA, Naciye - GALLEMOVA, Ruzile (2005), *Tatar Tilinnen Kagıydeler Cıyıntıgı,* Kazan.

GÖKALP, Ziya (2011), *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: Elips Kitap.

GOLDEN, B. Peter (2006), *Hazar Çalışmaları* (Çev: Egemen Çağrı MIZRAK), İstanbul: Selenge Yayınları.

GOLDEN, B. Peter (2012), *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman Karatay), İstanbul: Ötüken Yayınları.

GÖMEÇ, S., (2011) *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

GÖMEÇ, Saadettin (2011), "*Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi*, Türkistan.

GORENBURG, Dmitry (2005), "The Failure of Tatar Language Revival", PONARS Policy Memo No. 379, December, Harvard University, s.77-83.

HACIEMİNOLĞU, Necmettin (1991), "Türk Dili İçin Arap Alfabesinin Yetersizliği", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s.21-23.

HAKIMCAN, Ferid (1995), "Tatarca Dilbilgisi (Yardımcı Ders Kitabı)", Ankara.

HARMATTA, János (1999), *Avarların Dili Sorununa Dair- Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler* (Çev. Hicran Akın), Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

HUDYAKOV, Mihail (2009), *Kazan Hanlığı Tarihi*, (Çev. Ayaz İSHAKİ, Haz. İlyas KAMALOV), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İBN BATTÛTA(2004), *Seyahatnâme* (Çev. İnc. ve Not.: A. Sait AYKUT), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İBN FAZLAN (1995), *Seyahatnâme* (Çev. Ramazan ŞEŞEN), İstanbul: Bedir Yayınevi.

İNAN, A., ve başkaları (2014), *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İSHAKÎ, Ayaz (2014),*İdil-Ural Devleti:1917-1918*, Çev.Bayram KODAMAN, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

JOHANSON, Lars (2002), "Zur Geltung türkischer Schriftsprachen und Schriftsysteme", "Türk Yazı Dillerinin ve Yazı Sistemlerinin Geçerliliğine Dair", (Çev. Mustafa UĞURLU), *Türkbilig*. Türkoloji Araştırmaları 4 (2002) s.71-79.

KAFESOĞLU, İbrahim (2012), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

KAMALOV, İlyas (2007), *Avrasya Fatihi Tatarlar,* İstanbul: Kaknüs Yayınları.

KAMALOV, İlyas (2008),*Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri (Altın Orda Devleti'nin Yıkılışı ve Çarlık Rusya'sının Kuruluş Sürecinde)***,** İstanbul: Doktora Tezi

KARATAY, Osman (2014), *Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler,* Ankara: Kripto Yayınları.

KARTALCIK, Vedat (June 2009)Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Alfabe Gelişimi", *International Burch University, International Symposium on Sustainable Development 9-10,* Bosna-Hersek s.363-369.

KÂSIMOV, Begali (2010) "Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar)", Aktaran: Veli Savaş YELOK), *Gazi Türkiyat*, Bahar, Sayı.6 s.335-361.

KLYASHTORNY, S.G. – SULTANOV, T.İ. (2004), *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, İstanbul: Selenge Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (1991), "Türk Dili ve Arap Alfabesi", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 11-20.

KORKMAZ, Zeynep (2007/3). "Arap Alfabesi ve Türk Dili", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C.III, s. 719-726.

KORKMAZ, Zeynep (2009), "Alfabe Devriminin Türk Toplumu Üzerindeki Sosyal ve Kültürel Etkileri", *Turkish Studies International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/3 Spring 2009 s.1469-1480

KUMEKOV, Bolat E. (2013), *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KUN, T. Halasi (1949), "Philologica III: Kazan Türkçesine Ait Dil Yadigarları", *DTCF Dergisi*, C.7, S.4, s,630-644.

KURAT, Akdes Nimet (1954), "Kazan Hanlığı", *DTCF Dergisi*, C. 12, Sayı: 3.4 Ankara: DTCF Yayınları, s.: 227-246.

KURAT, Akdes Nimet (1965), "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi",*DTCF Dergisi,* C.23, Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık Ankara: DTCF Yayınları, [s.91-126].

KURAT, Akdes Nimet (2002), *IV – VIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.

KURAT, Akdes Nimet (2010), *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KURAT, Akdes Nimet (2011), *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri),* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KURBANGALİYEV, M. (1926), *Tatar Elifbası,* Kazan: İslamiye Matbaası.

KURBATOV, H. B. -L. T. Mahmutova ve başk.(1969) *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık*, Moskva.

KURBATOV, H. B.,(1960), *Tatar Télénéñ Alfavit Hem Orfografiya Tarihı*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

KUZEYEV, R. G. (2013), *İtil – Ural Türkleri*, İstanbul: Selenge Yayınları.

LAYPANOV, Kazi T – MİZİYEV, İsmail M. (2014), *Türk Halklarının Kökeni* (Çev. Hatice BAĞCI), İstanbul: Selenge Yayınları.

MAHMUTOVA, L. T. ve başkaları (1977-1981), *Tatar Télénéñ Añlatmalı Süzlégé*, Öç Tomda: I-III, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

MAKSUDİ, Ahmet Hadi (1917), *Usulü Savtiye Buyınça Türki Elifba*, Kazan.

METİN, Barış (Güz 2011), "Sovyet Belgelerine Göre Tataristan'da Kiril Alfabesine Geçiş (1939)", *Gazi Türkiyat*, Sayı 9, s.135-148.

MƏDƏTOĞLU QASIMLI, Aydın (2012), *Türkler (Tarixi Oçerklər),* Bakı.

ÖNER, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖNER, Mustafa (1999), "I. Bakü Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri", *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70 Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖNER, Mustafa (2007) "Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*(Edt., ERCİLASUN, A. Bican) Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖNER, Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZDEMİR, Emin (2008), "Ahmet Baytursunov'un Hayatı ve 20. Yüzyılın Başında Kazakistan'da Eğitim Faaliyetleri İçindeki Yeri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 22, Aralık s.61-75.

ÖZKAN, Nevzat (2007), *Türk Dilinin Yurtları,* Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖZYETGİN, Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

PAŞAYEVA, Məhəbbət (2008), Avar Xalkının Etnik Tarixindən, *Milli Folklor*, 2008, Yıl 20, Sayı 80.

POPPE, Nicholas (1963), *Tatar Manuel: Descriptive Grammar ve Texts with A Tatar-English Glossary,* Indiana University Publications.

RÓNA-TAS, András (2013), *Türkolojiye Giriş,* (Çev. İsa SARI), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

RORLİCH, Azade-Ayşe (1984), *Komünist İdaresinde İdil-Ural Müslümanları*, Ankara: O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.

ROUX, JEAN PAUL (2006), *Orta Asya – Tarih ve Uygarlık,* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

ROUX, JEAN PAUL (2013), *Türklerin Tarihi – Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl,* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

ŞAHİN, Erdal (2003), "Kazan Tatar Türklerinin Latin Alfabesi Mücadelesi", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi,* İstanbul, Temmuz, S. 199, s.42-55.

ŞAHİN, Erdal (2007), "Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri", *Stalin ve Türk Dünyası,* (Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Liaisan Şahin), İstanbul: Kaknüs Yayınları, s.233-244.

SARAY, Mehmet (1987), *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey* (1851-1914), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

SARAY, Mehmet (2008), *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞİMŞİR, Bilal (2006), *Türk Harf Devrimi Üzerine İncelemeler*, Ankara: AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi.

ŞİMŞİR, N. Bilal (2008), *Türk Yazı Devrimi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

SINOR, Denis (2014), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

TAGIROV, I.R., (2007) "İdil Bulgarları", (çev. İlyas KAMALOV), *Avrasya Fatihi Tatarlar,* İstanbul: Kaknüs Yayınları.

TAMİR, Ferhat (2008), "Ahmet Baytursınoğlu ve Arap Alfabesinin Islahı", *Dil Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 3, Güz, s. 27-33.

TARHAN, M. Taner (1984), "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri*,İstanbul, s.109-120,.

TAŞAĞIL, Ahmet (2008), "Göktürk Devletlerinin Kuruluşları ve Çöküşleri", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi.

TAŞAĞIL, Ahmet (2013), *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TAŞAĞIL, Ahmet (2014), *Göktürkler I-II-III,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tatarstan Respublikası Zakonı Lâtin Grafikası Nigezendä Tatar Alfavitın Torgızu Turında, Tataristan Respublikası Zakonı.

TAVKUL, Ufuk (2009), *Kafkasya Gerçeği,* İstanbul: Selenge Yayınları.

TAYMAS, Abdullah (2009), "Kazan Türkleri", *Türk Yılı 1928* (Toparlayan Yusuf AKÇURAOĞLU), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TAYMAS, Abdullah Baytal (1966), *Kazan Türkleri: Türk Tarihinin Hazin Yaprakları,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TAYMAS, Abdullah Baytal (1968), *Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler (Açıklamalar - Düşünceler - Sözlük - Örnekler - Bir Ek),*Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, Talât (1978) "Avrupalılar ve Türkçenin Latin Harfleriyle Yazımı" *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Kasım, C: XXXVIII, S: 326, s. 590-594.

TEKİN, Talât (1987) *Tuna Bulgarları ve Dilleri,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TEKİN, Talât (1993) "Kiril Alfabesinden Latin Alfabesine Geçerken Karşılaşılan Güçlükler", *Sürekli Türk Dili Kurultayı Konuşma Metinleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

TEMİR, Ahmet (1975), *Türk Moğol İmparatorluğu ve Devamı* (Türk Dünyası El Kitabı'ndan Ayrıbasım, s.910-925), Ankara: Ayyıldız Matbaası.

TEMİR, Ahmet (1992a) "Tatarca ve Diğer Türk Yazı Dillerinde Alfabe Meselesi", *Milli Kültür Dergisi*, Haziran, S. 93, s.16-22.

TEMİR, Ahmet (1992b), "Kazan Hanlığı (1437-1552)", *Türk Dünyası El Kitabı*, C.I, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

TEMİR, Ahmet (2002), "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı [s.256-264]", *Türkler,* C. VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

TOGAN, Zeki Velidi (1942-1947), *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Cilt 1: Batı ve Kuzey Türkistan,* İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri.

TOGAN, Zeki Velidi (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Yayınları.

TULUM, Mertol (1991), "Alfabe ve Eski Alfabemiz Üzerine", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s.23-29.

VÁSARY, István (2007), *Eski İç Asya'nın Tarihi* (Çev. İsmail DOĞAN), İstanbul: Ötüken Yayınları.

VÁSARY, István (2015),*Kumanlar ve Tatarlar: Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365),*İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

VASİL'EV, Dmitry V., (2008), "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)* (Çev. M. Bilal ÇELİK), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi.

VELİTOVA, R.G. – VAGIYZOV, S.G. (2010), *Elifba*, Kazan: Megarif Neşriyatı.

VƏLİYULLİNA, Z. - KURBATOV, H. (1965), "Hezérgé Tatar Edebi Télé" Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.

XƏLİLOV, Buludxan (2013), *Türkologiyaya Giriş*, Bakı: Bakı Çap Evi Neşriyatı.

YAKUBOVSKİY, A. Yu., (2000), *Altın Orda ve Çöküşü,* (Çev.Hasan EREN), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YİĞİT, Ali (2012), "Rusya Federasyonu'nda Yaşayan Türk Topluluklarının Anadillerini Kullanma Oranlarındaki Bölgesel Farklılar", *e-Journal of New World Sciences Academy NWSA-Nature Sciences,*Volume 7, Number 2, Article Number: 4A0047, s.16-34.

YILMAZ, Mehmet, Yalçın (2014), "İşgal Dönemi Türkistan'da Rus Dil Planlaması ve Cedid Hareketi", *İnternational Journal of Social Science*, Güz III, Sayı: 29, s.339-349.

YUSİPOVA, Mileuşa (2003), *İdil-Ural Bölgesinde Hristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı.

ZEKİYEV, Mirfatih (1998), *Tatar Grammatikası (Tom I),* Kazan.

ZEKİYEV, Mirfatih (2007), *Türklerin ve Tatarların Kökeni* (Çev. Ahsen BATUR), İstanbul: Selenge Yayınları.

ZEKİYEV, Mirfatih, (2001), "Tatar Edebiyatı", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi,*17.C., Ankara.

ZENKOVSKY, Serge A. (1971),*Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık,*(Çev. İzzet Kandemir) Ankara: İpek Matbaası.

ZÜLFİKAR, Hamza (1991), "Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 29-39.

(http://www.yalquzaq.com/?p=29830).

(https://tt.wikipedia.org/wiki/Tatar_älifbası).

ÇİMEN, Gamze, Kiril Harfli Tatar Alfabesinin İmla Sorunları, Yüksek Lisans Tezi, Danışman Prof. Dr. Ufuk Tavkul, VII +222 s.

ÖZET

Tatar Türkleri denilince ilk akla gelen Türk topluluklarından olan Kazan Türkleri İdil-Ural bölgesinde yaşamaktadırlar. İdil-Ural bölgesinde eskiden yaşayan bir çok kabilenin Kazan Türklerinin etnik bir unsur olarak oluşumunda payları vardır. Bu etnik oluşumda tarihten izleyebildiğimiz en büyük pay Bulgar Türkleri ve sonradan bölgeye gelen Kıpçaklarındır. Bu iki unsurun birbiriyle karışmasından meydana gelen Kazan Türkleri, isimlerini yaşadıkları bölgede Altın Orda hakimiyeti zamanında kurulan Kazan şehrinden almışlardır.

Bulgar ve Kıpçak Türklerinin karışımı neticesinde bu halkların dilleri de birbirini etkilemiş ve ortaya Kazan Türkçesi çıkmıştır. Bu lehçe İslamiyet'in de etkisiyle Arap harfleriyle yazılmış, Arap alfabesinin yetersiz kaldığı anlaşılınca alfabede ıslah çalışmaları başlatılmıştır. Sonrasında Sovyetlerin de desteğiyle bu lehçenin yazımı için Latin alfabesi oluşturulmuş ve kabul edilmiş, ancak Latin alfabesi ancak 12 yıl kullanılmıştır. Daha sonra Sovyetlerin siyasi çıkarları sebebiyle ve onların baskısıyla Kiril harfleri kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde de Kiril alfabesiyle yazılan Tatar Türkçesi'nin ses bakımından Kiril alfabesiyle uyuşmaması sonucunda imla sorunları yaşanmaktadır. Çalışmamızda bu konular incelenmiştir.

ÇİMEN, Gamze, Ortography Problems in Cyrillic Alphabet for Tatar Turks, Master Thesis, Advisor: Prof. Ufuk Tavkul,VII +222 p.

ABSTRACT

Kazan Turks one of the societies first comig into our mind when we say Tatar Turks live in the Idyll-Ural region. A lot of tribes lived there in the past contributed to the ethnic formation of Kazan Turks. In this ethnic formation the most important part belongs to the Bulgarian Turks and then Kipcaks. Kazan Turks who originated from this mixture, took their name from Kazan city which was established in sovereignty of Golden Horde.

With the mixture of Bulgarian and Kipchak Turks, the languages were also affected each other and Kazan Turkish aroused. This dialect once was written with Arabic alphabet with the effect of Islam, but as that alphabet was insufficient, they started to make some reforms. After that, with the support of Soviets, Kazan Turks accepted Latin alphabet and used it nearly for ten years. After a while, for the political purposes and because of the coercion of Soviets, they started to use Cyrillic alphabet. Since then, Kazan Turks have been using this alphabet but as their phonetic does not suit with the Cyrillic one, they encounter some problems. We are going to discuss these problems in our study.